ARTA ANTROPOMORFĂ FEMININĂ ÎN PREISTORIA SPAȚIULUI CARPATO-NISTREAN

Volum dedicat memoriei prof. dr. doc. ***Ilie Borziac***

Editori: Vasile Chirica și George Bodi

Editura PIM 2010

ACADEMIA ROMÂNĂ – FILIALA IAŞI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE - IAŞI

ARTA ANTROPOMORFĂ FEMININĂ ÎN PREISTORIA SPAȚIULUI CARPATO-NISTREAN

Volum dedicat memoriei prof. dr. doc. ***Ilie Borziac***

Editori: Vasile Chirica şi George Bodi

PIM IAŞI 2010

BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS

XXIII

Vasile CHIRICA, George BODI- editori

L'ART ANTHROPOMORPHE FEMININ DANS LA PREHISTOIRE DE L'ESPACE CARPATO-DNIESTREEN.

Volume dédié à la mémoire du prof. dr. ILIE BORZIAC

Coperta : V. Chirica, G. Bodi
Tehnoredactare : G. Bodi
Corectură : V. Chirica
Ilustrația aparține autorilor studiilor

Ed. PIM – IAȘI

ISBN : ……

SUMAR – SOMMAIRE – CONTENTS

OMAGIU BUNULUI PRIETEN ŞI COLEG

„ Dr. Ilie Borziac este, fără îndoială, un om vrednic…”. Aşa începeam, cu doi ani în urmă, *Omagiul* adus unui mare specialist al arheologiei paleoliticului european[1]. Acum, trebuie să spunem că Dr. habilitat Ilie Borziac *a fost* un om vrednic, pentru că la data de 19 martie 2010, prietenul şi colegul nostru a trecut la cele veşnice, înveşnicind *omul* pe care l-a studiat de-a lungul întregii sale vieţi, poate nedrept de scurtă. A fost un om al pământului, al cercetărilor de teren, al descoperirilor arheologice, pe care le-a făcut într-o manieră ştiinţifică deosebită, cu probitate profesională recunoscută de către toţi specialiştii care au avut şansa să colaboreze cu el.

Ne-am întâlnit, pentru prima dată, la Colocviul internaţional organizat de Comisia a 8-a, *Cercetarea paleoliticului superior european* din cadrul Uniunii Internaţionale de_Ştiinţe Preistorice şi Protoistorice, la Nitra (Cehoslovacia) şi Cracovia (Polonia), în noiembrie 1989; pe vremea aceea, noi eram Republica Socialistă Românie, iar el, Ilie Borziac, aparţinea Republicii Sovietice Moldovene, relaţiile directe fiind interzise între românii de la vest de Prut şi cei de la est de acest râu. Atunci, la Nitra, Ilie Borziac mi-a spus că ar merge pe jos până la Putna, la mormântul Voievodului întregii Moldove, Ştefan cel Mare. După numai câteva luni, a avut această posibilitate, în cadrul primului Colocviu pe care Institutul de Arheologie Iaşi al Academiei Române l-a organizat pentru ca arheologii de Iaşi să se cunoască cu arheologii de la Chişinău.

Au trecut peste 20 de ani de frumoasă, rodnică, benefică prietenie şi colaborare, pe teren şi în volume speciale. Noi doi am fost primii români care, după 70 de ani, am redescoperit marea staţiune paleolitică de la Molodova, pe Nistru, identificată şi cercetată parţial de arheologul şi geologul N. N. Moroşan, în 1927 (pe când acest teritoriu aparţinea României). In primăvara anului 1997, împreună cu

---

[1]V. Chirica, *Prof. univ. dr. habil. Ilie Borziac la 60 de ani*, în *ArhMol.*, XXXII, 2009 (2010), p. 410-411.

Ilie Borziac, am condus o echipă mixtă, formată din specialişti din Franța, Belgia, Ucraina, pentru a analiza oportunitatea reluării săpăturilor arheologice în această mare stațiune a Paleoliticului european. Până în 1997, dar şi după aceea, Ilie a fost cu mine la Mitoc, pe Prut, jud. Botoşani, aşa cum şi eu am fost cu el la Cosăuți, pe Nistru, jud. Soroca. A participat la mai multe campanii de săpături la Mitoc, după cum şi eu am fost alături de el la săpăturile sale de la Cosăuți. Noi doi, împreună cu Paul Haesaerts (Institutul Regal de Ştiințele Naturii de la Bruxelles) şi colaboratorii săi, cu Marcel Otte (Universitatea din Liège) şi colaboratorii săi, am readus în conştiința specialiştilor europeni (şi nu numai) realitățile arheologice paleolitice dintr-o largă arie geografică europeană, *pată albă* pe harta Paleoliticului mijlociu şi superior european.

Împreună, noi doi am pus bazele unui *Program* coerent, pe lungă durată, de cercetare şi valorificare a celor mai importante descoperiri paleolitice din spațiul geografic dintre Nistru şi Tisa. *Paleoliticul superior vechi*, *Paleoliticul inferior şi mijlociu*, *Paleoliticul superior recent*[2], toate în franceză, pentru fi de folos şi specialiştilor europeni, au devenit lucrări de referință; peste doi ani, ar fi trebuit să realizăm, tot împreună, volumul privind stațiunile epipaleolitice şi mezolitice dintre Nistru şi Tisa, încheindu-ne, astfel, *obligațiile* pe care ni le-am asumat, de a aduce la lumină viața comunităților umane paleolitice din acest areal geografic. Aveam şi alte proiecte comune: după publicarea Monografiei asupra Mitocului[3], ar fi trebuit să urmeze Monografia Cosăuți, iar după

---

[2] V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, *BAI,* V, Iasi, 1996, 335 p. I.S.B.N. 973-95892-6-x ; V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paleolithique inferieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa***,** *BAI,* XIV, Iasi, 2005, 385 p. I.S.B.N. 973-7755-05-7 ; V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, *BAI*, XXII, Ed. PIM, Iaşi, 2009, 323 p., ISBN: 978-606-520-326-6.

[3] M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 2007, 233 p., ISBN : 978-2-930495-03-3

volumul consacrat staţiunii Climăuţi II[4], ar fi trebuit să valorificăm împreună cercetările de la Mitoc-Pârâu lui Istrati şi Mitoc-Valea Izvorului, de la Brânzeni, din alte staţiuni paleolitice, ca şi alte lucrări consacrate vieţii materiale, sociale şi spirituale a comunităţilor umane paleolitice, urmând primei lucrări de acest gen din literatura paleoliticului românesc[5].

x

Ilie Borziac s-a născut la data de la 22 iulie 1948, în com. Bulboci, lângă Soroca, unde a făcut şi şcolile de până la cursurile universitare. În 1972 a absolvit Facultatea de Istorie a Universităţii de stat din Chişinău, dar s-a impus ca un pasionat al arheologiei încă din timpul studenţiei, când şi-a făcut şi „practica" în domeniu, în compania unor iluştri arheologi basarabeni: prof. Ion Niculiţă şi prof. N. Chetraru. Îndeosebi cu N. Chetraru, Ilie a străbătut spaţiul geografic dintre Prut şi Nistru, iar rezultatul a fost descoperirea a peste 200 de noi staţiuni paleolitice, multe dintre acestea fiind introduse în circuitul ştiinţific prin strădaniile sale de mai târziu. În această postură, de student-arheolog a fost remarcat de Profesorul P. I. Boriskovskii, *Patriarhul arheologiei europene a Paleoliticului*, cum l-am numit în 1980, cu ocazia unei vizite la Leningrad, la Institutul de Arheologie al Academiei de Ştiinţe a URSS. La numai un an după terminarea facultăţii, a fost acceptat la doctorat, de către Prof. P. I. Boriskovskii, susţinându-şi, în 1978, cu un succes binemeritat Teza cu titlul *Paleoliticul superior din Nord-Vestul R. Moldova*, lucrare bazată aproape exclusiv pe cercetări şi descoperiri proprii, dar mai ales pe o interpretare modernă a descoperirilor. În această perioadă, doctorandul Ilie Borziac a putut lua cunoştinţă cu literatura occidentală de profil, Şcoala paleolitică rusă având permanente şi rodnice contacte cu specialiştii occidentali în domeniu.

Revenit la Chişinău în 1976, tânărul cercetător a trecut succesiv treptele devenirii profesionale, inclusiv pe temeiuri

[4] I.Borziac, V. Chirica, A. David, *L'Aurignacien moyen et tardif de l'espace carpatique-dniestreen. Le Gisement Climauti II*, *BAI*, XIX, Ed.PIM, Iaşi, 2007, 225 p., ISBN: 978-973-716-839-9.

[5] I. Borziac, V. Chirica, M. Văleanu, *Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur de la zone carpato-dniestréenne*, *BAM*, VI, Ed. PIM, Iaşi, 2006, 442 p., ISBN: 978-973716-495-7.

administrative, în cadrul Institutului de Arheologie-Istorie, până în 1999, când a trecut la Universitatea Liberă Internaţională a R. Moldova, fie ca şef al Departamentului *Ştiinţă şi Studii Postuniversitate* (1999-2005), fie ca cercetător ştiinţific principal şi secretar ştiinţific al *Institutului de Istorie şi Ştiinţe Politice* din cadrul Facultăţii de Istorie şi Relaţii Internaţionale (din 2005). Cultura sa generală, pregătirea de specialitate, probitatea sa profesională în domeniul Arheologiei preistorice, al Istoriei antice, cu necesarele implicaţii ştiinţifice în domeniul disciplinelor conexe arheologiei, au făcut posibilă, ba chiar au impus prezenţa sa la catedră, la diverse şcoli superioare de la Chişinău, unde a prezentat studenţilor cursuri strălucite în domenii diferite, dar care impuneau o strictă specializare.

În paralel cu aceste activităţi ştiinţifice şi didactice, Ilie Borziac a colaborat la editarea şi tipărirea mai multor *serii* de publicaţii ştiinţifice în domeniul arheologiei şi istoriei vechi, de la Chişinău, devenind membru al comitetelor lor de redacţie.

Pe criterii strict profesionale, pe baza competenţelor sale ştiinţifice, ca urmare a valorificării descoperirilor proprii sau ale altora mai vechi, dr. Ilie Borziac s-a impus şi atenţiei specialiştilor europeni, care l-au cooptat membru-reprezentantul R. Moldova în Comisia a 8-a, *Problemele Paleoliticului superior*, a Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Pre- şi Protoistorice, apoi membru al Consiliului Permanent al UISPP , aceeaşi calitate având-o şi în cadrul Uniunii Internaţionale de Studiere a Cuaternarului (INQUA). Pe teritoriul R. Moldova, Ilie Borziac a organizat şi condus săpăturile arheologice de specialitate pe şantierele staţiunilor paleolitice de la Cosăuţi, Raşcov VII, VIII, Corpaci şi Corpaci-Mâs, Gordineşti, Cuconeştii Vechi, Costeşti, Duruitoarea Veche, Ciuntu, Trinca I-III, Brânzeni, Podgori, Buzdugeni, dar a participat şi la cercetările din Ucraina, la Molodova şi Korolevo. Pe şantierele sale au făcut ucenicie alţi arheologi, deveniţi specialişti recunoscuţi în Preistoria spaţiului dintre Prut şi Nistru: O. Leviţki, I. Manzura, S. Covalenko, V. Haheu, V. Burlacu, ori paleontologii Th. Obadă, A. Prepeliţă, V. Pascaru. I-a primit cu aceeaşi dragoste şi le-a împărtăşit din ştiinţa sa, pe arheologii români C. Beldiman, Em. Alexandrescu, ori pe unii membri ai Şcolii de arheologia paleoliticului de la Târgovişte. Tuturor le-a fost apropiat prieten, sfătuitor, îndrumător, le-a oferit cu generozitate informaţii şi materiale arheologice, pe care le-au valorificat în studii care au îmbogăţit accesul la cunoaşterea

realităţilor arheologice din Preistoria întregului spaţiu carpato-nistrean.

Specialistul Ilie Borziac a făcut cunoscute realizările sale în domeniul întregii epoci paleolitice, prin cele peste 70 de comunicări ştiinţifice, prezentate la reuniuni ştiinţifice interne şi internaţionale, la marile congrese organizate de UISPP, de Comisia a 8-a a UISPP, la colocvii speciale pe teme diverse, îndeosebi cu privire la discipline conexe arheologiei paleoliticului. În acelaşi context, se apreciază cooperarea sa la organizarea şi buna desfăşurare a primului Colocviu arheologic sovieto-american, cu o vizită specială pe şantierul de la Cosăuţi (1989), iar în 1991 a făcut parte din delegaţia ruso-moldo-ucraineană în USA, la mai multe institute de cercetare ştiinţifică şi muzee de profil[6].

Ca urmare a bogatei sale activităţi ştiinţifice şi didactice, Ilie Borziac a trecut cu excelenţă examenele cuvenite, cu o lucrare specială, absolut remarcabilă (rămasă încă în stare de manuscris), prin care a obţinut titlul ştiinţific de *doctor habilitat* (*doctor docent* în alte sisteme universitare şi academice).

x

La aniversarea sa de 60 de ani, Universitatea Liberă Internaţională din R. Moldova, prin Departamentul Informaţional Biblioteconomic şi Institutul de Istorie şi Ştiinţe Politice, a fost realizat şi tipărit un volum special, dedicat personalităţii lui Ilie Borziac, cercetător, profesor, om de aleasă şi bogată cultură arheologică şi istorică, prieten devotat al celor care voiau să se afirme în cercetarea arheologică a ţării sale. L-au omagiat, printre alţii, prietenii săi de o viaţă, prof. univ. dr. habilitat Gh. Postică şi scriitorul Andrei Vartic (trecut la Domnul, în 2009)[7].

x

Ilie Borziac a avut o viaţă consacrată muncii, cercetării ştiinţifice, evaluării şi evidenţierii tuturor aspectelor cu privire la comunităţile umane dintr-o largă arie geografică europeană, creaţiile

---

[6] Gh. Postică, *Ilie Borziac – savant de notorietate internaţională*, în *Ilie Borziac la 60 de ani. Biobibliografie*, Chişinău, 2008.

[7] Dr. hab. Gh. Postică (sub red.), *Ilie Borziac la 60 de ani. Biobibliografie*, Chişinău, 2008.

lor materiale şi spirituale. Şi-a îndeplinit cu credinţă, cu dăruire, cu pasiune, cu sacrificiu, crezul său, idealurile sale ştiinţifice. În aceeaşi măsură, Ilia Borziac a avut parte de satisfacţiile binemeritate ale muncii sale, mai ales morale, de recunoaştere unanimă a calităţilor sale profesionale. Nu acelaşi lucru se poate spune despre *omul* Ilie Borziac ; aşa cum remarca şi Andrei Vartic[8], viaţa sa a fost întunecată, nu o dată, de necruţătoare tragedii ale familiei sale. A fost doborât de acestea, dar a avut puterea să se ridice, să renască, să continue să cerceteze, să scrie, să publice, să-şi reia viaţa aproape de la capăt. Nedreptele situaţii prin care a trecut nu i-au schimbat caracterul ; Ilie a rămas, până la moarte, acelaşi om bun, darnic, ospitalier acasă sau pe şantierele sale arheologice, mereu cu zâmbetul pe buze, mereu gata de o glumă, îndatoritor faţă de cei care îi făceau bine, nepătimaş faţă de cei care nu-l iubeau. L-am cunoscut ca pe un om vesel, chiar atunci când era serios, coleg şi prieten de nădejde, receptiv la observaţii critice întemeiate, ironic faţă de cei care îşi declamau neputinţele ştiinţifice, pătimaş chiar faţă de cei care interpretau eronat realităţi arheologice evidente.

Dumnezeu să-l odihnească printre aleşii Săi.

Vasile Chirica

x

La aflarea tristei veşti privind decesul bunului coleg şi prieten, arheologi preistoricieni din Ţară (prof.dr. M. Cârciumaru şi conf. dr. M. Anghelinu, Târgovişte, conf.dr. Cornel Beldiman, Bucureşti, dr. Magda Lazarovici, dr. Dan Monah, dr. M.-C. Văleanu, dr. George Bodi, drd. B. Minea, Iaşi), şi membri ai Comisiei a VIII-a – Probleme ale Paleoliticului superior : J. Kozlowski, pre□edintele Comisiei, Josep M. Fullola, secretarul Comisiei, Dominique Sacchi, fostul secretar al Comisiei, Eugenia Adam, Igor Sapojnikov, G. Onoratini, mi-au trimis mesaje de condoleanţe, în care au exprimat profunda tristeţe pentru pierderea unui mare arheolog al Paleoliticului european. Iată cuvintele prof. J. K. Kozlowski : « Ilié fut toujours un chercheur de premier rang, dont les fouilles furent menées avec la plus grande minutie dans des conditions parfois extrêmement

[8] Andrei Vartic, *Ilie Borziac la poarta simbioticului*, în Gh. Postică (sub red.), *Ilie Borziac la 60 de ani. Biobibliografie*, Chişinău, 2008.

difficiles. Ilié nous a laissé de nombreux travaux qui ont permis d'éclairer les civilisations paléolithiques de Moldavie, souvent rédigées en collaboration avec notre collègue Vasile Chirica de Iasi. Cette activité a mis en lumière les contactes en entre les steppes eurasiatiques et l'Europe Centrale, position cruciale pour l'ensemble des deux continents en présence. Outre l'homme d'une très grande générosité, nous regretterons les nombreuses fouilles restées inédites, spécialement à Cosauoutsi. Notre Commission adresse toute son réconfort à sa famille, à ses nombreux amis et à ses collègues, avec l'espoir que l'immense tâche entreprise par Ilié ne soit pas abandonnée. »

HOMMAGE À UN BON AMI ET COLLÈGUE

« Dr. Ilie Borziac est, sans doute, un homme méritoire… ». C'est ainsi qu'il y a deux ans je commençais *l'Hommage* adressé à un grand spécialiste de l'archéologie du Paléolithique européen[1]. Maintenant, je devais dire que Dr. Habilité Ilie Borziac *a été* un homme méritoire, parce que le 19 mars 2010, mon ami et collègue a quitté ce monde, éternalisant *l'homme* qu'il a étudié pendant toute sa vie, peut-être injustement courte. Il a été un homme de la terre, des recherches de surface des découvertes archéologiques effectuées d'une manière scientifique à part, d'une probité professionnelle reconnue par tous les spécialistes qui ont eu la chance de collaborer avec lui.

Nous nous sommes rencontrés pour la première fois lors du Colloque international organisé par la Commission 8ème, *Recherche du Paléolithique supérieur européen* de l'Union Internationale de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, à Nitra (Rép. Chèque) et Cracovie (Pologne), en novembre 1989; à cette époque là, je vivais encore en la République Socialiste de la Roumanie, et lui, Ilie Borziac, était citoyen de la République Soviétique Moldave, les relations directes étant interdites entre les Roumains de l'ouest du Prut et ceux de l'est de cette rivière. A ce moment-là, à Nitra, Ilie Borziac m'a dit qu'il irait à pied jusqu'à Putna, au tombeau du voïvode de toute la Moldavie, Etienne le Grand. Seulement quelques mois plus tard, il a eu cette possibilité, dans le cadre du premier Colloque que l'Institut d'Archéologie de Iaşi de l'Académie Roumaine l'a organisé pour que les archéologues de Iaşi rencontrent leurs collègues de Chişinău.

Depuis, 20 ans sont passés, 20 ans marqués par une belle, féconde, bénéfique amitié et collaboration, aussi bien en recherches de surface et en volumes spéciaux. Nous deux, nous avons été les

---

[1]V. Chirica, *Prof. univ. dr. habil. Ilie Borziac la 60 de ani*, in *ArhMol.*, XXXII, 2009 (2010), p. 410-411.

premiers Roumains qui après 70 ans ont redécouvert le grand site paléolithique de Molodova, sur le Dniestr, identifié et partiellement recherchée par l'archéologue et géologue N. N. Moroşan, en 1927 (lorsque ce territoire appartenait à la Roumanie). En printemps 1997, en compagnie d'Ilie Borziac, j'ai coordonné une équipe mixte, formée de spécialistes de France, Belgique, Ukraine, pour analyser l'opportunité de la reprise des fouilles archéologiques de ce grand site du Paléolithique européen. Jusqu'en 1997, mais aussi après cette date, Ilie est allé avec moi à Mitoc, sur Prut, dép. Botoşani, alors que je l'ai accompagné à Cosăuți, sur le Dniestr, dép. Soroca. Nous deux, avec Paul Haesaerts (Institut Royal des Sciences Naturelles de Bruxelles) et ses collaborateurs, avec Marcel Otte (Université de Liège) et ses collaborateurs, nous avons ramené dans la conscience des spécialistes européens (et pas seulement) les réalités archéologiques paléolithiques d'une large aire géographique européenne, *une tache blanche* sur la carte du Paléolithique moyen et supérieur européen.

Ensemble, nous deux nous avons mis les bases d'un *Programme* cohérent, de longue durée, de recherche et valorisation des plus importantes découvertes de l'espace géographique entre le Dniestr et la Tissa. *Le Paléolithique supérieur ancien*, *Le Paléolithique inférieur et moyen*, *Le Paléolithique supérieur récent*[2], tous en français, pour pouvoir être utilisés aussi par les spécialistes européens, sont devenus des travaux de référence; deux ans plus tard, nous aurions dû réaliser toujours ensemble le volume concernant les sites épipaléolithiques et mésolithiques entre le Dniestr et la Tissa, en complétant ainsi les *obligations* que nous nous sommes assumés, de ramener à jour la vie des communautés humaines paléolithiques de cette région géographique. Nous avions aussi d'autres projets

[2] V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, *BAI,* V, Iasi, 1996, 335 p. I.S.B.N. 973-95892-6-x ; V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paleolithique inferieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa***,** *BAI,* XIV, Iasi, 2005, 385 p. I.S.B.N. 973-7755-05-7 ; V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, *BAI*, XXII, Ed. PIM, Iaşi, 2009, 323 p., ISBN: 978-606-520-326-6.

communs: après la publication des la Monographie de Mitoc[3], le sujet suivant aurait dû être la Monographie de Cosăuți, et après le volume dédié au site de Climăuți II[4], nous aurions dû valoriser ensemble les recherches de Mitoc-Pârâu lui Istrati et Mitoc-Valea Izvorului, de Brînzeni, d'autres sites paléolithiques, et aussi d'autres travaux consacrés à la vie matérielle, sociale et spirituelle des communautés humaines paléolithiques, continuant ainsi le premier volume de ce type de la littérature du Paléolithique roumain[5].

x

Ilie Borziac a été né le 22 juillet 1948, dans la commune Bulboci, près de Soroca, où il a fait ses études préuniversitaires. En 1972 il est devenu diplômé de la Faculté d'Histoire de l'Université d'État de Chişinău, mais s'est imposé comme un passionné de l'archéologie déjà de l'époque estudiantine lorsqu'il a fait ses « stages » dans le domaine, en compagne d'illustres archéologues de Bessarabie: prof. Ion Niculică et prof. N. Chetraru. C'est surtout en compagnie de N. Chetraru, qu'Ilie a parcouru l'espace géographique entre le Prut et le Dniestr et le résultat a été la découverte de plus de 200 nouveaux sites paléolithiques, beaucoup d'entre eux étant introduits dans le circuit scientifique par ses efforts de plus tard. En cette situation, d'archéologue étudiant a été remarqué par le Professeur P. I. Boriskovskii, le *Patriarche de l'archéologie européenne du Paléolithique*, tel que je l'ai nommé en 1980, lors d'une visite à Leningrad, à l'Institut d'Archéologie de l'Académie de Sciences de l'URSS. Seulement un an après la fin de la Faculté, il a été accepté comme doctorant, par le Prof. P. I. Boriskovskii, et en 1978, il a soutenu la thèse intitulée *Le Paléolithique supérieur du nord-ouest de la République de la Moldavie*, travail ayant pour base

---

[3] M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 2007, 233 p., ISBN : 978-2-930495-03-3

[4] I.Borziac, V. Chirica, A. David, *L'Aurignacien moyen et tardif de l'espace carpatique-dniestreen. Le Gisement Climauti II*, *BAI*, XIX, Ed.PIM, Iaşi, 2007, 225 p., ISBN: 978-973-716-839-9.

[5] I. Borziac, V. Chirica, M. Văleanu, *Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur de la zone carpato-dniestréenne*, ***BAM*,** VI, Ed. PIM, Iaşi, 2006, 442 p., ISBN: 978-973716-495-7.

quasi-exclusive des recherches et découvertes propres, mais surtout une interprétation moderne des découvertes. Pendant cette période, le doctorant Ilie Borziac a pu prendre connaissance de la littérature occidentale de profil, L'École Paléolithique russe ayant des contacts permanents et féconds avec les spécialistes occidentaux du domaine.

Revenant à Chişinău en 1976, le jeune chercheur a parcouru successivement les étapes du devenir professionnel, y compris pour des raisons administratives, dans le cadre de l'Institut d'Archéologie - Histoire, jusqu'en 1999, lorsqu'il s'est transféré à l'Université Libre Internationale de la Rép. de la Moldavie, soit comme chef du Département *Sciences et Études Postuniversitaires* (1999-2005), soit comme chercheur scientifique principal et secrétaire scientifique de l'*Institut d'Histoire et Sciences Politiques* de la Faculté d'Histoire et Relations Internationales (depuis 2005). Sa culture générale, sa formation de spécialité, sa probité professionnelle dans le domaine de l'archéologie préhistorique, de l'histoire antique, avec les implications scientifiques nécessaires dans le domaine des disciplines connexes de l'archéologie, ont permis, et même imposé sa présence à la chaire, dans les diverses écoles supérieures de Chişinău, où il a présenté aux étudiants des cours brillants en divers domaines, qui imposaient pourtant une stricte spécialisation.

Parallèlement à ces activités scientifiques et didactiques, Ilie Borziac a collaboré à l'édition et l'impression de plusieurs *séries* de publications scientifiques dans le domaine de l'archéologie et de l'histoire ancienne, de Chişinău, devenant membre de leurs comités de rédaction.

Pour des critères strictement professionnels, ayant pour base ses compétences scientifiques, à la suite de la valorisation des découvertes propres ou d'autres plus anciennes, Ilie Borziac a attiré l'attention des spécialistes européens, qui l'ont coopté comme membre représentant la République de la Moldavie dans la Commission 8ème, *Problèmes du Paléolithique Supérieur*, de l'Union Internationale des Sciences Pré- et Protohistoriques, puis comme membre du Conseil Permanent de l'UISPP, détenant la même qualité dans le cadre de l'Union Internationale d'Étude du Quaternaire (INQUA). Sur le territoire de la Rép. de la Moldavie, Ilie Borziac a organisé et mené des fouilles archéologiques de spécialité sur les sites paléolithiques de Cosăuţi, Raşcov VII, VIII, Corpaci et Corpaci-Mâs, Gordineşti, Cuconeştii Vechi, Costeşti, Duruitoarea Veche, Ciuntu, Trinca I-III, Brânzeni, Podgori, Buzdugeni, mais a aussi participé

aux recherches en Ukraine, à Molodova et Korolevo. C'est sur ses sites qu'on fait leur apprentissage d'autres archéologues, devenus des spécialistes reconnus dans la Préhistoire de l'espace entre le Prut et le Dniestr: O. Levițki, I. Manzura, S. Covalenko, V. Haheu, V. Burlacu, ou les paléontologues Th. Obadă, A. Prepeliță, V. Pascaru. Il a reçu avec la même joie les archéologues roumains C. Beldiman, Em. Alexandrescu, ou certains membres de l'École d'archéologie du paléolithique de Târgovişte et a partagé avec eux la science qu'il détenait. Il a été à tous un proche ami, un guide, il leur a offert avec générosité des informations et matériaux archéologiques qu'ils ont valorisés en études qui ont enrichi l'accès à la connaissance des réalités archéologiques de la Préhistoire de tout l'espace carpatique-dniestréen.

Le spécialiste Ilie Borziac a présenté ses réalisations dans le domaine de l'époque paléolithique dans son ensemble par plus de 70 communications scientifiques, soutenues dans le cadre de réunions scientifiques internes et internationales, aux grands congrès organisés par UISPP, par la Commission 8ème de l'UISPP, à des colloques spéciaux sur divers thèmes, surtout concernant les disciplines connexes de l'archéologie du Paléolithique. Dans le même contexte, on apprécie sa coopération à l'organisation et le bon déroulement du premier Colloque archéologique soviéto-américain, avec un visite spéciale sur le site de Cosăuți (1989), et en 1991 il a fait partie de la délégation russe-moldave-ukrainienne aux États-Unis, à plusieurs instituts de recherche scientifique et musées de profil[6].

Conséquence de sa riche activité scientifique et didactique, Ilie Borziac a passé avec excellence les examens dus, soutenant une thèse absolument remarquable (pas encore publiée), et obtenant le titre scientifique de *docteur habilité*.

x

Lors de son 60ème anniversaire, l'Université Libre Internationale de la Rép. de la Moldavie, par le Département Informationnel Bibliothéconomique et l'Institut d'Histoire et de Sciences Politiques, on a réalisé et publié un volume spécial, dédié à la personnalité d'Ilie Borziac, chercheur, professeur, homme de haute et riche culture archéologique et historique, ami dévoué de ceux qui

---

[6] Gh. Postică, *Ilie Borziac – savant de notorietate internațională*, în *Ilie Borziac la 60 de ani . Biobibliografie*, Chişinău, 2008.

voulaient s'affirmer dans la recherche archéologique de son pays. Parmi d'autres, des hommages lui ont été adressés par ses amis de toute une vie, prof. univ. dr. hab. Gh. Postică et l'écrivain Andrei Vartic (qui nous a quitté, lui aussi, en 2009)[7].

x

Ilie Borziac a consacré sa vie au travail, à la recherche scientifique, à l'évaluation et la mise en évidence de tous les aspects concernant les communautés humaines d'une vaste région géographique de l'Europe, et les créations matérielles et spirituelles de celles-ci. Il a accompli avec foi, avec dédicace, avec passion, avec sacrifice, son credo, ses idéaux scientifiques. Dans la même mesure, Ilie Borziac a connu les très méritées satisfactions apportées par son travail, surtout morales, de reconnaissance unanime de ses qualités professionnelles. On ne peut affirmer la même chose sur *l'homme* Ilie Borziac ; tel qu'Andrei Vartic[8] le remarquait, sa vie a été assombrie, plus d'une fois, par les terribles tragédies de sa famille. Il en a été accablé, mais il a trouvé le pouvoir d'en renaître, de revenir, de continuer à rechercher, à écrire, à publier, à reprendre sa vie. Les situations injustes qu'il a traversées n'ont pas changé son caractère; Ilie est resté jusqu'à sa mort le même homme gentil, généreux, hospitalier, chez lui ou sur ses sites archéologiques, toujours souriant, ayant toujours un bon mot, obligeant pour ceux qui le traitaient correctement, et non haïssant envers ceux qui ne l'aimaient pas. Je l'ai connu comme une personne allègre, même lorsqu'il était sérieux, un collègue et ami fiable, réceptif aux observations critiques bien fondées, ironique envers ceux qui déclamaient leurs impuissances scientifiques, passionné envers ceux qui interprétaient de manière erronée des réalités archéologiques évidentes.

Que Dieu le repose parmi Ses élus !

Vasile Chirica

[7] Dr. hab. Gh. Postică (sub red.), *Ilie Borziac la 60 de ani. Biobibliografie*, Chişinău, 2008.
[8] Andrei Vartic, *Ilie Borziac la poarta simbioticului*, în Gh. Postică (sub red.), *Ilie Borziac la 60 de ani. Biobibliografie*, Chişinău, 2008.

Lors de la triste nouvelle de la mort du bon collègue et ami, les archéologues préhistoriciens de Roumanie (professeur dr. M. Cârciumaru et maître de conférences dr. M. Anghelinu, Târgovişte, maître de conférences dr. Cornel Beldiman, Bucarest, dr. Magda Lazarovici, dr. Dan Monah, dr. M.-C. Văleanu, drd. B. Minea, Iaşi), et membres de la Commission 8ème– Problèmes du Paléolithique supérieur: J. Kozlowski, président de la Commission, Josep M. Fullola, secrétaire de la Commission, Dominique Sacchi, ancien secrétaire de la Commission, Eugenia Adam, Igor Sapojnikov, G. Onoratini, m'ont transmit leurs messages de condoléances, exprimant leur profonde tristesse causée par la perte d'un grand archéologue du Paléolithique européen. Voilà le message du prof. J. K. Kozlowschi : « Ilié fut toujours un chercheur de premier rang, dont les fouilles furent menées avec la plus grande minutie dans des conditions parfois extrêmement difficiles. Ilié nous a laissé de nombreux travaux qui ont permis d'éclairer les civilisations paléolithiques de Moldavie, souvent rédigées en collaboration avec notre collègue Vasile Chirica de Iasi. Cette activité a mis en lumière les contactes en entre les steppes eurasiatiques et l'Europe Centrale, position cruciale pour l'ensemble des deux continents en présence. Outre l'homme d'une très grande générosité, nous regretterons les nombreuses fouilles restées inédites, spécialement à Cosauoutsi. Notre Commission adresse toute son réconfort à sa famille, à ses nombreux amis et à ses collègues, avec l'espoir que l'immense tâche entreprise par Ilié ne soit pas abandonnée. »

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996. *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, *BAI,* V, Iasi, 335 p.

Ilie Borziac, 1996. *Începuturile istoriei Moldovei* / Acad. de Ştiinţe a Rep. Moldova. Inst. de Arheologie şi Ist. Veche, ed. Ştiinţa, 115 p

V. Chirica, I. Borziac, 1995. *Gisements du Paéolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa*, *BAI,* XIV, Iasi, 385 p.

I. Borziac, V. Chirica, M. Văleanu, 2006. *Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur de la zone carpato-dniestréenne*, *BAM*, VI, Ed. PIM, Iaşi, 2006, 442 p.

I. Borziac, V. Chirica, A. David, 2007. *L'Aurignacien moyen et tardif de l'espace carpatique-dniestréen. Le Gisement Climauti II*, *BAI*, XIX, Ed.PIM, Iaşi, 225 p.

V. Chirica, I. Borziac, 2009. *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, *BAI*, XXII, Ed. PIM, Iaşi, 323 p.

Ilie Borziac, 1987. *Paleoliticul superior. Mezoliticul*: cap. 1 // Istoria RSSM. – Vol. 1. – Chişinău, Ştiinţa, p. 26-36.

I. Borziac, K. Kremenetschi, A. Prepelitsa, 1990. *On Paleogeography of the Late Palaeolithic period in the Near-the Dniester area of Moldavia*, in *Cronostratigraphy of the Paleolithic in North, Central, East Asia and America*, Novosibirsk, p. 263-269.

Ilie Borziac, 1991. *Quelques données préalables sur l'habitat paléolithique pluristratifié de Cosseoutsy sur le Dniester Moyen*, in *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, Iaşi, p. 56-72.

V. Chirica, I. Borziac, 1992. *La présence et l'utilisation du l'ivoire dans le Paléolithique du SE de l'Europe*, in *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur, Actes du Col.Int.*, Ravello, p. 199-210.

Ilie Borziac, 1993. *Subsistence Practices of Late Paleolithic Groups along the Dniester River and its Tributaries*, in *From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic-Paleo Indian Adaption,* New York – London, p. 67-85.

Ilie Borziac, 1994. *Paleoliticul şi mezoliticul în spaţiul dintre Nistru şi Prut*, in *Thraco-Dacica*, 15, 1-2, Bucureşti, p. 19-40.

V. Chirica, I. Borziac, 1996. *L'Aurignacien tardif des Carpates à Dniestr*, in *XIII Congrès UISPP*, Forli, vol.VI, p. 123-138.

M. Otte, P. Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borziac, V. Chirica, 1996. *Recherches sur le Paléolithique supérieur de la Moldavie,* in *Archéologie et Préhistoire*, Bull. Soc. Royale Anthropologie et Préhistoire, Bruxelles, 107, p. 45-80.

Ilie Borziac, 1997. *Evolution des techno-complexes du Paléolithique supérieur entre les Carpates et le Bug du Sud*, in *L'Anatolie. Genèse du deux mondes*, vol. I., Liège, p. 174-176.

Ilie Borziac, 1997. *The Origin and local variants of the eastern gravettien in the Dniester Carpatian area*, in *Восточный граветт: тезисы докладов междунар. Коллоквиума*, Зарайск-Москва,17 сент., p. 71-73.

I. Borziac, V. Chirica, 1999. *Considerații referitoare la musterianul dintre Nistru şi Carpați*, in *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chisinau, p. 12-20.

M. Otte, Pierre Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borziac, V. Chirica, 1999. *Région-clef de la Préhistoire orientale. La Moldavie,* in *Archeologia,* 353, p. 58-66.

I. Borziac, V. Chirica, 1999. *Unele considerații referitoare la Gravettianul dintre Nistru şi Carpații Orientali*, in *Tyrageția*, Anuar VIII, Chişinău, p. 3-14.

V. Chirica, I. Borziac, *Gravettianul din spațiul carpato-nistrean,* in *ArhMold,* XXIII-XXIV, 2000-2001 (2003), p. 7-19.

I. Borziac, V. Chirica, M. Wanli, 2000, *Considérations concernant le Moustérien sur l'espace compris entre le Dniestr et les Carpates*, in Les *premiers hommes modernes de la Péninsule Iberique.* Actes du Coll. de la Comission VIII de l'UISPP, Lisboa, 2000, p. 37-44

V. Chirica, I. Borziac, M. Valeanu, 2001. *Structures d'habitat dans le Paléolithique supérieur (Aurignacien et Gravettien) entre les Carpates et le Dniestr*, in *Actes du XIV-ème Congrès UISPP,* Section 6, *Paléolithique supérieur*, Colloques 6.2; 6.5, Liège, 2001, in *BAR International Series 1122,* 2003, p. 139-146.

P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003. *The East Capathians Loess Record: A reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europa*, in *Quaternaire. Revue de l'Association Française pour l'Etude du Quaternaire*, Paris, 14, 3, p. 163-188.

I. Borziac, P. Haesaerts, L. Kulakovskaya [et al.] , 2003, *Molodova V: a reference saquence for the stratigraphy of isotopic Stage 3 with regard to the transition from Middle Upper Palaeolitic*, *9th Annual meeting*: 10th – 14th sept. 2003, St. Petersburg, Russia. – St. Petersburg, p. 215-221.

I. Borziac, O. Levițki, 2003, *Nivelul de locuire paleolitică de la aşezarea pluristratigrafică Trinca*, *Acad. de Ştiinţe a Rep. Moldova*, p. 28–52.

P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004. *Cadre stratigraphique et chronologiquedu Gravettien en Europe Centrale*, in J.A. Svoboda, L. Sedlackova (eds.), *The Gravettian along the Danube*. *Proceedings of the Mikulov Conference*, Nov. 2002. *The Dolni Vestonice Stadies*, Brno, 2004, p. 33-56.

I. Borziac, A. Vartic, 2004, *Piese de artă mobilă din paleoliticul superior şi unele aspecte ale paleoinformaticii*, in *Spiritualitatea în Preistorie*, Iaşi, 2004, p. 19-24.

V. Chirica, I. Borziac, M. Valeanu, 2004. *L'Aurignacien et la période de transition dans la région carpato-dniestrienne*, in *Actes du XIV-ème Congrès UISPP,* Section 6, *Le Paléolithique supérieur*, Sessions générales et posters, Liège, 2001, *BAR International Series,* p. 243-260.

V. Chirica, I. Borziac, *Le Paléolithique supérieur européen*. *Eléments d'art et de spiritualité*, in V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (eds.), *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri M. Petrescu-Dimbovita oblata*, Trinitas, Iasi, 2005, p. 69-101.

V. Chirica, I. Borziac, *Le Paléolithique supérieur ancien entre la Dniestr et la Tissa*, in *ArhMold*., XXVII, 2004 (2005), p. 19-32.

V. Chirica, I. Borziac, *Considérations générales concernant le Paléolithique Moyen entre le Dniestre et la Tissa*, in *Carpica*, XXXIV, 2005, p. 5-36.

I. Borziac, P. Haesaerts, V. Chirica, *Cadrul cronostratigrafic al paleoliticului superior din spatiul cuprins intre Carpatii Orientali si Nistru*, in *Revista Arheologică*, S.N., I, Chişinău, 2005, 2, p. 168-201.

I. Borziac, V. Chirica, M. Valeanu, *Les nucléi et la technique de débitage pendant le Paléolithique supérieur carpato-dniestréen*, in *BAR*, Int. Series, 1145, 2003, p. 31-46.

I. Borziac, V. Chirica, At. Prepelița, *L'écologie et la synergétique des collectivités humaines de l'espace carpatique-dniestréen pendant le Paléolithique supérieur,* în *ArhMold*., XXIX, 2006, p. 7-34.

I. Borziac, V. Chirica, *Consideraţii referitoare la evoluţia paleoliticului final şi epipaleoliticului în spaţiul dintre Nistru şi Carpaţii Orientali (aspecte paleoecologice şi tehnico-tipologice)*, in *Revista Arheologică*, II, 1-2, Chişinău, 2006, p. 1-34.

M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, *Mitoc-Malu Galben: étude de l'industrie lithique*, in M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 2007, p. 85-136; 185-218.

I. Borziac, V. Chirica, A. David, Th. Obadă, *Planigrafia nivelului superior de locuire din staţiunea aurignaciană Climăuţi II de pe Nistrul Mijlociu. Locuinţa « din oase şi pământ»* , in *Revista Arheologică*, S.N., vol. III, 1-2, Chişinău, 2007, p. 74-88.

I. Borziac, 2007, *Consideraţii referitoare la procedeele de obţinere, păstrare şi utilizare a focului în Paleolitic*, in *Colocviului Intern. Aşezări şi locuinţe preistorice. Structură, organizare, simbol*, Iaşi, p. 39-43.

I. Borziac, *Locuinţe de suprafaţă de scurtă durată ori sezoniere în paleoliticul zonei cuprinse între Carpaţii Orientali şi Nistru, in Aşezări, locuinţe preistorice. Structură, organizare, simbol*, Iaşi, p. 51-54.

I. Borziac, V. Chirica, *Paleoliticul superior din spaţiul carpato-nistrean: Aspecte culturo-genetice şi cronostratigrafice*, in *Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică*, Serie Nouă, vol. II (XVII), Nr. 1, Chişinău, 2008, p. 9-36.

I. Borziac, V. Chirica, *Périodisation culturelle, chronologie relative et radiométrique des facies du Paléolithique supérieur de l'espace carpato-dniestréen*, în V. Chirica, M.-C. Văleanu (éds.), *Etablissements et habitations préhistoriques. Structure, organisation, symbole.* Actes du Coll. de Iaşi, 10-12 déc. 2007, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, IX, 2008, p. 7-50.

P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe centrale*, in *Paleo*, 19, 2007, p. 31-51

P. Haesaerts, I. Borziac, V. P. Chekha, V. Chirica, F. Damblon, N. I. Drozdov, L. A. Orlova, S. Pirson, J. van der Plicht, *Climatic signature and radiocarbon chronology of middle and late pleniglacial loess from eurasia: comparison with the marine and greenland records,* in *Radiocarbon*, Vol 51, Nr 1, 2009, p 301-318**.**

REVE, SCIENCE ET RELIGION

Marcel Otte
(Liège)

L'instrumentalisation de la science, ses impostures ou tricheries peuvent mener à l'intolérance des pires intégrismes. Quand certains scientifiques se reposent sur les certitudes, en oubliant de douter…

Epas: aucune justification n'est attendue là où la raison ne possède une matière religieuse, tout semble simple : on croit ou on ne croit aucune prise, tout est affaire personnelle, comme en amour, en arts ou en musique. Un monde fait uniquement de croyants pourrait même être jugé meilleur à vivre que celui-ci puisque, dit-on, la sérénité qu'apporterait une foi solide favorise chez celui qui la porte un état d'âme ouvert au bonheur et à l'espérance. Tout serait donc pour le mieux dans ce monde là, à la seule condition que chacun admette que l'autre croit à tout autre chose, voire à rien du tout. Utopie bien sûr puisque toute explication métaphysique de la vie implique, pour y croire justement, qu'elle soit vraie, par conséquent, exclusive. Si le philosophe, accoudé au balcon, peut en tirer son parti en observant les croyants de tous poils s'entre-tuer, l'élastique lui reviendra bientôt à la figure puisque cette pensée même qu'il utilise pour juger les autres fonctionne encore et toujours sur la conviction profonde qu'une vérité « existe » : elle n'est pas divine, c'est entendu, mais elle se pose comme un cadre auquel sa réflexion s'accroche dès qu'elle cherche à se constituer.

Ainsi vit-on des « nietzschéens » rirent de ceux qui ont remplacé la foi par la raison: le mécanisme reste identique, puisqu'il est de nature humaine dans tous les cas, seuls les termes changent et la vanité grandit, puisque l'homme se met à la place des dieux, rien de moins… Tous ces culs-de-sacs spirituels emboîtés les uns aux autres ne seraient encore rien si, en changeant les termes, on n'avait

pas triché ! Quand on parle de Bible, de Coran, de Torah, on voit ce que c'est, pas de doute possible, il s'agit de textes sacrés auxquels certains d'entre nous adhèrent, selon leur gré… Mais si on parle de Science, par exemple pour remplacer l'ancien terme de Religion, on se laisse aller à un subterfuge: il ne s'agirait plus désormais de l'une ou de l'autre de ces métaphysiques religieuses, tendancieuses et d'ailleurs historiquement marquées (les plus fins parlent de « contingentes ») mais à leur direct opposé de La Vérité, enfin reconnue ! Par quel « miracle » l'humanité se serait-elle soudain débarrassée de ses démons éternels ?

Pas de pensée sans religion ?

Un préhistorien pourrait vous dire en effet qu'il n'y a jamais eu de pensée sans religion, que l'humanité est assoiffée de métaphysique dans sa substance même, que l'avalanche continuelle, structurelle et logique des réponses à ces questionnements universaux ont constitué la nature même de la pensée sur une perspective zoologique étalée sur plusieurs millions d'années : pas d'homme sans religion, comme pas d'homme sans langage, pas de langage sans geste technique : à prendre ou à laisser, l'humanité est ainsi faite, trop tard pour la changer ! Où donc se cachent les mécanismes obscures qui nous ont toujours poussés à « croire » en quelque chose afin simplement de pouvoir vivre en être pensant (c'est-à-dire humain), sans tomber dans l'angoisse perpétuelle, le chaos universel, la boucherie générale ? (encore que certains moments dans l'histoire n'en furent pas loin…) Qu'est-ce qui donne, à nos sociétés désacralisées, les fondements de l'éthique, l'illusion du bien être, l'espoir d'un progrès ? Certes, un processus bien puissant pour que d'immenses sociétés s'y laissent prendre à l'hameçon, en avalant l'appât, la ligne et la perche tout à la fois ? On a bien vu les simplissimes expériences des extrêmes (gauches ou droites) se casser lamentablement la figure au cours du 20e siècle. On a vu encore mieux (car de tout près) l'effondrement des idéologies capitalistes, du progrès sans fin, de la prospérité perpétuelle. Non, il nous faut « croire » ! Alors, on envoi des hommes sur la Lune, des sondes sur Mars, des engins aux limites de l'Univers:

on ne sait pas, mais on peut savoir, on va savoir, tel est le message d'une métaphysique nouvelle, pas moins dangereuse que les autres car les impatients risquent de décourager les autres, ceux qui n'attendent plus au Mur des Lamentations, ni au retour du Messie, ni au Jugement Dernier, toute cette attente fut longue ! La déception est alors à la mesure des espoirs, c'est-à-dire immense, vitale, confondante même au-delà de la notion de vie ou de mort : se faire sauter dans un avion devient un acte dérisoire, à cette mesure-là.

Admettre les erreurs et reculs

Mais que serions-nous prêts à faire pour sauver la Science ? Braver l'Inquisition comme Galilée ? Lui-même s'est rétracté, et pourtant la terre tourne, encore aujourd'hui ! La défense de la Science mérite-t-elle un tel sacrifice ? Après ces cascades d'évènements dans les fois successives où toutes venaient combattre la précédente avec la même dureté, n'avons-nous pas glissé dans une nouvelle ère de certitudes diaboliques ? Considéré de l'intérieur du milieu scientifique, je peux vous garantir que des dangers puissants guettent l'utilisation du processus scientifique, tel qu'il est mythifié aujourd'hui. L'humanité étant ce qu'elle est, il est très simple de faire taire un autre en utilisant, sans rien y comprendre, l'argument scientifique : si un mécréant va contre, il mérite le bûcher comme au bon vieux temps. Il suffit d'instrumentaliser le mécanisme scientifique dans sa dimension symbolique et sociale pour faire dire absolument n'importe quoi à n'importe qui, n'importe où et pour les pires raisons. La caution scientifique a récupéré, au passage vers la laïcité, l'intolérance des pires intégrismes : on est dedans ou on mérite l'enfer, le mépris, l'ignorance. Or, rien n'est plus humain que la démarche scientifique. Certains il s'agit d'une aventure, avec ses doutes, ses rebondissements, ses reculs, ses pièges et ses erreurs.

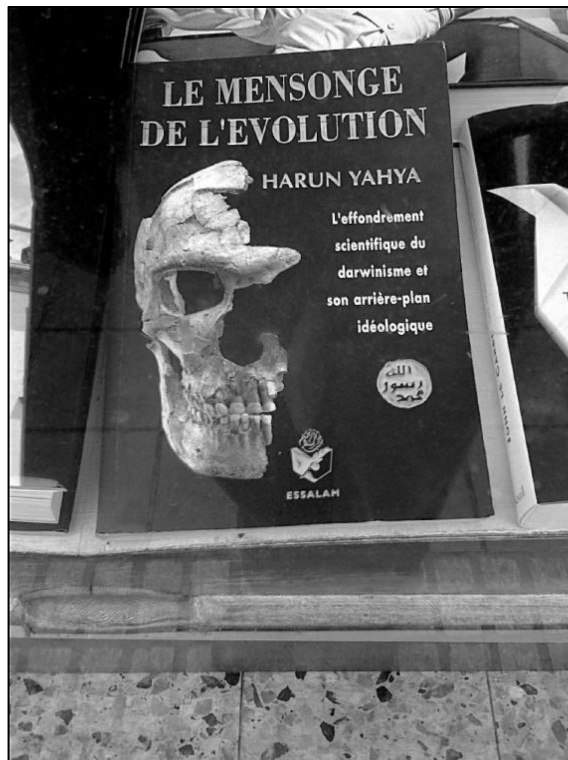
Illusions de certitudes des médias

Le premier danger provient donc du déversement passionnel de la foi de jadis dans une confiance aveugle et élitiste. Je reste souvent cloué d'effroi devant mon téléviseur lorsqu'une charmante journaliste nous annonce d'un ton convaincu : « *Les scientifiques savent que…* ». S'il y a

bien un monde où nous n'avons rien à faire c'est bien celui des médias qui se sentent tenus de maintenir un taux d'écoute rémunérateur en déversant de telles illusions de certitudes, moralement loin en-dessous des séries de Dallas. Le scientifique ne sait rien, il cherche, il doute, il se tait en public et n'échange qu'avec ses pairs, là où sa parole peut être opportunément contredite. Partout ailleurs et sur tous les autres sujets que sa discipline, il n'a rien de plus ni de mieux à dire que tous les autres citoyens.

Le deuxième danger est bien pire car plus implacable : le statut de « scientifique » est attribué via des canaux mercantiles dont les objectifs sont loin des idéaux de la connaissance cristalline. Les organismes de recherche engagent et subsidient des travaux en fonction de « notes » distribuées à l'échelle internationale selon les revues où ils sont publiés. Ces revues elles-mêmes sont tenues par des lobbies financiers - on paie pour y publier ! Elles sont naturellement tenues par une poignée de collègues, toujours les mêmes par disciplines, évidemment d'orientation «orthodoxes» et évidemment anglophones. Comme ces réseaux sont mondiaux, le cercle est bouclé et l'ensemble de la « Science » y est ainsi soigneusement maîtrisé. Même les organismes nationaux de Madagascar vont se fonder sur l'avis de deux ou trois « experts » plantés dans leur bureau de la NSF à Washington ! Ne cherchez pas par exemple, à trouver les moyens pour se demander si, quelque fois, l'homme ne viendrait pas de Chine plutôt que d'Afrique, juste pour vérifier : pas un sou, pas une page, pas de réputation, pas de poste, pas d'étudiant, la « Pax Scientifica » possède tous les pouvoirs, elle ne doit rien justifier à personne, elle est souveraine, intraitable et sans recours. Telle une religion, elle doit maintenir des « vérités » immuables, rétrogrades auxquelles personne ne croit plus bien entendu, mais tout se passe bien tant que personne ne le dit : cette religion-là n'a pas encore imaginé le confessionnal. Coincé entre la puissance benoîte des médias et l'omnipuissance distributive des organismes finançant la recherche orthodoxe, cautionnée par une poignée d'intégristes, le chercheur doit jouer leurs jeux : tricher, feinter, mentir, perde son âme pour garder sa foi. Ce que je y crois pour les pires raisons vous dis là, tous les collègues le savent, peu vous le diront : ils continueront à vous laisser croire à leur intégrité car c'est avec cette confiance là, dans cet aveuglement naïf qu'ils ont engagé leur destin : il serait très douloureux

d'arracher les lambeaux de leurs rêves, comme on se refuse à dénoncer aux enfants, pleins d'émotion, la vérité sur Saint Nicolas et aux vieux pleins de tristesse, celle sur la vie éternelle et le Paradis terrestre. Si l'humanité souhaitait échapper à l'émerveillement religieux, cyniquement récupéré par les producteurs de Science, il faudrait d'abord qu'elle renonce à être elle-même, mais ce serait dommage.

CEI UITAȚI: FEMEILE ŞI COPIII ÎN CERCETAREA EPOCII PALEOLITICE

Mircea Anghelinu, Loredana Niță
(Târgovişte)

În memoria caldului Profesor şi Prieten
care ne-a fost Ilie Borziac

Rezumat

Prezentul studiu îşi propune o evaluare sintetică a statutului socio-economic a femeilor şi copiilor din paleolitic. În opinia autorilor, reconstituirea socialității paleolitice face obiectul unei serii de stereotipuri, bazate pe translatarea subtilă a unor realități contemporane asupra societăților din Pleistocen, dar şi, în parte, de informații selectiv extrase din etnografia vânătorilor-culegătorilor actuali. Una dintre cele mai importante prejudecăți criticate aici o reprezintă asocierea pripită dintre societățile paleolitice şi cele vânătoreşti din medii reci, respectiv corolarul său fidel, importanța activităților de subzistență masculine, cuplată cu statutul secundar şi, inerent, subordonat social al femeilor şi copiilor.

În opinia autorilor, acest stereotip socio-economic este lipsit de orice bază empirică, cel puțin până în paleoliticul superior mijlociu. În acest sens, evoluția socială din decursul epocii paleolitice – mediată de contexte ecologice diverse, doar ocazional riguroase, ca şi de cumulul tehnologic gradual –, deşi a cunoscut subtile restructurări, nu a oferit, ca regulă generală, condiții pentru instaurarea, altfel decât viageră, a unei inegalități de statut între indivizi, indiferent de sexul lor.

Astfel, societățile paleoliticului inferior au ocupat multă vreme nişe ecologice calde, familiare primelor hominide africane, ceea ce a permis o dietă omnivoră, deci o mai largă autonomie nutrițională a femeilor şi copiilor şi o diviziune moderată a activităților pe sexe. Ocuparea treptată a zonelor temperate sau reci şi orientarea decisă a economiei către resurse carnate, clar vizibilă începând cu paleoliticul mijlociu, a reprezentat o macro-opțiune adaptativă ocazional profitabilă, dar riscantă în contextul tehnologic al epocii: ea a impus reducerea consistentă a grupurilor de subzistență şi un regim de stres fizic crescut pentru ansamblul populației. Deşi poate fi asociată unei creşteri în importanța socială a bărbaților, această configurație socio-economică s-a demonstrat multă vreme incapabilă să ofere surplusuri productive stocabile şi să susțină o reducere a mobilității, precondiții ale oricărei forme instituționalizate de inegalitate.

Chiar şi în contextul apariției ulterioare a unor societăți trans-egalitare – a căror emergență poate fi prezumtiv atribuită, în Europa, tehnocomplexului gravettian – diviziunea accentuată, susținută simbolic, a activităților între sexe, deşi a oferit unul dintre pilonii economici ai stratificării sociale ereditare, nu a condus atât la instaurarea unei dominații masculine, cât la apariția unor elite de ambe sexe. În acelaşi context, se poate remarca o importantă modificare a statului copiilor, cel puțin al celor apartenenți elitei: miză a investițiilor educative şi schimburilor matrimoniale, ei devin obiectul unor elaborate ritualuri de inițiere.

Principala concluzie ce reiese în urma reevaluării propuse aici o reprezintă importanța mecanismelor egalitare în stoparea permanentei tendințe sociale către stratificare şi ierarhie; ele au inhibat sistematic şi emergența inegalității dintre sexe, instituită târziu, în opinia autorilor, după adoptarea economiei productive. Evidențierea importanței vitale a contribuției culturale a femeilor şi copiilor este însoțită, în partea finală a studiului, de câteva observații legate de acțiunea, frecvent ignorată, a acestor categorii sociale în geneza documentației arheologice de vârstă paleolitică.

Ceux qu'on oublie: les femmes et les enfants dans la recherche du Paléolithique
Résumé

L'étude ci-dessous a pour but l'évaluation synthétique du statut social et économique des femmes et des enfants pendant le Paléolithique. La reconstitution de la société paléolithique est soumise à une série de stéréotypes issus du déplacement subtile de quelques réalités contemporaines vers les sociétés du Pléistocène, mais aussi, partiellement, des informations choisis de l'ethnographie des chasseurs-cueilleurs actuels. Une de plus importantes idées préconçues qu'on considère ici c'est l'association hâtive entre les sociétés paléolithiques et celles des chasseurs des milieux froids et aussi son corollaire loyal, l'importance des activités masculines, étroitement liée au statut secondaire et socialement subordonné des femmes et des enfants.

Ce stéréotype social et économique manque tout fondement empirique, au moins jusqu'au Paléolithique supérieur moyen. Quoique légèrement restructurée, l'évolution sociale de l'époque paléolithique, négociée tant par contextes écologiques différentes, parfois rigoureux, que par le cumul technologique graduel, n'ait pas offert les conditions pour l'instauration plus que viagère d'une inégalité du statut des individus, n'importe leur sexe.

Les sociétés du Paléolithique inférieur ont longuement occupé les niches écologiques chaudes connues par les premiers hominidés africains, en permettant l'adoption de la diète omnivore, donc, l'autonomie nutritionnelle plus large des femmes et des enfants et aussi la division modérée du travail selon le sexe. En commençant avec le Paléolithique moyen, l'occupation graduelle des latitudes tempérées ou froides, tout comme l'intégration de plus en plus décisive de la viande dans l'alimentation ont représenté une macro-option adaptative, parfois profitable, mais, selon le contexte technologique de l'époque, en impliquant aussi des risques: la diminution constante des groupes de subsistance et le stress physiologique accru de la population. Quoiqu'on pourrait l'associer à la croissance de l'importance sociale des hommes, cette configuration sociale et économique fut, pour longtemps, incapable d'offrir le surplus productif pour stockage et de supporter la réduction de la mobilité, autrement dit, les conditions de l'inégalité institutionnalisée.

Même après l'apparition des sociétés transégalitaires, probablement durant le technocomplexe gravettien dans l'espace européen, la division marquée du travail selon le sexe, maintenue de façon symbolique, n'entraîna pas l'instauration de la dominance masculine, mais l'apparition d'une élite des deux sexes, tout en offrant un des piliers économiques de la stratification sociale héréditaire. C'est le même contexte celui qui apporte une modification du statut des enfants, au moins pour ceux qui appartenaient à l'élite : en tant que mise de l'investissement éducatif et des échanges matrimoniales, ils passaient par des rituels d'initiation élaborés.

La conclusion principale de la réévaluation qu'on propose est celle de l'importance des mécanismes égalitaires pour l'arrête de la tendance sociale permanente vers stratification et hiérarchie; ce sont ces mécanismes ceux qui ont inhibé aussi, de manière systématique, l'émergence de l'inégalité des sexes, qui est apparue plus tard, après l'adoption de l'économie productrice. Dans sa partie finale, cette étude soulignera l'importance vitale de la contribution culturelle des femmes et des enfants, tout en mettant en évidence quelques observations sur l'action, plus d'une fois ignorée, de ces catégories sociales sur la genèse de la documentation archéologique paléolithique.

1. Introducere

Orice investigaţie istorică şi orice naraţiune reieşită din aceasta sunt nevoite să aleagă, pentru a putea măsura *diferenţa* – fie ea un simplu „eveniment", sau ansambluri de practici şi valori ale comunităţii umane studiate –, câteva repere conceptuale considerate, prin convenţie, a nu varia. Din acest punct de vedere, nici sobrele teorii ale ştiinţelor naturii nu fac altceva: ele definesc un anume număr de constante şi variabile, a căror acţiune este, de obicei, formalizată matematic. Această fatalitate epistemologică a fost bine

surprinsă de L. Wittgenstein: „dacă vrem ca ușa să se rotească, balamalele trebuie să fie fixe” (2005: 117).

Spre deosebire de științele experimentale, în cele socio-umane, gradul de complexitate al realității studiate – altfel spus, numărul mare de variabile implicate – descurajează teoriile concise, unilaterale, transpozabile eventual în limbaj matematic. Această complexitate, ca și fluiditatea inerentă obiectului de studiu explică totodată natura aparte a constantelor acceptate, ca și a variabilelor percepute în raport cu acestea. Astfel, pentru a nu se risipi la nesfârșit în precizări preliminare ale substantivelor pe care le folosesc („gratoar”, „oraș”, „clasă socială”, „burghezie”, „societate” etc.), istoricii, arheologii sau antropologii sunt nevoiți să accepte un anume număr de locuri comune, de stereotipuri – „concepte neistorizate”, ca să alegem o expresie a lui Paul Veyne. Aceste convenții, care ocolesc deliberările și refuză analiza – și care nu trebuie confundate cu idealtipurile weberiene, deliberat construite ca modele „la limită” –, exprimă cel mai bine bagajul conceptual, preferințele teoretice și limitele proprii unui demers științific umanist, așa cum rafinarea lor, printr-o mai bună contextualizare, devine, în fapt, sinonimă progresului cunoașterii[1].

Cea mai importantă trăsătură a acestor noțiuni și concepte „luate de-a gata” o reprezintă, însă, capacitatea lor de *a orienta* imaginația științifică. Aceasta pentru că explorarea necunoscutului pleacă întotdeauna de la un volum oarecare de lucruri pe care le știm, sau, mai degrabă, acceptăm prin convenție că le știm. Iar atunci când, din rațiuni documentare – și din lipsa de imaginație pe care o atrage absența lor – nu putem sesiza corespunzător diferența, adică originalitatea sau specificitatea fenomenului studiat, le înlocuim cu o constantă, un numitor comun.

În științele trecutului, cel mai bun exemplu îl oferă așa-numitul „om etern”. Funcția lui seamănă foarte bine cu cea a lutului alb al restauratorilor: el acoperă temporar spațiile pe care, din rațiuni

[1] Cum nota un faimos antropolog, „[...] our ordinary state of mind is always a profoundly mystified consciousness . . . To emerge from myth and legend to mature consciousness we need to compare the full range of past and present cultures.” (Harris 1974: 5).

deopotrivă teoretice şi documentare, oamenii autentici ai trecutului nu le pot revendica. Deja bine instaurat în scenariile speculative ale Epocii Luminilor, această convenție poate fi uşor regăsită, de exemplu, sub forma arhetipală a omului natural, în esență „bun”, dar corupt de societate, sau sub cea a „omului rău”, disciplinat de ea, în orice teorie majoră privind evoluția socială emisă ulterior (Lenski 2002).

Arheologii, privați deseori de detaliile documentare de care se bucură istoricii sau etnografii, invocă ajutorul „omului etern” mai des decât ceilalți cercetători ai trecutului sau prezentului uman. În încercarea de a întregi imaginea fragmentară asupra culturilor pe care le studiază, îi vedem apelând frecvent, de obicei fără a avea conştiința acestui fapt, la concepte de genul „rațiunii” sau „naturii umane”, preocupărilor „artistice”, comportamentelor „rituale”, „inventarului domestic” „„ceramicii de uz comun” etc.. Nu există, desigur, nici o garanție epistemologică pentru a considera aceste sintagme, aparent benigne, ca desemnând realități trans-istorice: ele sunt scurtături explicative, edificate în limbajul analitic al ştiinței contemporane, simple atribute ale unui „om etern” convențional, el însuşi construit prin abstractizare. Multe dintre categoriile „veşnice” sunt, în fapt, profund condiționate cultural; este virtutea oricărei ideologii aceea de a prezenta realități, în fond arbitrare, drept conforme unui adevăr imuabil şi, ca atare, inevitabile.

Riscul pe care îl presupune ignorarea culorii albe a acestui lut este cel al *anacronismului*, prin care, sub aparența obiectivității, înlocuim discret realitatea de studiat cu cea cunoscută, exoticul cu familiarul, variabilele cu constantele, pe „ceilalți”, cu „noi”. Teoreticienii istoriei şi arheologiei au risipit suficientă cerneală avertizându-ne asupra acestui fenomen – prin care se strecoară, în reconstrucția trecutului, valorile, prejudecățile, şi miturile lumii contemporane –, pentru a ne scuti pe noi de o discuție mai extinsă aici. Motivul pentru care am insistat să-l reamintim ține de tema aleasă de noi, respectiv realitatea socială paleolitică, şi în special categoriile de sex şi vârstă aproape programatic ignorate, femeile şi copiii. Neglijarea acestui subiect, de a cărui uriaşă semnificație nu se

poate nimeni îndoi, oferă, în opinia noastră, un exemplu tipic de manifestare a premisei etnocentrice a „omului etern” şi, în consecință, pentru *familiarizarea forțată* a societăților paleolitice. Un rezultat proeminent al acestei „domesticiri prin traducere” îl reprezintă evacuarea, dintre subiectele de interes central, a *celui mai important* segment – cel puțin din punct de vedere demografic – al grupurilor umane paleolitice, femeile şi copiii, şi, implicit, minimalizarea impactul cultural al acestuia.

Subiectul nu este, desigur, inedit, în particular pentru segmentul feminist al arheologiei contemporane (ex. Adovasio et al. 2007; Gero & Conkey 1991; Sweely 1999; Baxter 2008; etc.). Motivația şi argumentația noastră se doresc, însă, profund diferite. Cantonarea explicită într-un domeniu al atitudinilor politice ne apare mai mult sau mai puțin sinonimă asumării deliberate a unei perspective subiective. Chiar dacă țelul acestei atitudini îl reprezintă „demascarea” şi „echilibrarea” tendinței dominante, cât se poate de reale, cea de *masculinizare* abuzivă a trecutului, credem, totuşi, că obiectivul cercetării ştiințifice îl reprezintă vânarea, sub orice formă accesibilă, a obiectivității, şi nu fetişizarea subiectivității. Altfel spus, absența anumitor categorii de vârstă şi sex din cercetarea anumitor culturi umane, cert mediată de rațiuni epistemologice, trebuie criticată în primul rând pentru faptul că impietează accesul ştiințific la cunoaşterea realității efective a acestor culturi (Kamp 2001: 25). Actuala diviziune pe sexe a speciei umane are certe baze biologice şi psiho-somatice, fundate şi perpetuate prin mecanisme co-evolutive. Ea nu constituie o simplă creație culturală arbitrară, menită a deforma realitățile biologiei şi a legitima anumite structuri de putere, ci un fapt empiric incontestabil, a cărui importanță şi semnificație variază *în toate culturile*, inclusiv în a noastră. Valsul dialectic dintre Natură şi Cultură, ca şi complicatele bucle retroactive darwiniene care au perpetuat această diferențiere sunt, din perspectiva „jocului” ştiințific, mai instructive decât tezele corectitudinii politice actuale. Altfel spus, întrebarea justă nu este dacă această diferențiere există, pentru că faptul este mai mult decât evident, ci *care au fost conținutul şi semnificația ei* în diversele universuri culturale umane.

Asupra acestei probleme dorim să ne oprim în continuare, fără a emite pretenția unei tratări cuprinzătoare a temei, cât semnalarea importanței sale pentru rafinarea aparatului exploratoriu al arheologiei paleoliticului.

2. Între mit şi etnografie: arhetipul social al epocii paleolitice

Sărăcia documentară, dar mai ales misiunea, epistemologic copleşitoare, de a iniția, deci *întemeia* istoria umanității, au condamnat sistematic prima mare epocă a preistoriei, paleoliticul, la statutul unui consumator omnivor de stereotipuri şi idei predigerate, majoritatea răpite filozofiei sociale, dreptului, antropologiei sau biologiei.

Problematica antropogenezei oferă, în acest sens, exemplul cel mai potrivit. Puține subiecte de interes ştiințific pot revendică o asemenea importanță, iar faptul explică uşor încărcătura *mitică* a scenariilor *ştiințifice* privind apariția omului, care, în ciuda progreselor teoretice aduse de biologia evoluționistă şi a tot mai bogatei baze de informații paleontologice, se încăpățânează să respecte tiparele schițate deja de gândirea speculativă iluministă (Stoczkowski 1994; Strum & Latour 1987). Povestea ştiințifică a originilor, deşi variabil organizată în termeni de cronologie şi de succesiune a achizițiilor proprii speciei umane, pare a nu putea evada din canoanele unei *meta-narațiuni*, care organizează itinerarul umanității preistorice în raport cu două „revoluții": prima, sinonimă apariției lui *Homo sapiens sapiens*, aduce eliberarea omului de sub povara naturii sale biologice; cea de-a doua încununează definitiv înstăpânirea sa asupra naturii, triumful său asupra ecologiei fiind materializat prin adoptarea economiei productive (Gamble 2007). Semnificativ este faptul că această meta-narațiune, al cărei obiectiv fundamental l-a reprezentat dintotdeauna identificarea germenilor *civilizației*, divizează implacabil preistoria între un „înainte" şi un „după", metaforele invocate fiind grăitoare: oamenii paleoliticului „sunt înzestrați", sau „achiziționează" (bipedia, limbajul, gîndirea simbolică, instituțiile sociale); în contrast, lumea agricultorilor, realmente creativi din punct de vedere cultural, „creşte".

Epoca paleolitică devine, aşadar, în mare măsură rezultatul unei antiteze retorice, al unei definiţii *în negativ*, ale cărei criterii esenţiale au fost dintotdeauna reprezentate de absenţa producţiei agricole şi a sedentarismului: „[...] our understanding of Palaeolithic people is very often phrased in terms of the farmers they are not, rather than the hunters they were" (Gamble 2007: 22). Fundaţiile mitice ale acestei profunde alterităţi explică în bună măsură de ce multe excursuri, ştiinţifice sau speculative, tind să opună *omul* paleolitic – la singular, ca şi cel al „Genezei" –, *societăţilor* agricole, păstoreşti sau industriale. Această dihotomie pare a condamna oamenii paleolitici la statutul de creaturi frugal socializate[2], sortite adaptării în raport cu o singur reper fundamental, *ecologia*: în timp ce „fermierii au relaţii de succes între ei, vânătorii şi culegătorii întreţin relaţii ecologice cu alunele" (Bradley 1984: 11, cit. în Gamble 1999: 2). Tot ea lămureşte şi timiditatea tenace[3] cu care a fost explorată viaţa *socială* din paleolitic, în ciuda acordului general cu privire la importanţa acestei dimensiuni, pentru toate aspectele evoluţiei umanităţii pleistocene – somatice, cognitive, tehnologice, economice etc.

Deşi a reprezentat dintotdeauna cel mai important depozit de idei pentru imaginaţia paleosocială a arheologilor, etnografia

[2] Teoria jocurilor susţine, pentru întreaga epoca paleolitică, ideea unor asocieri monogame, practicând un schimb economic reciproc şi uşor de monitorizat, pe termen lung, suficient pentru a oferi un nucleu social, dar încă prea „anarhic" pentru a susţine o organizare socială în sens plenar (Binmore 2001). Ideea se acordă cu sugestia lui W. G. Runciman (2001, 2005), pentru care oamenii paleolitici aveau „cultură", dar nu încă şi o „societate", dar şi cu teza speculativă conform căreia nici vânătorii şi nici culegătorii etnografici nu au, la rigoare, o societate, în înţelesul său comun (Ingold 1999). Aşa cum vom nota, existenţa unor formule sociale complexe, ierarhizate, compromite această „ceartă de cuvinte", cel puţin pentru comunităţile din paleoliticul superior. Chiar şi în absenţa ierarhiei ereditare, individualizarea tradiţiilor stilistice, tot mai clar vizibilă în a doua jumătate a Pleistocenului superior, indică existenţa unor mecanisme de control social la fel de puternice, cum este opinia publică, dar şi *succesiunea* temporară sau viageră, a indivizilor de ambe sexe, capabili să îndeplinească anumite roluri sociale predefinite (cf. Flanagan 1989). Altfel spus, cel puţin oamenii paleoliticului superior aveau deja o *societate*, în înţelesul său cel mai plenar, şi încă una care depăşea în complexitate, cel puţin ocazional, unele formule etnografice.

[3] Faptul trebuie asociat, cel puţin parţial, structurii teoretice a evoluţionismului cultural (cf. Bettinger 1991), care, în contrast cu gândirea populaţională, darwinistă, a preferat dintotdeauna convenţia unor societăţi preistorice integrate, omogene. Ca şi paradigma formal rivală, cea cultural-istorică, această bătrână formă de evoluţionism înlocuieşte abuziv indivizii din modelul darwinist cu „culturile", devenite entităţi cu o esenţă proprie, sortite ele însele unei evoluţii vegetale (naştere, hibridizare, degenenerare, dispariţie).

vânătorilor şi culegătorilor a făcut puține pentru evacuarea acestui stereotip, dimpotrivă. După abandonarea generalizată a modelelor evoluționiste uniliniare – în care societățile vânătoreşti jucau rolul pasiv de categorie 0 a socialității umane, necesară tuturor scenariilor de escalare a complexității –, etnografia pare să le fi conferit acestor societăți, cel puțin în ultimele decenii, o semnificație nouă, la fel de apetent etnocentrică, cea de *personificări ale adaptării*. Devenite, pentru arheologia procesuală, expresii pure ale raportului dintre ecologie şi societate, sau laboratoare pentru verificarea miniaturală a modelelor adaptative, pentru neo-darwinişti (vezi, pentru o tratare exemplară a problemei, Bettinger 1991), societățile de vînători-culegători şi-au văzut amenințată, odată în plus, propria istoricitate. Moara abstractizării nu este, după câte se pare, un atribut exclusiv al arheologiei: ea nu are rețineri în a măcina şi realitatea, mult mai palpabilă, a vânătorilor şi culegătorilor contemporani, din a cărei făină plămădeşte propria versiune eternalistă, „vânătorul şi culegătorul". Şi cum schimbul mutual de idei între cele două discipline beneficiază deja de o tradiție seculară, nu poate surprinde acordul general al antropologilor şi arheologilor cu privire la importanța decisivă a ecologiei în structurarea şi dinamica economică şi socială a comunităților de vânători şi culegători. Arheologia preistorică are şi rațiuni mai practice pentru a prefera o asemenea viziune, decis materialistă: la urma urmelor, reconstituirile de climat şi infrastructură economică sunt, în spiritul „scării inferențelor" a lui C. Hawkes (1954), mult mai accesibile decât volatilele aspecte ale organizării sociale paleolitice.

Aceste rațiuni explică uşor de ce sugestiile etnografice oferă, în bună măsură, infrastructura tiparului *mediu* al societăților paleolitice (Kusimba 2005; Lenski 2002). Reperele centrale ale acestei „versiuni sociale de lucru" par să fie:

- o demografie globală (şi de grup) restrânsă, dependentă de accesibilitatea şi abundența (sezonieră) a resurselor economice;
- organizarea socială de tip bandă, de obicei patrilocală, alcătuită din câteva familii nucleare;

- mobilitatea rezidențială şi lipsa comportamentului teritorial;
- statutul preponderent vânătoresc al comunităților paleolitice;
- diviziunea muncii pe sexe, responsabilitatea vânătorii revenind bărbaților, iar exploatarea plantelor, femeilor;
- egalitarismul şi, în general, lipsa unei diferențieri importante de statut social între membrii comunității, cu excepția unor vagi distincții între clasele generale de vârstă şi sex, sau a prestigiului personal viager;
- lipsa corelativă a unei diferențieri de statut economic;
- apariția târzie (nu înainte de paleoliticul superior, sau de echivalentul lui african) a complexității socio-economice şi a stratificării sociale.

Deşi portretul robot schițat mai sus se pretează mai greu verificării directe, prin mijloacele de investigație proprii arheologiei, majoritatea specialiştilor sunt de acord că, cel puțin în linii generale, el oferă o schiță convingătoare a realităților sociale paleolitice. Acesta este motivul pentru care el a fost elaborat doar în situațiile, foarte rare, în care baza documentară a permis-o şi chiar a recomandat-o. În mare parte calchiată după schița reieşită din actele simpozionului *Man the Hunter* (Lee & DeVore 1968) şi, în consecință, după societatea boşimanilor !Kung, acest portret mizează, dacă nu o pe uniformitate absolută, cel puțin pe o anume *constanță în timp* a organizării sociale din paleolitic, atribuibilă, fără îndoială, aşa-numitului „sindrom” vânătoare-cules: slab susținut tehnologic şi pe deplin imers în contextele ecologice, acest „mod de producție” desfide creşterea demografică, acumularea de prestigiu şi de bunuri, fiind constrâns la regenerarea circulară, permanentă, a condițiilor inițiale. Longevitatea sistemului oferă mărturia peremptorie a acestui tenace echilibru: „Odată recunoscute aceste relații, nu ne mai mirăm de ce strămoşii preistorici au rămas atât de mult la nivelul în cauză şi începem să ne uimim, dimpotrivă, cum de au putut trece de el”(Lenski 2002: 104).

3. Etnografia „revizuită”

În fapt, fie şi din rațiunile minime, pur ecologice, deja sugerate de etnografie, trebuie să admitem posibilitatea unei anume diversități în organizarea social-economică a epocii paleolitice şi, cu siguranță, o evoluție variabilă a acesteia în timp. Faptul devine cu deosebire evident dacă se ține seama de criticile aduse, începând cu anii ’80 ai secolului trecut, de „revizionismul” antropologic (cf. Kusimba 2005; Stiles 1992) arhetipului vânătorului şi culegătorului, şi care au evidențiat tocmai eterogenitatea realităților sociale ce se ascund în spatele presupusului „sindrom”. Faptul este clar exprimat de numeroasele tipologii ale societăților de vânători-culegători apărute ulterior, în general, dar nu cu necesitate bipartite (ex. Bettinger & Baumhoff 1982; Binford 1980; Rowley-Conwy 2001; Woodburn 1982).

Astfel, demografia regională şi de grup a vânătorilor şi culegătorilor actuali variază notabil. Estimările obişnuite[4] propun, pentru aceste grupuri, o medie de cincizeci de persoane (Marlowe 2005), însă dimensiunea grupurilor locale se poate ridica ocazional la câteva sute de indivizi (Ames 1995). Sporurile demografice nu sunt nici ele unitare. În realitate, rata de creştere demografică la unele dintre populațiile de vânători-culegători actuali este sensibil apropiată de cea a populațiilor horticole şi agricole – în cele mai dramatice condiții de subzistență, o medie de şase naşteri pentru o femeie între 20 şi 40 de ani –, în timp ce ocurența şi eficiența mijloacelor culturale de control al reproducerii, inclusiv prin infanticid, este mult mai restrânsă decât se credea (Boone 2002; Pennington 2001).

Mobilitatea variază şi ea foarte mult, de la 0 la 60 de deplasări pe an, schimbarea rezidenței acoperind de obicei distanțe de 5-10 kilometri, ocazional 60-70 de kilometri. Diferențele sunt condiționate de natura şi abundența resurselor şi de rapiditatea cu care

[4] Numerele magice rămân cele propuse de Birdsell: 5 membri pentru o familie nucleară; între 20-70 membri pentru un grup regional, asociat cu o locație specifică; o unitate supraordonată viabilă genetic în termeni reproductivi, cuprinsă între 150 şi 200 de indivizi; un “trib”, în termeni dialectali, cu o populație medie de 500 de indivizi (cf. Gamble 1999: 437).

are loc epuizarea lor în jurul taberelor. Majoritatea exemplelor etnografice sugerează un regim de mobilitate diferențiat pe sexe, bărbații deplasându-se mai mult şi pe distanțe mai mari (Kelly 1992). Ceea ce constituie, însă, o regulă generală, este condiționarea deplasării rezidențiale a multora dintre aceste comunități de către epuizarea resurselor recoltate şi procesate de către *femei*, câtă vreme distanța acoperită de bărbați în căutarea vânatului este în general mai mare, iar resursele recoltate de femei sunt primele susceptibile epuizării. În parametri în general invers proporționali mobilității variază şi comportamentul teritorial (Rowley-Conwy 2001).

Banda însăşi rămâne un concept foarte labil. Deşi această comunitate restrânsă şi cu o componență fluidă (Ingold 1999, dar vezi şi Wobst 1974, pentru o accepțiune diferită) reprezintă neîndoielnic principala formă de organizare efectivă a majorității vânătorilor şi culegătorilor, în cazul celor creditați drept „complecşi", diverse alte unități sociale (clanuri, familii corporatiste, triburi) capătă o relevanță crescută (Ames 1995).

Virilocalismul nu constituie o normă absolută: nu sunt puține comunitățile matrilocale sau uxorilocale (Barnard 1983; Ingold 1999), iar descendența bilaterală pare să reprezinte de departe cel mai răspândit model. Deşi familia nucleară domină structural formulele sociale ale vânătorilor şi culegătorilor, nu sunt puține situațiile în care poligenia atinge cote apropiate de cele raportate la unele comunități agrare (Marlowe 2005).

Variația inventarului tehnologic – în termeni de componență, complexitate şi diversitate –, este importantă şi se manifestă, într-o primă instanță, ca o funcție a condițiilor ecologice. Compoziția ansamblurilor tehnologice este, în principiu, relevantă pentru inferarea regimului de subzistență, după cum raportul dintre complexitatea şi sofisticarea tehnologică şi latitudine/ecologie este, în general, elocvent (Torrence 2001). Creşterea riscului de eşec – relativ mai mare în mediile temperate sau reci, unde resursele apar concentrat în spațiu şi timp – obligă la realizarea unui echipament mai performant, mai divers şi mai complex: unele harpoane eschimose conțin până la 26 de componente. Contrastul în raport cu aşchiile

retuşate ale unora dintre aborigenii australieni, sau cu inventarul la fel de frust al unor populații din zonele ecuatoriale, este mai mult decât grăitor.

Semnificativ de inegală este şi ponderea vânătorii, frecvent exagerată de atenția acordată de etnografi acestei activități: în general, cu excepția zonelor arctice, ea oferă, în termeni calorici, între 30-40 % din dieta cotidiană (Marlowe 2005, 2007).

Diviziunea pe sexe a activităților rămâne generos documentată etnografic, bărbații ocupându-se în general cu vânătoarea, iar femeile preponderent cu exploatarea resurselor vegetale. Acestea din urmă apar în puncte fixe în peisaj, iar aportul economic datorat activității femeilor, distanțele parcurse şi efortul depus pot depăşi în consistență, cel puțin în anumite contexte, contribuția vânătorilor (Hilton & Greaves 2008). Tradițional, această diviziune a muncii şi împărțire a hranei a fost pusă pe seama necesității de optimizare a exploatării resurselor[5]. Ea nu poate fi separată de existența unui inventar tehnologic aparte şi de o anume specializare[6], extremă în contexte boreale. Dihotomizarea acestor societăți în termeni de activități rămâne, oricum, relativă: în mediile temperate şi reci, femeile vânează mamifere mari, în toate mediile animale mici, la fel cum bărbații, în toate societățile vânătoreşti, practică ei înşişi exploatarea resurselor vegetale. Alocarea inteligentă a timpului, faptul banal că respectivele funcții economice sunt *deja* deținute de bărbați, ca şi mobilitatea inevitabil mai scăzută a femeilor, solicitată de îngrijirea copiilor în primii ani de viață oferă, în acest sens, rațiuni mai importante decât simpla lor incapacitate fizică (Jarvenpa & Brumbach

[5] Tendința recentă a ecologiei behaviorale este cea de a minimaliza *cooperarea* şi de a sublinia interesul acut al bărbaților în a-şi „semnala”, prin succesul vânătoresc, potențialul reproductiv: împărțirea vânatului nu s-ar concentra, astfel, către propria familie, complementaritatea celor două sexe la nivel de cuplu fiind mai mult decât discutabilă (Hawkes 1993, 1996; Hill & Kaplan 1993). Reevaluările recente susțin, însă, mai degrabă interpretarea tradițională, în care interesele reproductive, fără a fi ignorate, se găsesc imbricate într-o rețea cauzală complexă (ex. Marlowe 2005, 2007).

[6] Această specializare a inventarului poate merge foarte departe: există situații în care una dintre activitățile destinate femeilor, respectiv prelucrarea pieilor, este efectuată cu unelte litice prelucrate chiar de ele, începând cu procurarea materiei prime, uneori de la distanțe mari, şi terminând cu fasonajul, respectiv reamenajarea uneltelor (Weedman Arthur 2010).

2006). Această *complementaritate*[7], care tinde să se accentueze în zonele temperate şi boreale, stă însă rareori la baza vreunei explicite diferențe de statut între bărbați şi femei (Graves-Brown 1996: 315; Jarvenpa & Brumbach 2006; Kent 1999), iar interdicțiile simbolice ce separă cele două universuri, deşi larg răspândite, nu sunt rareori lipsite de consecințe practice.

Diferențierea minimă de statut între membrii acestor comunități nu trebuie, nici ea, absolutizată: la rigoare, nu există societăți etnografice riguros şi absolut egalitare (Flanagan 1989). Egalitarismul este rezultatul aproximativ şi în fond anevoios al unui permanent proces de monitorizare din partea ansamblului comunității, ca şi al unor instituții de schimb generalizat care descurajează acumularea materială şi asimetriile exagerate în prestigiu (Binmore 2001; Boehm 1999; Runciman 2005; Spikins 2008; Wiessner 2005; Woodburn 1982). Că acest tip de „contract social" eşuează frecvent o demonstrează societățile vânătoreşti „de rang mediu" (Arnold 1993), „trans-egalitare" (Hayden 1995; Owens & Hayden 1997), deja parțial stratificate în termeni de statut şi posesiuni, ca să nu le amintim pe cele în care ierarhia ereditară şi chiar practica sclavajului constituie norma (Ames 1995). Mai mult, deşi esențiale pentru sancționarea ei instituțională, posesiunile materiale nu reprezintă singura formă de inegalitate: cunoaşterea, consacrată prin ritualurile de inițiere, reprezintă o alta şi, probabil, şi cea mai importantă, în cazul particular al vânătorilor-culegătorilor (Peterson 1993; Shennan 1996).

Statutul copiilor rămâne, din rațiuni previzibile, destul de neclar în observațiile etnografice. Este indubitabil că propensiunea etnocentrică a analiştilor, cuplată cu „irelevanța" economică şi cu ideea asociată ei, cea de dependență, atribuite generalizat copiilor, i-a condamnat pe aceştia la o anume „feminizare" şi la statutul de victime pasive ale mediului lor social (Halcrow & Tayles 2008; Kamp 2001). Putem, desigur, inversa această realitate a fragilității:

[7] În treacăt fie spus, studiile trans-culturale sugerează că stabilitatea relațiilor conjugale tinde să se manifeste ca o funcție a complementarității economice: orice modificare a echilibrului contribuției fiecărui sex afectează stabilitatea relației (Marlowe 2005; Quinlan 2008).

copiii[8] sunt cei care condiționează puternic ansamblul vieții comunității în care apar. Diversitatea aranjamentelor sociale raportate etnografic (Keith 2006) este, în această privință, evocatoare. Odată în plus, contextele ecologice şi sociale se dovedesc de ajutor pentru orice încercare de generalizare. În anumite medii, contribuția economică a copiilor, deşi insuficientă pentru a se întreține, este notabilă (de exemplu, la Hadza, Hawkes 1996) şi chiar identificabilă în contexte arheologice, diferențiindu-se de aceea a adulților prin selecția, după criterii proprii, a unei game specifice de resurse (colectare de moluşte – Bird & Bliege Bird 2000); în altele, autonomia lor economică apare târziu (15 ani, pentru femei, 20 pentru bărbați, la boşimani) (Blurton Jones et al. 1994; Hames & Draper 2003).

În societățile „simple”, riguros egalitare, educația copiilor este rareori formalizată, socializarea lor revenind mai degrabă grupurilor specifice de vârstă. O trăsătură generală o reprezintă educația liberă şi în mare parte colectivă de care au parte, dar şi dificultatea integrării lor în activitățile adulților, cel puțin la comunitățile foarte mobile. Copiii îşi petrec mult timp în preajma rudelor, într-o primă etapă, a femeilor, pe care le însoțesc în peregrinările lor cotidiene, pentru a se ataşa ulterior, la o vârstă mai înaintată, grupurilor de bărbați. Această tranziție, în unele situații surprinzător de „naturală”, face în altele obiectul unor complexe ritualuri de inițiere (Owens & Hayden 1997). De exemplu, la inuiți, spre deosebire de alte populații, cum sunt boşimanii !Kung sau pigmeii Aka din Africa Centrală, procesul de tranziție spre maturitate şi asumarea activităților proprii fiecărui sex are loc mai devreme (în jurul vârstei de 10 ani) şi poate face obiectul unui „învățământ” formal, absent la celelalte populații (Keith 2006).

Modificări globale, precum reducerea mobilității sau dezvoltarea strategiilor logistice intensive nu rămân lipsite de efecte nici în această privința, a căilor prin care copiii îşi asumă rolurile sociale specifice, pentru că mecanismele de enculturație cunosc

[8] Simpla definire a statutului de „copil” ridică probleme: vârsta *socială*, la fel de importantă ca şi cea biologică, depinde în mare măsură de contextele culturale: dificultatea achiziției surselor de hrană impune ca „educația”, fie ea şi neformalizată, să continue mult după dobândirea statutului de adult, şi chiar a celui de tată (Gurven et al. 2006).

importante restructurări. Timpul petrecut de părinți cu copiii scade în acest ultim caz, la fel cum gradul de responsabilitate care revine copiilor mari în diverse activități de la care erau excluşi înainte vreme, cum ar fi inclusiv grija şi educația fraților mai mici, creşte şi se afirmă de timpuriu (Hames & Draper 2003; Kelly 1992: 59).

Fascinați de eficiența şi exoticitatea mecanismelor egalitare, antropologii au pierdut din vedere câteva aspecte legate de integrarea socială a vânătorilor-culegătorilor, de maximă relevanță pentru analiza diacronică a tradițiilor culturale paleolitice. Gradul de integrare constituie, în fapt, o variabilă a complexității şi stratificării acestor comunități: minim, în cazul vânătorilor-culegătorilor „simpli", „generalişti" („foragers", *sensu* Binford 1980), mai ridicat în societățile complexe, para-sedentare, care practică o exploatare logistică a resurselor („collectors", *sensu* Binford 1980). În societățile puternic egalitare, fluide, unite mai degrabă de co-prezența indivizilor (Ingold 1999), instituționalizarea rolurilor şi statutelor este periculos de scăzută: ele nu au nici principii de excludere, dar nici coduri sociale stricte de includere. Ele sunt prin definiție *instabile* şi vulnerabile față de diverse forme de aculturație, persistența lor în timp, ca specie socială, devenind foarte dificilă (Brunton 1989). În aceste context, trebuie să privim existența unui minim de ierarhie socială drept esențială pentru perpetuarea, critică şi evaluativă, a informației culturale (Shennan 1996).

Problema escaladării complexității la vânători-culegători dispune de o relevanță specială pentru orice încercare de extrapolare a modelelor etnografice asupra epocii paleolitice. În această privință, două modele majore domină bibliografia de specialitate: cel al „nevoii", în care *crizele ecologice*, agravate de presiunea demografică, determină o creştere subită a complexității – exploatare intensivă, logistică a resurselor, accesul inegal la resurse, apariția liderilor etc. (Arnold 1993) – şi cel mult mai convingător, în opinia noastră, al „oportunității", în care membrii ambițioşi ai comunității reuşesc, mai ales în contexte de relativă *abundență*, să manipuleze în scop personal interesul colectiv, impunându-şi în cele din urmă

dominația prin inițierea propriilor circuite de redistribuire (Hayden 1995).

În privința obiectivelor urmărite de noi, câteva sugestii merită cu deosebire a fi reținute. Cel mai proeminent aspect de reținut rămâne, desigur, relevanța deosebită deținută de *contextele ecologice* în toate aspectele legate de viața acestor comunități. Cu toate acestea, trebuie apăsat subliniat, ecologia nu reprezintă singura instanță relevantă. Cadru esențial al *potențialităților*, ca şi biologia, ecologia lasă suficientă libertate de organizare comunităților umane pentru a nu servi decât drept indiciu primar[9].

În linii generale, se poate afirma că diviziunea pe sexe a activităților reprezintă clar una dintre formele de manifestare *a complexității socio-economice*. Ea se manifestă clar în contextele boreale, unde exprimă cel mai bine necesitatea de a exploata eficient, rapid, resurse foarte concentrate în timp şi spațiu, dar tinde să se atenueze, fără a disparea, în societățile din medii mai calde (Kent 1999). În primul caz, bărbații contribuie cu aproximativ 90% din dietă (Marlowe 2005, 2007). Însă multe dintre societățile de vânători-culegători ar merita o inversare în titulatură: în zonele calde ale Terrei, ele sunt mai degrabă societăți de „culegători-vânători". Dacă am acorda un credit efectiv diviziunii convenționale, am putea estima, în acest contexte, o creştere simetrică în importanța socială a femeilor. Acest corolar este, însă, fals, în ambele situații: producția economică a bărbaților vizează resurse de calitate (carne, grăsime, miere), prețuite şi greu de capturat, chiar şi atunci când, în termeni

[9] O primă rezervă este impusă de existența unor societăți sensibil diferite în plan economic şi social care ocupă, totuși, medii cu resurse similare. Un exemplu relevant este cel raportat de S. Beyries (1997): două comunități de amerindieni din Columbia Britanică, Athapaskan-Beaver şi Salish-Shuswap, ocupă medii foarte asemănătoare. Primii, o populație non-sedentară, preponderent vânătorească, asociază activitățile de subzistență în timp şi spațiu şi exploatează spații mari, în regim sezonier; indienii Salish-Shuswap sunt semi-sedentari şi practică o exploatare intensivă a mediului, pe suprafețe mai restrânse. Alimentația, bazată în particular pe pescuitul somonilor, este completată de vânătoare şi cules, fiecare dintre aceste activități dispunând de o locație precisă. Totodată, tehnicile lor de conservare a alimentelor sunt mai complexe. În timp ce primii se mulțumesc cu achiziționarea resurselor curente, în regim circum-anual şi fără acumularea unui surplus economic, iar organizarea socială este simplă (slab sau deloc ierarhizată), celălalt grup cunoaşte o organizare socială complexă, care include, printre altele, sclavia şi elite ereditare. În acest caz, stocarea alimentelor are în vedere acumularea resurselor pentru sezoanele deficitare, dar şi schimbul, acumularea de prestigiu prin ceremonii de tip *potlach* şi redistribuție etc.

pur calorici, contribuția lor cotidiană este inferioară celei a femeilor (vezi Hawkes 1993 *vs.* Marlowe 2007). Aceasta nu înseamnă, însă, că prestigiul este inerent activităților vânătoreşti, premisa fiind frecvent contrazisă de exemplele etnografice (Kent 1999). Chiar şi în societățile vânătoreşti complexe, amplasate de obicei în zonele temperate sau reci, vânătoarea este departe de modelul „recreațional-sportiv", mânat de vânătoarea de trofee şi de prestigiu (Jarvenpa & Brumbach 2006: 317), care a populat tenace imaginația antropologilor (şi a arheologilor): pentru aceste comunități, în care vânarea speciilor sălbatice reprezintă resursa vitală, vânătoarea nu se rezumă la doborârea unui animal; ea solicită un îndelung efort de pregătire, ca şi unul de procesare a prăzii, femeile jucând astfel un rol esențial tocmai *în activitățile vânătoreşti*.

În general, există o unanimitate de opinie cu privire la faptul că, cel puțin ca funcție a mecanismelor egalitare, în virtual toate societățile de vânători-culegători, femeile nu dețin un statut propriu-zis inferior, cel puțin în comparație cu unele societăți agrare sau horticole (Flanagan 1989, Peterson 1993), cu excepția unor excluderi generale din sfera activităților masculine (Graves-Brown 1996: 315). Măsura în care acestea sunt atribuibile pur şi simplu discursului „oficial" – să nu uităm, ghidat euristic de antropologi, majoritatea bărbați şi, prin forța lucrurilor, nevoiți să chestioneze preferențial bărbați –, sau realității efective, rămâne recunoscută. Nu sunt, însă, rare situațiile în care femeile dețin, în societățile vânătoreşti complexe, funcții politice importante (Trocolli 1999). În plus, distincțiile dintre sexe nu trebuie în mod necesar să rămână neschimbate pe toată durata vieții, şi nici nu se aplică tuturor claselor sociale, acolo unde apar acestea.

Statutul copiilor pare să evolueze la mare distanță de idealurile etice sau sentimentale moderne, îndeosebi în societățile vânătoreşti complexe: escaladarea complexității şi ierarhiei sociale pare să susțină tendința către obiectualizarea copiilor, deveniți un capital prețuit în jocurile prestigiului şi alianțelor maritale; apartenența la elită aduce, în acelaşi timp, o degrevare parțială de

sarcinile subzistenţei cotidiene, dar şi o educaţie atentă şi ritualuri de iniţiere severe (Owens & Hayden 1997).

Ca trăsătură generală, se poate afirma că modul de raportare la lumea naturală, privită ca o „mamă generoasă” (Bird-David 1990), nu permite vânătorilor-culegătorilor să emită pretenţii de proprietate asupra mediului şi, în consecinţă, nici asupra *muncii*: ambele se află, ca să ne exprimăm aşa, în *administrarea*, şi nu în *posesiunea* grupurilor sociale; prin urmare, o autentică diviziune a muncii, prescriptivă şi restrictivă (în care vreunul din sexe să aibă *dreptul* asupra producţiei celuilalt), devine inoperantă, în absenţa ranforsării adusă de proprietate (Graves-Brown 1996; Ingold 1999); ea nu se manifestă decât în societăţile vânătoreşti acceptate drept „complexe”.

Realitatea diviziunii activităţilor este, aşadar, mai subtilă: în societăţile egalitare, unite în primul rând de legături de rudenie, şi unde nu există o separare clară între sfera domestică şi cea publică, diferenţele dintre sexe nu constituie un principiu discriminator *supraordonat* (Trocolli 1999). Exagerarea *opoziţiei* dintre sexe este cu siguranţă un artefact al cercetării, categoriile efective acceptate de informatorii înşişi fiind mult mai ambigue. Ideea de „excludere”, „domesticire” sau „cointeresare” a femeilor, dominantă inclusiv în reevaluările feministe (Brightman 1996), are ea însăşi efectul nedorit de a perpetua o realitate exagerat conflictuală, deseori lipsită de substanţă în contextul complementarităţii depline şi foarte practice recunoscute de vânătorii-culegătorii înşişi.

4. Limitele analogiilor etnografice

Nu ne propunem, în continuare, să contestăm importanţa decisivă a contextelor ecologice pentru existenţa şi dinamica *tuturor* societăţilor de vânători-culegători, inclusiv a celor preistorice, şi cu atât mai puţin relevanţa exploratorie a indiciilor etnografice, dimpotrivă: ca şi virtuţile cumulative ale itinerarelor istorice, *recurenţa* anumitor circumstanţe structurale – context ecologic, nivel tehnologic, dimensiuni demografice – este direct responsabilă, în opinia noastră, de perpetuarea, reinventarea, sau abandonarea, în favoarea unor formule socio-economice mai complexe, a modului de

viață prădător; tot ea impune şi recrutarea, de către arheologia preistorică, a analogiilor din sânul acelor societăți în care aceste condiționări structurale se manifestă cel mai limpede, cele ale vânătorilor-culegătorilor actuali şi subactuali. Însă, arheologia paleoliticului trebuie să țină seama de variabile neglijabile pentru etnografia vânătorilor şi culegătorilor actuali: existența unor forme de umanitate – şi, prezumtiv, de socialitate –, ca şi a unor contexte climatice, demografice şi tehnologice fără nici un echivalent contemporan. Alături de particularitățile acumulării şi conservării documentației arheologice, aceste variabile explică dificultatea operaționalizării univoce a bogatei cazuistici etnografice, ca şi prudența manifestată de preistoricieni în translatarea, către paleolitic, a modelelor propuse de antropologi.

Valorificarea datelor etnografice în cercetarea socială a paleoliticului reprezintă, oricum, o provocare uriaşă, din nenumărate motive. Aşa cum s-a remarcat de multă vreme (Wobst 1978), recuperarea datelor etnografice are tendința de a fi extrem de limitată în timp şi spațiu, iar modelele interpretative pe care le susțin pot fi cu mare greutate extrapolate asupra datelor arheologice. Pe de altă parte, este evident că vânătorii şi culegătorii actuali trăiesc într-un *mediu* sensibil diferit de cel al înaintaşilor lor paleolitici (Huntley 1996; Mueller-White & Dickson 1991), ocupând nişe ecologice foarte diferite, în mare măsură apărute în Holocen. Cu puține excepții (Porter & Marlowe 2006), aceste populațiile ocupă zone ecologice *marginale*, majoritatea celorlalte fiind ocupate de societăți industriale, agricole sau păstoreşti.

O altă diferență majoră o constituie *dimensiunea populației*, cu multe ordine de magnitudine mai numeroasă astăzi. Ea a determinat încapsularea efectivă a comunităților cu o economie de tip prădător – retezându-le, printre altele, posibilitatea „votului cu picioarele” (Boyd & Richerson 2009), principalul mecanism de refuz al ierarhiei, disponibil în mai mare măsură înaintaşelor lor preistorice – şi le-a impus formule sociale extreme: escaladarea complexității, inclusiv prin aculturație, sau, dimpotrivă, accentuarea unor riguroase mecanisme de control social, menite a conserva egalitarismul

(Binmore 2001). În fapt, chiar înainte de primele contacte coloniale, vânătorii şi culegătorii trăiau deja, în majoritatea lor, în diverse relații, inclusiv de proximitate, cu populații agricole sau pastorale, devenind rapid parte a „sistemului mondial” modern (Headland & Reid 1989; Kusimba 2005; Layton 2001).

Astfel că, dacă nu se poate contesta caracterul *original* al modului de viață vânătoresc, este mult mai dificil de demonstrat, în multe contexte etnografice, şi caracterul său *originar*. Pentru unii autori, natura simbiotică sau cel puțin relația structurală stabilită între societățile agrare-păstoreşti şi vânătorii-culegători este atât de solidă azi, încât ei nu ezită să sublinieze că societățile „primitive” cunoscute de etnografia prezentului sunt mai degrabă *componente* şi nu *antecedente* ale societăților complexe (Sassaman 2004: 229; pentru o perspectivă similară, dar diferit argumentată, vezi Binmore 2001). Ironic, sunt tocmai populațiile care au servit drept arhetip pentru societățile paleolitice, boşimanii din Kalahari, cele care, în loc să descrie starea umanității *de dinainte* de apariția complexității, sunt, în realitate, produsul istoric al unor puternice forțe instituționalizate. Astfel că, ignorând istoria populațiilor actuale de vânători şi culegători, riscăm să idealizăm, să portretizăm ca anistorică, sau să folosim imprudent, ca sursă de inspirație, societăți vânătoreşti (sau devenite vânătoreşti) din medii extreme, care au ajuns acolo prin presiunea altor populații, în decursul unei istorii lungi, punctată de reculuri, acumulări gradate sau reveniri ciclice la economia de timp prădător (Kusimba 2005; Sassaman 2004; Stiles 1992).

Nu este greu de remarcat că „modelul mediu” de societate paleolitică nu ia în calcul decât în parte eterogenitatea sugerată mai sus, şi că tinde să ignore limitele analogiilor etnografice. Corupt de prezența mitică a vânătorului-culegătorului „etern” şi încurajat de slaba rezoluția documentară, el apare inevitabil tentat să amalgameze societățile paleolitice la umbra „modului de producție” prădător. Aceasta în ciuda faptului că societățile epocii au cunoscut o diversitate uriaşă de contexte ecologice şi, la rigoare, nu există nici un motiv pentru a refuza existența, în decursul epocii paleolitice, cel puțin *a întregului spectru* de societăți vânătoreşti documentate

etnografic. Ceea ce ne oferă, în fapt, etnografia nu este atât un *model social* trans-istoric, cât o serie de *parametri*, analitic eficienți – ecologia, productivitatea mediului şi eficiența pachetului tehnologic disponibil – cu ajutorul cărora se poate estima *şi* dinamica socială din Pleistocen.

Nu ne propunem aici obiectivul nerealist de a realiza o cronică exhaustivă a variabilității social-economice paleolitice. Ne propunem, în schimb, o nuanțare a schiței de „societate paleolitică", dintr-o perspectivă larg diacronică şi decis infrastructurală. Simpla subsumare, chiar dacă prezumtivă, a societăților paleolitice unui singur model demografic şi socio-economic atrage după sine ideea unor ponderi şi statute permanente ale diverselor grupuri de sex şi vârstă. Din perspectiva obiectivelor alese de noi, cea mai importantă consecință a acestui set de prejudecăți rezidă în concentrarea asimetrică a energiilor analitice asupra activităților *segmentului masculin* al comunităților paleolitice şi corolarul său, ideea unui statut, dacă nu subordonat, cel puțin secundar sau neglijabil al femeilor şi copiilor. Această predispoziție datorează mai mult, în opinia noastră, mentalității agro-pastorale[10] instituite în Holocen şi structurii ideologice indo-europene, respectiv iudeo-creştine, decât realităților raportate pentru comunitățile de vânători şi culegători. Ea mizează uriaş pe ideea unei diferențieri fundamentale şi ocazional belicoase între bărbat şi femeie. Omul etern îşi are, nu-i aşa, propriile „probleme de familie", nu mai puțin eterne! Or, această presupoziție tinde să ignore, în fapt, numeroase evidențe etnografice şi chiar arheologice contrarii. Ea restrânge nefiresc, printre altele, impactul social al femeilor şi copiilor, inclusiv în domeniul economic, ignorând cu atât mai mult măsura uriaşă în care existența şi acțiunea lor o *defineşte* pe cea a ansamblului comunității din care fac parte. Deloc în ultimul rând, ignorarea activității şi amprentei acestor

[10] Antropologii au remarcat de multă vreme o restructurare a statutului socio-economic al celor două sexe, după (dar nu cu necesitate *imediat* după) adoptarea modului de viață agro-pastoral (cf. Knight 2008). Turma, pământul, proprietatea, inclusiv asupra muncii (curente sau investite în trecut), devin repere esențiale. Ele apar practic inevitabil însoțite de o creştere vădită şi chiar de o exacerbare a importanței paternității şi patriliniarității, a fidelității maritale a femeilor etc.

categorii de persoane asupra contextelor arheologice are consecințe dintre cele mai neplăcute asupra modului în care este studiată şi interpretată cultura materială de vârstă paleolitică.

În cele ce urmează, ne propunem o detaliere, însoțită de o estimare generală a relevanței trăsăturilor înseriate mai sus, în contextul particular al epocii paleolitice, însoțită de o sintetică schiță de reevaluare a statutului categoriilor de sex şi vârstă amintite. În final, dorim să avansăm câteva sugestii legate de vizibilitatea lor în contextele arheologice.

5. Epoca paleolitică?

Invocarea termenului „paleolitic” stârneşte, în imaginația mai mult sau mai puțin instruită a contemporanilor, o serie de asocieri reflexe: epoci glaciare, oameni adăpostiți în peşteri (eventual pictate), unelte de silex cioplit etc. Uităm frecvent că această spontană înlănțuire de idei – manipulată de antropologia naivă a „omului primitiv” încă din secolul al XVIII-lea şi, în parte, chiar din Antichitate (Stoczkowski 1994) – s-a cimentat *şi* în gândirea ştiințifică de la finele secolului al XIX-lea. Doar viguroasele ei rădăcini mitice pot explica de ce această construcție de gust victorian, susținută multă vreme doar de descoperirile dintr-un colțişor al lumii, Europa occidentală, continuă să materializeze, până astăzi, stereotipul epocii paleolitice, în ciuda oceanului de informații arheologice care tind să indice tocmai contrariul: diversitatea cadrelor ecologice paleolitice, în care episoadele riguroase nu constituiau deloc regula; raritatea efectivă a locuirii în peşteri (facilitate naturală nu întotdeauna prezentă în peisaj, sau măcar apreciată); importanța prezumtivă a instrumentarului din materiale organice, rar conservate etc.

Însă cel mai important aspect ține, fără îndoială, de *durata* uriaşă a epocii şi de *extensiunea geografică* a fenomenului paleolitic, care expediază în ridicol pretențiile celui mai bine studiat areal, Europa, de a oferi modelul (inclusiv social) al epocii (McBrearty & Brooks 2000). Amplasarea geografică şi profilul climatic al acestui „fund de sac” continental pare a fi oferit un context cultural-istoric şi

de mediu particular, de minimă utilitate pentru înțelegerea, de exemplu, a comunităților paleolitice contemporane din Siberia, Coreea, sau Africa de Sud. În fapt, originea instituțiilor sociale paleolitice trebuie căutată, natural, în arealul de geneză al umanității, Africa (dar vezi şi Roebroeks 2006) şi, implicit, într-un context ecologic care nu are nimic în comun cu climatul *ocazional* riguros din zonele septentrionale ale lumii.

Această constatare ne apropie de alt aspect, aparent la fel banal: *epoca* paleolitică nu există! Cele aproximativ 2,5 milioane de ani de evoluție psiho-somatică şi culturală pe care îi acoperă au presupus mutații majore, *asincronice* (Gowlett 1996, 2009), doar parțial sau deloc surprinse chiar şi de diviziunea tripartită convențională. Dar, chiar şi conservând aceste repere grosiere, aşa cum ne propunem în continuare, ne pare evident că, date fiind specificitățile fiecărei subdiviziuni, evoluția socială paleolitică trebuie să fi cunoscut un ritm variabil, care amenință nu doar realitatea „omului etern”, ci şi utilitatea modelului etnografic.

Imaginea de *carnivor*, a omului paleolitic, şi extensia sa inevitabilă, ideea unor societăți paleolitice predominant *vânătoreşti*, se bazează pe premisa – poate reală în contextul tehnologic contemporan –, a speciei umane ca vârf al piramidei trofice (cf. Hart & Sussman 2009), ca şi pe asocierea, frecvent nejustificată, dintre „comunitățile din paleolitic” şi societățile vânătoreşti actuale şi sub-actuale din medii ecologice reci. Există suficiente rațiuni pentru a contesta ambele sugestii.

Imaginea arhetipală, a omului paleolitic viețuind constant în condiții riguroase, trebuie serios ajustată, ideea însăşi de „epocă glaciară” solicitând o drastică adnotare. Precizia reconstituirilor paleoclimatice actuale, permise, de exemplu, de geocronologia izotopică, indică scenarii complicate, deloc dominate de perioade riguroase (de exemplu, pentru OIS 3, vezi Van Andel şi Davies 2003). Nu trebuie uitat că prima mare extensiune a oikumenei umane, cea inițiată de *Homo erectus*, s-a realizat pe seama unor contexte climatice apropiate savanei (Bettis et al. 2009; Finlayson 2005; Roebroeks 2006), doar stăpânirea focului permițând colonizarea, de

altfel foarte discutabilă[11], de către hominide, a spațiilor temperate. Expansiunea inițială a lui *Homo sapiens sapiens* a pornit dintr-un context asemănător, tropical sau subtropical, intervalul uriaş dintre primul indiciu fosil – Omo-Kibish, 195 ka BP (McDougall et al. 2005) – şi colonizarea spațiilor temperate europene (45-40 ka BP) fiind grăitor în sine. Astfel că, în măsura în care se poate stabili o corelație fină între extensiunea populației şi oscilațiile climatice – Pleistocenul superior oferind cel mai solid exemplu (Finlayson 2004, 2005; Van Andel & Davies 2003) – reiese că, „oamenii paleolitici" *nu erau* vânători arctici şi *evitau* condițiile climatice extreme, fapt valabil inclusiv pentru speciile presupus adaptate mediului rece, ca omul de Neanderthal. Limitele de toleranță fiziologică ale ultimilor nu erau fundamental diferite de cele ale omului modern (Davies & Gollop 2003), iar datele arheologice nu indică apariția unui bagaj tehnologic adecvat climatului rece, decât odată cu trecerea la paleoliticul superior, în cel mai bun caz. Nu surprinde, în acest context, că abia în urma unor prelungite acumulări tehnologice a fost realmente posibilă popularea efectivă a zonelor reci, fie ele şi generoase în termeni de biomasă. Chiar şi acceptând realitatea ocupării ocazionale, începând cu paleoliticul mijlociu cel puțin, a unei diversități de medii şi contexte ecologice, inclusiv montane sau riguroase (Hopkinson 2007), nu strică să subliniem că această efemeră înstăpânire acoperă, în cel mai bun caz, 200.000 de ani din durata de 2,5 milioane de ani a epocii!

Încă de la primele sugestii ale lui R. Dart, importanța alimentației carnate pare să constituie, în opinia majorității paleoantropologilor, unul dintre elementele decisive pentru apariția şi dezvoltarea speciei umane. Imaginea populară, de „primate ucigaşe" (*killer apes*), a primelor hominide, este grăitoare; ea s-a instalat cu încăpățânare în imaginația arheologilor, în ciuda repetatelor critici ale

[11] Fără ajutorul focului pentru procesarea resurselor vegetale şi chiar animale, nu se poate imagina colonizarea, de către nişte hominide fiziologic tropicale, a zonelor temperate şi reci. Deşi dovezile mai vechi privind controlul focului nu lipsesc, trebuie cu tărie subliniat că utilizarea sa *sistematică*, în particular în domeniul *alimentar*, nu pare să preceadă partea finală a Pleistocenului mijlociu şi, în consecință, pare sugestiv legată de apariția limbajului articulat (cf. Brace 2000).

bazei empirice pe care s-a edificat această supoziție (vezi, pentru o trecere în revistă cuprinzătoare, Gowlett 1996). La urma urmelor, arheologia nu poate măsura decât *succesul* vânătorii, nu şi eşecurile, adică tocmai *regula* relevată etnografic, iar regimul de acumulare a documentației arheologice şi filtrul tafonomic ridică dificultăți uriaşe pentru măsurarea ponderii efective a resurselor obținute prin vânătoare.

Fiziologia actuală a lui *Homo sapiens sapiens* nu oferă indicii univoce cu privire la ponderea alimentației carnate, dar cu siguranță indică o primată oportunistă, adaptată la o diversitate de regimuri alimentare (Lindeberg 2009). Concentrarea alimentației către vânătoarea ierbivorelor[12] este masiv documentată, inclusiv de chimia osului, începând cu paleoliticul mijlociu (ex. Bocherens 2009; Bocherens el al. 2004; Hoffecker 2009; Pathou-Mathis 2000; Villa & Lenoir 2009). Ea îşi păstrează poziția centrală în paleoliticul superior, când apar şi primele indicii privind o lărgire a bazei alimentare şi către alte resurse, mai puțin productive, inclusiv vegetale (Kuhn & Stiner 2001; Lalueza et al. 1996).

Situația este, însă, infinit mai puțin clară pentru paleoliticul inferior. Deşi indiciile privind practicarea cu relativ succes a vânătorii sau recuperării agresive a cadavrelor nu lipsesc (Echassoux 2009; Villa şi Lenoir 2009), ele sunt tafonomic departe de profilul univoc cinegetic, recunoscut începând cu musterianul şi, oricum, se concentrează clar *în ultima parte* a epocii. Pe scurt, în stadiul actual al cunoaşterii, extrapolarea modului de viață pur „vânătoresc" asupra epocii anterioare ultimelor 200.000 ani rămâne pur prezumtivă.

Această ultimă observație trebuie în mod necesar corelată cu indiciile privind *tehnologia* epocii paleolitice. Cu excepția aborigenilor australieni şi a vecinilor lor tasmanieni, majoritatea comunităților actuale de vânători-culegători din mediile calde

[12] Invizibilitatea dietei vegetale reprezintă o problemă ce nu merită ignorată. Apariția promptă a indiciilor legate de consumul sau prelucrarea plantelor în contextele cercetărilor moderne, care practică flotarea, nu este deloc întâmplătoare. Fără îndoială, plantele comestibile din zonele temperate nu sunt atât de puține pe cât am fi tentați să credem. Consumul lor ridică, însă, serioase probleme de procesare (Jones 2009), care reclamă, la rândul lor, prezența în contextele arheologice a unui inventar arheologic specializat, în întregime absent până în paleoliticul superior.

utilizează arcul şi săgeţile otrăvite, practicând o vânătoare în grupuri *mici* (Marlowe 2005), în timp ce, în mediile temperate şi reci, tehnicile de stocare joacă un rol vital (Testart 1982). Absenţa acestor facilităţi, nedocumentate înainte de paleoliticul superior, nu putea rămâne lipsită de consecinţe în planul eficienţei achiziţiei resurselor şi, implicit, în domeniul organizării sociale.

O altă problemă ce merită o discuţie ceva mai extinsă o reprezintă *parametrii demografici* ai epocii paleolitice, esenţiali pentru orice abordare coerentă a problematicii sociale. Puţinele estimări, prudente, ale demografiei paleolitice au avansat, în general, cifre infime (ex. Hassan 1997; Mussi 2001), în ciuda faptului că evaluarea productivităţii efective a mediului, respectiv a eficienţei tehnologiei – factori esenţiali în estimarea magnitudinii demografice pe care o puteau susţine – a rămas dificilă. Statistic, în cursul ultimului milion de ani, populaţia umană pare să se fi rezumat, în medie, la cifre infime, de câteva zeci de mii de indivizi. În aceste condiţii, pare inevitabilă ipoteza unei creşteri demografice foarte lente, realizată, după tiparul vânătorilor-culegătorilor cunoscuţi etnografic, prin escaladarea graduală a raportului de echilibru instaurat între dimensiunea populaţiei şi capacitatea productivă a mediului. Din nefericire, chiar şi acest scenariu contrariază net aşteptările etnografice! Dacă acceptăm, pentru paleolitic, un regim de creştere demografică anuală normal pentru comunităţile de vânători-culegători actuali, cum este de exemplu, cel al boşimanilor !Kung, cel de 0.007 %, o populaţie iniţială de 10.000 de persoane, poate conduce la nivelul populaţiei actuale de pe mapamond în doar 1900 de ani (Boone 2002: 21).

Şi alte statistici ne pot edifica. O populaţie iniţială de 100 de persoane, cu o creştere anuală de 1,4% (rată mai mică, de exemplu, decât cea a vânătorilor-culegătorilor Ache din Paraguay, calculată la 2.5%) (Boone 2002: 21), poate atinge cifra de un milion în doar o mie de ani (Rowley-Conwy 2001: 45-46)! Chiar şi postulând, pentru Pleistocenul superior, o moştenire demografică modestă, adică o populaţie iniţială de câteva mii de indivizi, o rată anuală de creştere

de 0,008%, putea conduce la populație actuală a Terrei în doar 90.000 de ani, încă înainte de apariția agriculturii (Pennington 2001: 173).

Or, o densitate de situri arheologice care să susțină o creştere demografică de asemenea proporții (acceptând şi slaba vizibilitate arheologică a siturilor paleolitice) nu se remarcă înainte de răspândirea agriculturii. Un astfel de spor demografic, foarte aproape de zero, pare a sugera că situația şi evoluția demografică a vânătorilor-culegători paleolitici era, inclusiv în ultimii 100.000 de ani, *mai rea* decât orice ar putea susține etnografia populațiilor cunoscute. Concluzia este cu atât mai surprinzătoare cu cât ratele de creştere amintite mai sus sunt caracteristice unor populații din medii marginale, cu un nivel tehnologic modest, şi există suficiente motive pentru a crede că, cel puțin în anumite areale, condițiile ecologice paleolitice erau mai generoase. Cum se explică, aşadar, în condițiile unei fertilități pe care avem toate motivele să o considerăm „normale”, un spor demografic atât de timid?

O primă explicație ar putea consta în ineficacitatea rețelelor de reproducție stabilite între diversele populații umane izolate, ceea ce ar fi putut genera un spor demografic cu o medie mult sub cele înregistrate etnografic, mai ales dacă energia reproductivă a grupurilor era şi ea foarte restrânsă. O astfel de interpretare se poate, însă, susține cu greu, cel puțin pe durata paleoliticului superior, în care abundă dovezile privind existența unor rețele de contact între populații foarte distante. Chiar şi pentru paleoliticul inferior şi mijlociu, ipoteza este mai greu de probat: dacă macro-izolarea grupurilor umane poate fi susținută – episoadele de speciație fiind grăitoare în sine –, extensiunea geografică a acestor populații sugerează identificarea, în epocă, a unor soluții proprii pentru această problemă[13], fie ele şi negative, cum ar fi *incapacitatea tehnologică* de extindere a rețelelor sociale în medii submarginale (Stein Mandryk 1993). Chiar şi aşa, pentru tipurile paleantropice, un spațiu mai mare între naşteri, un stres fizic crescut şi o mortalitate importantă

[13] Corelația dintre creşterea în dimensiuni a neo-cortexului şi extensiunea grupurilor sociale efective conduce, de altfel, la estimări „confortabile” din punct de vedere ale viabilității genetice, în medie între 150 şi 300 de indivizi, cu un minim de 80 de indivizi la *Homo habilis/rudolfensis* (Aiello & Dunbar 1993; Dunbar 1996).

(Trinkaus 1995) ar putea explica o creştere demografică foarte lentă, aflată în afara parametrilor etnografici actuali.

Însă cea mai convingătoare explicaţie – care nu exclude, în fapt, nici una dintre observaţiile de mai sus –, este şi cea mai parcimonioasă. Dat fiind punctul final al evoluţiei demografice, care indică o creştere infimă de populaţie în decursul paleoliticului, responsabilitatea nu poate să revină decât unor *cote masive de mortalitate*. Altfel spus, creşterea de populaţie, ocazional rapidă şi intensă, era echilibrată, pe parcursul Pleistocenului, de o mortalitate catastrofică, care putea duce aproape la extincţie populaţia dintr-o zonă. Ce ar fi putut provoca o mortalitate atât de dramatică?

Epidemiile şi foametea periodică oferă explicaţii plauzibile. Pe termen lung, acestea pot afecta serios şansele de perpetuare ale unei populaţii relativ izolate[14]. O altă cauză au putut-o reprezenta bolile cu transmitere sexuală (cu virulenţă redusă, dar cu mare rezistenţă, probabil endemice în sânul grupurilor), capabile să afecteze grav, periodic, fertilitatea femeilor şi să limiteze astfel creşterea de populaţie (Pennington 2001). De asemenea, riscurile generale, implicate de procesul naşterii (placentă praevia, hemoragie, septicemie) ar fi putut presupune un grad relativ ridicat de mortalitate infantilă, sau de moarte a mamei împreună cu fătul (O’Donnell 2004). Violenţa intra-specifică, niciodată absentă (Gat 1999), atinge, în unele contexte etnografice, cote alarmante (Hill et al. 2007) şi, cu rezerva unei densităţi demografice generale mai scăzute, capabilă să relaxeze tensiunile intra şi inter-grupuri, nu există raţiuni pentru a-i nega efectele potenţiale de-a lungul epocii paleolitice, dimpotrivă: ea poate să fi reprezentat unul dintre factorii de presiune selectivă ce au activat

[14] Stresul metabolic, avitaminoza A şi infecţiile sunt câteva din cauzele apariţiei hipoplaziei smalţului dentar la copii; această afecţiune, se pare, era constant prezentă, atât în cazul populaţiilor de Neanderthalieni, cât şi în cazul celor de *Homo sapiens sapiens*. Un studiu comparativ între subiecţi aparţinând celor două populaţii a relevat diferenţe semnificative în privinţa vârstei la care apare hipoplazia smalţului: în paleoliticul superior, aceasta corespunde etapelor timpurii ale copilăriei (0-5 ani), pe când în paleoliticul mijlociu, manifestările sale caracterizează intervalul 3-5 ani (Skinner 1996); printre altele (carenţă de vitamina A în alimentaţia mamei), diferenţele pot semnala o perioadă mai timpurie de înţărcare a sugarilor în cazul societăţilor paleoliticului superior, probabil dictată de imperative sociale.

şi susținut mecanismele pro-sociale (Boehm 1999)[15]. Toți aceşti factori, raportați ca activi la populațiile actuale de vânători-culegători trebuie, însă, să fi fost însoțiți şi de alte cauze, mai dramatice, cum ar fi oscilațiile climatice dure şi cataclismele naturale de proporții globale.[16]

Graficul demografic paleolitic nu poate fi, aşadar, cel al unei creşteri gradate, punctată de echilibre intermitente, ci unul în zig-zag, în care momentele de colaps aproape le echilibrează pe cele de creştere accelerată a densității. Dovezile arheologice privind expansiuni, respectiv contracții masive de populație, în decursul paleoliticului nu lipsesc (Finlayson 2004, 2005; Hawks et al. 2000; Roebroeks 2006), deşi, ele sunt mult mai clar sesizabile în Pleistocenul superior. Episoadele climatice pozitive par să fi fost, de altfel, foarte favorabile creşterii demografice şi macro-expansiunii culturale paleolitice (Ambrose 1998; Van Andel & Davies 2003). Ceea ce merită reținut, din punct de vedere demografic, este posibilitatea apariției ocazionale a unor grupuri umane *numeroase*, capabile să depăşească regulat limitele grupurilor de rudenie. În acest context, este de aşteptat o tensionare demografică, care să declanşeze fie fenomene migratorii, fie, în situații de încapsulare geografică, să conducă la o intensificare a exploatării resurselor, însoțită de o specializare ocupațională crescută şi edificarea unor rețele sociale mai consistente. Existența unui anumit nivel de ierarhizare în grupuri de astfel de dimensiuni devine o necesitate aproape biologică, care

[15] Acțiunea selecției *de grup* sugerată de Boehm nu reprezintă, însă, singurul mecanism capabil să stabilizeze strategiile pro-sociale. Studiile trans-culturale sugerează preferința constantă a femeilor către bărbații mai puțin predispuşi la violență (Quinlan 2008); chiar şi astăzi educația copiilor din societățile vânătoreşti simple este orientată către descurajarea tendinței de a rezolva conflictele prin mijloace agresive (Chance 1996). Deşi incapabile să elimine această predispoziție, mecanismele culturale şi biologice amintite au contribuit, alături de alți factori (de exemplu, cei sugerați de teoria opțiunii raționale), la o anume „domesticire”, susținută inclusiv fiziologic (Steele 1996).

[16] Un astfel de eveniment, super-erupția vulcanului Toba din Sumatra, acum 70.000 de ani, şi perioada rece ce s-a succedat acestui eveniment, ar fi putut literalmente decima populația existentă, cu excepția celei refugiate în zone tropicale (Ambrose 1998). Ideea unei demografii sincopate este întărită de analizele genetice, care tind să favorizeze ipoteza că umanitatea actuală rezultă dintr-un nucleu foarte mic de populație (un număr efectiv de adulți cu capacitate reproductivă de aproximativ 10.000), a cărui expansiune s-a realizat între 80.000 şi 30.000 ani (Boone 2002: 22, dar vezi şi Harding & McVean 2004).

elimină cel puțin pierderea şi deformarea transmiterii de informație (Kosse 1994).

La prima vedere, observațiile de mai sus par a confirma perpetuarea, pe termen lung, a parametrilor macro-modelului social standard: un grafic climatic şi demografic sincopat, agravat de evenimente catastrofice, o existență economic fragilă, care a perpetuat insecuritatea şi a stimulat conservatorismul şi regenerarea practică a unui tip particular de contract social, egalitar (Binmore 2001; Richerson & Boyd 2001). Însă, pentru obiectivele urmărite de noi, lucrurile apar mai complicate. Existența unor hominide cel puțin prezumtiv lipsite de abilitățile psiho-sociale ale lui *Homo sapiens sapiens* interzice extrapolarea neglijentă a modelelor sociale proprii acestuia, pentru simplul fapt că acestea din urmă sunt în întregime *mediate simbolic*. Dar, chiar şi contextele climatice şi de biotop paleolitice erau suficient de inedite pentru a putea stimula sau perpetua aranjamente sociale nedocumentate etnografic. Tehnologia paleolitică a cunoscut, la rândul ei, un ritm de inovație propriu, un nivel tehnologic comparabil celui atestat la vânătorii-culegătorii actuali nefiind documentat înainte de a doua jumătate a Pleistocenul superior. Toate aceste variabile solicită fie şi o minimă detaliere în continuare.

6. Societățile paleoliticului inferior: cuplu sau conspirație a femeilor?

Dacă există vreun atribut ce merită ataşat „omului etern”, acesta este, fără îndoială, cel de *ființă socială*. O trăsătură distinctă a majorității primatelor cunoscute şi, implicit, a speciei umane şi a înaintaşilor ei biologici, o reprezintă tocmai imbricarea dintre social şi biologic (Foley & Lee 1996). Faptul este cu deosebire relevant pentru paleolitic, epocă de-a lungul căreia profunzimea transformărilor psiho-somatice, cu necesitate mediate social, este evidentă. Specia umană a fost, aşadar, socială înainte de a fi „rațională”, rigorile vieții de grup reprezentând unul dintre cei mai

importanți factori capabili să declanşeze suita de transformări biologice ce au condus la apariția lui *Homo sapiens*.[17]

Simpla creştere a dimensiunii neo-cortexului uman reflectă complexitatea crescândă a relațiilor sociale stabilite în sânul primelor hominide (Aiello & Dunbar 1993, Dunbar 1996). Ele au făcut necesară controlarea şi manipularea unui număr mare de relații între indivizi, solicitând în acelaşi timp o „inteligență machivellică" (Byrne 1996), o toleranță față de prezența imediată a unor potențiali competitori şi o abilitate de transmitere a stărilor mentale şi intenționalității (Burkart et al. 2009) fără echivalent în lumea altor primate.

Trăsăturile antropologice şi capacitatea cerebrală documentată a primelor hominide lămuresc uşor preferința majorității paleoantropologilor către analogii extrase din primatologie, pentru imaginarea primelor societăți umane (Clark 1997; Foley & Lee 1996). Semnificativ, această opțiune amenință să sustragă din raza de acțiune a modelului etnografic un uriaş interval de timp, în fapt, în cea mai conservatoare accepțiune, aproximativ de 90% din intervalul dintre 2,5 milioane de ani şi Holocen! Majoritatea modelelor propuse iau în calcul *biologia reproducerii* ca esențială pentru caracterizarea socialității primelor hominide, deşi ecologia behaviorală nu are inhibiții a o extrapola şi asupra vânătorilor-culegătorilor actuali (ex. Hawkes 1993, 1996; Hill & Kaplan 1993). Reperul rămâne fără îndoială sărăcăcios, dar, dată fiind suprapunerea prelungită dintre biologia primatelor superioare şi „prefața" evoluției culturale umane, ca şi absența unui suport documentar încurajator, el pare greu de înlocuit.

Punctul de plecare unanim acceptat al odiseei somatice, sociale şi culturale umane l-a reprezentat „comunitatea" (*sensu* Foley 2001) primilor făuritori de unelte (Gowlett 2008), primate sociale,

[17] Pentru obiectivele urmărite de noi, detalierea disputatei taxonomii paleoantropologice este puțin relevantă. Ne mulțumim să remarcăm acordul general cu privire la escaladarea de către genul *Homo* a trei etaje somatice şi cerebrale semnificative: *H. rudolfensis/habilis* (între 2,5-1,8 milioane de ani); *H. erectus (ergaster, helmei, heidelbergensis*, între 1,8-200.000 ani); *H. sapiens* (*neaderthalensis, sapiens sapiens* - după 200.000 ani) (Finlayson 2005; Gowlett 2008; Gowlett & Dunbar 2008,).

bipede, omnivore, dar preponderent vegetariene, numărând câteva zeci de indivizi de ambe sexe (Clark 1997), capabile să mențină cel puțin un regim „tolerabil de dominație stabilă” (Runciman 2001: 238).

Scenariile diverg, însă, în acest punct: pentru unii specialişti, aceste comunități de hominide erau alcătuite, încă din Miocen, după modelul cimpanzeilor, din alianțe stabile, teritoriale, de masculi înrudiți, femelele circulând între grupuri (ex. Foley & Lee 1996; Gowlett 2008); pentru alții, după exemplul majorității celorlalte primate, aceste grupuri erau mai degrabă constituite din femele înrudite, masculilor, tolerați în număr mai mare decât în cazul grupurilor de gorile, revenindu-le rolul protecției şi, ulterior, cel al aprovizionării femelelor şi puilor (Powers & Watts 1996; Knight 2008). Dispersia resurselor de hrană, tipică mediului mai deschis de savană, oferă premisa socio-economică centrală ambelor modele: în primul caz, ea susține avantajele comportamentului teritorial al masculilor, aşa cum încurajează „devierea” comportamentului lor către aprovizionarea de la distanțe mai mari, în cel de-al doilea.

Diferența dintre aceste modele nu este însă trivială, dimpotrivă: ea susține două tendințe de interpretare *pe termen lung* a efectelor evolutive pe care le-au antrenat interesele reproductive divergente ale celor două sexe şi oferă cadrul unor interpretări contrastante pentru probleme cheie, precum encefalizarea, diviziunea pe sexe a activităților, adoptarea alimentației carnate şi împărțirea hranei (Gowlett 1997). În timp ce primul model sugerează un debut timpuriu al *relațiilor stabile* între cele două sexe – fie ele şi poliginice, dar gravitând în jurul certitudinii paternității (Foley 2001; Foley & Lee 1996; Gowlett 2008) –, cel de-al doilea preferă să dea credit unei versiuni conflictuale, în care rezistența *colectivă* a femeilor la avansurile sexuale ale masculilor se transformă treptat într-o exploatare generică a energiei acestora, sub forma schimbului hrană-sex (Powers & Watts 1996). Succesul „conspirației” ar fi depins, pentru aceşti din urmă autori, de soliditatea alianțelor dintre frați şi surori, ca şi de prezența femeilor înrudite, dar aflate dincolo de vârsta reproductivă, capabile să sprijine tânăra mamă („ipoteza

bunicii")[18] (Hawkes 1996; Knight 1991, 2008; Opie & Powers 2008). Pentru acest ultim model, apariția asocierilor monogame, ca şi a patrilocalismului, este, în fapt, foarte târzie şi necaracteristică[19]. Războiul tacit dintre sexe, pare aşadar să dispună de o istorie lungă, „detronarea" (cf. Knight 1991) acuzată de feminism fiind, în fapt, târzie şi cu siguranță reciprocă: ea survine după o venerabilă exploatare a intereselor reproductive ale bărbaților.

Apariția diviziunii pe sexe a activităților la primele hominide, fără echivalent în lumea primatelor, este, în fapt, motivată de schimbările clare suferite de fiziologia reproductivă a femeilor, evidente prin encefalizarea masivă a noilor născuți, creşterea în durată a ciclului de viață şi reducerea dimorfismului sexual al ambelor sexe, deja clar vizibile la *Homo erectus* (McHenry 1996). Mărirea semnificativă a masei cerebrale acum aproximativ 2 milioane de ani pare să indice că, odată (sau curând după) apariția genului *Homo*, a avut loc o dublă mutație – mediată, desigur, ecologic –, atât în alimentație, cât şi în organizarea socială: creierele mari sunt costisitoare energetic (Snodgrass et al. 2009), *deci* şi social. Encefalizarea timpurie, în special cea din existența post-uterină, impune existența unor „mecanisme de sprijin" pentru mamă; modelele de mai sus mizează, ambele, pe emergența unei relații inedite între indivizii de sexe opuse.

---

[18] Probabil că cea mai acută problemă a acestui model o reprezintă posibilitatea coexistenței *efective* a trei generații în paleoliticul inferior. Dacă nu se poate ignora prezența unor presiuni selective, sociale, care au încurajat supraviețuirea femeilor dincolo de vârsta reproductivă, nu este mai puțin adevărat că victoria acestui sistem nu poate fi statuată, fie şi din motive documentare, înainte de paleoliticul superior. Chiar şi atunci, ea apare ca o consecință a creşterii în longevitate a ambelor sexe (cf. Caspari & Lee 2004). În plus, intervenția „bunicilor" nu poate avea loc decât la un anume nivel de dezvoltare ontogenetică a copiilor.

[19] Pentru unii autori, coalițiile de frați şi surori reprezintă cel mai răspândit aspect al sistemelor clasificatorii tradiționale. Separarea generațiilor pare invariabil completată de o clară separare între soț şi soție (cuplurile nu acționează ele însele ca bloc, în legătură, de exemplu, cu proprietatea sau cu statutul lor de părinți; în schimb, diferențele dintre ei sunt evidențiate de fiecare dată prin interdicții, precum cea de a mânca împreună – împărțirea hranei fiind, evident, legată de rudenia de sânge, ceea ce conduce empatic la ideea de incest). Acest contra-efect impune distanțarea soților şi se regăseşte instituționalizat sub forma a diverse interdicții (tabu-uri, inclusiv menstruale, „case ale bărbaților" etc.). În aceste condiții, pare că *disjuncția*, şi nu *conjuncția* dintre soți este cea care poate fi privită ca *tradițională*, în ciuda impresiei generale că familia nucleară reprezintă formula „normală", ancorată eventual în biologie (Knight 2008).

Măsura în care aceste mutații fiziologice au solicitat realmente o diviziune de orice fel a activităților rămâne, însă, neclară. La urma urmelor, ideea grijii împovărătoare față de copii, care limitează mobilitatea femeilor, solicită sprijin şi, în consecință, susține geneza timpurie a perechilor monogame, nu este extrasă din biologia primatelor, ci a păsărilor. În cazul primatelor, femelele, în contextul unei dependențe prelungite a puilor (6 ani, la cimpanzei), nu solicită vreun ajutor nutrițional din partea masculilor (Graves-Brown 1996: 313). Reducerea dimorfismului sexual, inclusiv prin creşterea robusteții femelelor, vizibilă la *Homo erectus*, susține această posibilitate a autonomiei mamelor, aşa cum indică, fără dubiu, scăderea competiției sexuale masculine. Singurul argument contrar, unul puternic, însă, îl reprezintă extensiunea nişei ecologice a genului *Homo* mult în afara celor restrânse, proprii altor primate, şi creşterea mobilității teritoriale, ocazional pe distanțe de zeci de kilometri (Gowlett 2008; Roebroeks 2006). Ele atestă apariția unei baze de subzistență şi a unor formule sociale deja considerabil diferite de cele ale altor primate.[20]

Modificarea calității nutriționale a surselor de hrană, *recte* creşterea importanței cărnii în alimentație, pare să fie legată de mutațiile somatice suferite deja de către *Homo ergaster* (Mann 2000). Convențional, aşa cum am văzut, activitățile vânătoreşti au fost considerate de-a dreptul decisive pentru apariția genului *Homo* (Foley 2001; Kaplan et al. 2000), susținând ipoteza unei diviziuni timpurii a activităților şi formule apropiate unității „familiale” de producție economică (pentru o trecere în revistă, vezi Gowlett 1996, 2008).

Ceea ce merită subliniat este că nici tehnologia, atât cât este ea accesibilă arheologiei, nici talia efectivă a acestor hominide, nu sugerează practicarea eficientă a vânătorii animalelor *mari*. „Fosilele directoare” olduvaiene şi bifacialele acheuleene nu reprezentau în

[20] Este posibil ca utilizarea uneltelor, al căror uz antrenează fie şi o minimă specializare, să fi permis escaladarea ulterioară a diviziunii activităților între bărbați şi femei, înțeleasă în sensul complementarității de activitate intra-cuplu (Marlowe 2007), sau între categoriile generice de sex. Cu toate acestea, cu excepția acelora, foarte puține, a căror fabricare necesită forță brută, şi a aspectelor legate de transportul materiei prime, ele pot cu greu să fie considerate drept apanajul unui sex anume (Graves-Brown 1996).

mod cert proiectile. Nu avem niciun motiv solid să presupunem capturi de dimensiuni impresionante şi este foarte probabil ca primele hominide, bipede de talie mică, să fi fost încă şi mai ineficiente, ca vânători, decât cimpanzeii. În privința faunei mari, statutul lor în ghilda prădătorilor trebuie să fi fost unul modest şi oportunist, intermediar între cel al necrofagilor şi cel al prădătorilor de top (Brantingham 1998). În fapt, şansele ca dieta lor să se fi concentrat către plante, chiar şi *după* creşterea relativă a ponderii produselor animale în alimentație, sunt foarte mari (Rayne Pickering 2006; Sponheimer & Dufour 2009). O asemenea ipoteză încurajează modelul secund, al filopatriei materne, singurul prin care femeile puteau primi sprijin şi din partea femeilor în vârstă, şi din partea bărbaților (Opie & Powers 2008).

Este, însă, foarte probabil că, date fiind prioritățile impuse de ciclurile proprii de viață ale fiecărui sex, nici unul din sisteme să nu se fi putut impune în exclusivitate: ele s-au aflat într-o permanentă dialectică (Layton 2008), fapt cu atât mai credibil cu cât uriaşul interval de timp discutat aici include, printre altele, o creştere a longevității perioadelor de maturizare şi, implicit, a strategiilor vitale proprii fiecărui sex.

Oricum ar sta lucrurile, după modelul majorității speciilor animale, strategiile sexului feminin trebuie să fi jucat un rol cheie în configurarea primelor societăți umane, chiar şi fără insistența acordată „conspirației" sau „grevei sexuale" (Knight 1991). În acest sens, nici apariția unor comunități patrilocale nu ar putea fi redusă la interesele reproductive ale bărbaților: ele au reprezentat aranjamente sociale convenabile indivizilor de ambe sexe, ca şi apariția timpurie a asocierilor (cel puțin formal şi „în serie") monogame (cf. Clark 1997; Kaplan et al. 2000; Quinlan 2008).

Evoluția ulterioară a acestei configurații sociale rămâne la fel de neclară ca şi debutul său. Majoritatea autorilor sugerează, fie şi din lipsa argumentelor contrarii, o anume constanță în timp (Foley 2001, dar vezi şi Gowlett 2008), apariția noului etaj cognitiv al lui *Homo heidelbergensis* rămânând lipsită de consecințe vizibile în planul structurii sociale. Faptul nu ar putea surprinde, dacă ținem seama de

omogenitatea contextelor ecologice preferate şi de posibilitatea extinderii, prin fisiuni repetate, a rețelelor demografice. Cu toate acestea, creşterea capacității craniene a noilor hominide (1200 cm^3), posibila achiziție a limbajului, stăpânirea focului şi modificările tehnologice trebuie să fi adus modificări, adâncind cel puțin succesul structurii sociale originale. Creşterea inerentă a teritoriilor exploatate, ca şi concentrarea către vânătoare, ambele inevitabile în contextele temperate şi reci, gradual colonizate (Roebroeks 2006), nu sunt de imaginat fără o accentuare a diviziunii activităților şi fără stabilizarea socială a acestei complementarități economice, însoțită de clarificarea rudeniei, a regulilor de descendență şi de normarea parteneriatelor între bărbați şi femei.

Pentru a conchide, moştenirea socială a paleoliticului inferior poate fi caracterizată succint ca fiind dominată de grupuri cu efective numeroase, numărând cel puțin câteva zeci de indivizi de ambe sexe, patrilocale sau matrilocale. Posibilitatea apariției unor asocieri relativ durabile între indivizii de sexe opuse este credibilă, deşi şansele instituționalizării acesteia sunt minime. Propensiunea etologică a hominidelor către realizarea de alianțe tranzitorii a reprezentat, cu siguranță, mecanismul esențial în descurajarea tendințele egoiste, cel puțin în privința împărțirii hranei, echilibrând aportul nutrițional cotidian şi stabilizând o formulă socială *in nuce* „egalitară” (Marlowe 2005). Fie şi din rațiuni de succes reproductiv, chiar şi fără certitudinea paternității, sexul masculin preluase responsabilitatea suplimentării aportului de hrană al femeilor şi copiilor (Gowlett 2008). Diviziunea activității pe sexe, cel puțin în raport cu exemplele etnografice, trebuie să fi rămas, însă, moderată, atât de maturizarea mai rapidă a copiilor, cât şi de nişele ecologice preferate, care ofereau femeilor o autonomie nutrițională rezonabilă. Fără un suport tehnologic adecvat, primele hominide aveau cu necesitate nevoie de mediul *stabil* impus de propria biologie (Clark 1997). Absența unor tehnologii extractive eficiente, ca şi a oricăror dovezi de extensiune majoră a rețelelor sociale regionale, reprezintă argumente puternice pentru a postula concentrarea geografică a acestor comunități, a căror

expansiune a urmat cu strictețe gradiente pur ecologice, cel puțin până acum 500.000 de ani (Gamble 1999; Roebroeks 2006).

7. Sfidând etnografia: Neanderthalienii şi societățile lor

Omul de Neaderthal reprezintă indubitabil un tip endemic, european, a cărui morfologie se stabilizează către 200.000 ani (Finlayson 2005). Nu vom insista asupra statutul său taxonomic sau cognitiv, sistematic prejudiciat de propria dispariție în favoarea omului de anatomie modernă. Un număr copleşitor de argumente (Davies & Underdown 2006), pe care nu le vom reitera aici, susțin opțiunea noastră pentru considerarea acestui tip uman drept foarte asemănător, somatic şi cognitiv, lui *Homo sapiens sapiens*.

Deşi indubitabil prezenți şi în medii reci (Gaudzinski & Roebroeks 2000; Hoffecker 2009) şi în ciuda aspectului lor fizic robust, descris drept „arctic" sau chiar „hiperarctic" (Holliday, 1997), Neanderthalienii nu sunt, la rigoare, o specie propriu-zis adaptată climatului rece (Soffer 2009), iar originea lor mediteraneeană este grăitoare (Serangeli & Bolus 2009). După toate aparențele, este *cultura* lor, în înțelesul cel mai general, adică imbricată cu propria biologie, cea care le-a permis colonizarea cu succes a unor contexte riguroase. Însă explicarea variabilității culturale a paleoliticului mijlociu a determinat, şi nu de puține ori, reacții de exasperare: "The simple answer is that I don't understand the Mousterian patterning!" (Binford 1982: 27). În fapt, dacă există o caracteristică a modului de viață musterian, aceasta este cu precizie tenacitatea cu care el *sfidează* aşteptările etnografice.

Uriaşul consum energetic cotidian, solicitat de morfologia Neanderthalienilor – 4.000-5000 kcal pentru un adult, comparabil cu adulții din zonele arctice actuale şi cu cel puțin 10% mai mare decât cel solicitat oamenilor din paleoliticul superior (Macdonald et al. 2009) –, caracterul relativ monoton şi expeditiv al tehnologiei, aparent insensibilă la gradiente climatice şi contexte ecologice (Kuhn & Stiner 2001, Stiner & Kuhn 2009), discreția amenajărilor habitatului musterian – care i-a condus pe unii cercetători către necesitatea de a defini un tip original de habitat, „structurile de

locuire centrifuge", plasate nu departe de „cuiburile" primatelor (Kolen 1999) –, absenţa (sau cel puţin raritatea şi ambiguitatea) simbolurilor materiale de apartenenţă la un grup, sau a celor marcând identitatea individuală, deci şi lipsa inerentă a unor reţele sociale extinse, capabile să fi încurajat codificarea acestor mesaje stilistice (Gamble 1999), toate par să *contrasteze* vădit cu orientarea aproape exclusivă[21] a economiei lor către vânătoarea – după toate aparenţele, foarte eficientă – a ierbivorelor mari şi, în genere, cu succesul evolutiv al acestui tip uman.

Datele acumulate în ultimele decenii tind, însă, să disipeze întrucâtva misterul Neaderthalian, moderând, în primul rând, semnificaţia acestui „succes" adaptativ. Astfel, orientarea economiei de subzistenţă musteriană către surse productive, cu feedback caloric înalt, dar totodată susceptibile de epuizare rapidă, sugerează implicit necesitatea conservării unei demografii foarte scăzute în plan regional, o mobilitate rezidenţială cvasi-permanentă (Stiner & Kuhn 2009; Macdonald et al. 2009)[22], ca şi exploatarea unor contexte topografice aparte, eterogene, cu o mare diversitate biotică (Soffer 2009). Etiologic, prima regulă se verifică în cadrul tuturor carnivorelor care deţin vârful piramidei trofice şi, după toate datele, acesta era statutul Neanderthalienilor. Fragilitatea inerentă acestui mod de viaţă, care nu putea asigura traversarea efectivă a unor perioade climatice dure – contracarate, aparent, doar prin exploatarea intensivă a aceluiaşi spectru alimentar (Hoffecker 2009; Pathou-Matis 2000) – explică de ce şocurile climatice trebuie să fi răvăşit sistemele demografice musteriene (Boone 2002; Pennington 2001; Semino et al. 2000).

[21] Deşi puţine, nu lipsesc indiciile completării dietei cu resurse vegetale (Lev *et al.* 2005; Madella *et al.* 2002; Pérez-Pérez et al. 2003).
[22] Dimensiunile restrânse ale grupurilor de subzistenţă sunt, de altfel, transparente în documentaţia arheologică: ansamblurile musteriene, care nu au demonstrat până acum o specializare strictă şi, deci, nu pot fi atribuite unui grup specializat (*task-group*), par să fie generate de grupuri de *foragers* de mici dimensiuni, probabil sub limita medie actuală (25-30), poate chiar considerabil mai mici.

Dacă demografia restrânsă a paleoliticului mijlociu este unanim acceptată[23], organizarea socială a acestor grupuri a făcut obiectul a diferite ipoteze. Pentru unii autori (ex. Soffer 1994, 2009), dat fiind profilul alimentar al acestei populații, care impune o mobilitate cotidiană mare, inaccesibilă mamelor însoțite de copii, dar şi ciclul de viață scurt (8,5 % dintre indivizi supraviețuiau dincolo 35 de ani) (Trinkaus 1995; Trinkaus & Thomson 1987) – care limita prezența celei de-a treia generații, capabilă să supravegheze copiii, chiar şi în ipostaza unei înțărcări rapide –, robustețea femeilor şi a progeniturilor s-ar explica pe seama unor existențe *autonome* economic, femeile şi copiii exploatând arealul din imediata proximitate a campamentelor. Din nefericire, ipoteza îşi pierde din vedere propriile premise, adică tocmai contextul climatic al existenței din Paleoliticul mijlociu (respectiv consumul energetic), dar şi dovezile arheologice – care indică în acelaşi timp absența tehnologiei de procesare a resurselor vegetale, inclusiv deplasarea produselor vânătorii în campamente –, ca şi identitatea alimentației celor două sexe, demonstrată de chimia osului. În măsura în care ne putem imagina femeile Neandertaliene vânând eficient în preajma adăposturilor, cu copiii ascunşi în tufişuri, ne putem întreba, pe bună dreptate, de ce ar fi fost necesar ca bărbații să exploateze areale mai largi?

La fel de contradictorie este, în acelaşi context, şi ipoteza unei fertilități crescute a femeilor Neanderthaliene, posibilă pe seama la fel de presupusei lor propensiuni pentru îngrăşare, înaintea sezoanelor reci (Soffer 2009: 51): şi în această situație, un sprijin consistent din partea altor membri ai grupului, *recte* bărbații, devine de neevitat – cel puțin în măsura de bun simț în care refuzăm să le atribuim femeilor musteriene statutul homeric de „amazoane".

În altă opinie (Kuhn & Stiner 2006, Stiner & Kuhn 2009), grupurile de Neanderthalieni ar fi numărat indivizi de ambe sexe, implicați *ca grup* în activitățile de subzistență. Ipoteza participării

[23] Nu lipsesc estimările generoase ale dimensiunii grupurilor, între 35 şi peste 100 indivizi (cf. Davies & Underdown 2006). În opinia noastră, baza tehnologică a epocii şi necesitățile nutriționale nu puteau permite agregări de asemenea magnitudine.

active a femeilor şi copiilor la gama de activităţi ce revin, etnografic, bărbaţilor, aşadar la vânătoare, pare credibilă, cu atât mai mult cu cât tehnicile de abataj nu se bazau, pentru aproape întreaga perioadă, pe utilizarea armelor de vânătoare de la distanţă, ci pe ambuscadă (Churchill & Rhodes 2009; Shea 2009). Din nefericire, ea nu acoperă segmentul demografic prin definiţie incapabil de asemenea activităţi, cum sunt copiii foarte mici sau lăuzele, care, suntem nevoiţi să o constatăm retrospectiv, beneficiau totuşi de sprijinul grupului, ca şi, cel puţin ocazional, bătrânii sau handicapaţii fizic (Trinkaus & Shipman 1993).

Este evident că sunt tocmai rigorile subzistenţei pur vânătoreşti a Neanderthalienilor, foarte diferită de cea a hominidelor anterioare, cele care ridică cele mai mari probleme pentru reconstituirea organizării lor sociale. Ce-i drept, puţine dovezi morfologice sau arheologice susţin o diviziune clară a activităţilor la omul de Neanderthal (Kuhn & Stiner 2006; Soffer 1994, 2009), robusteţea scheletelor ambelor sexe (Trinkaus 1983), nivelele înalte de activitate la care erau aparent supuşi copiii, ca şi omogenitatea generală a inventarului tehnologic fortificând, la prima vedere, ambele propuneri de mai sus. Din acest punct de vedere, diviziunea pe sexe a activităţilor apare neaşteptat de redusă în raport cu exemplele etnografice din medii similare. Supravieţuirea formulei sociale Neaderthaliene oferă, însă, dovada peremptorie că această diviziune trebuie să fi existat, ca şi împărţirea regulată a hranei (*contra* Mithen 1996; Pettitt 2000). În acest context, ni se pare limpede că este *vizibilitatea* arheologică a acestei complementarităţi cea care merită să ne dea cel mai mult de gândit.

Probabil că cea mai rezonabilă ipoteză o reprezintă chiar *întărirea* relaţiilor de durată între sexe şi aprovizionarea biparentală, ca şi alopatrică, a copiilor. Micile grupuri de Neanderthalieni erau cu siguranţă compuse din indivizi înrudiţi, rudenia gravitând, foarte probabil, în jurul femeilor şi fraţilor lor: patrilocalismul, ca şi ipoteza „bunicii” par, ambele, greu sustenabile în cadrele de longevitate ale epocii. Importanţa vitală a alimentaţiei carnate sugerează, în fapt, ca mai avantajoasă deschiderea acestor grupuri către adoptarea

bărbaților interesați, la maturitate, să li se ataşeze, decât către o circulație regulată, exogamă, a femeilor. În ciuda eşantionului limitat, diferențele în tratamentul funerar – bărbații fiind constant însoțiți de diverse forme de inventar sau amenajări – sunt sugestive (Harrold 1980). Pe de altă parte, solidaritatea grupurilor transpare din tratamentul acordat defuncților, inclusiv copiilor. Dimensiunile mici ale unităților de subzistență impun cu necesitate prezențe suficient de consistente la nivel regional pentru a permite, cu o regularitate rezonabilă, interacțiuni şi fuziuni între grupuri.

8. Mai aproape de etnografie? Paleoliticul superior

„Revoluție" cognitivă şi culturală (Mellars & Stringer 1993), sau, mai degrabă, catalizator al unor inovații acumulate gradual în decursul întregului Pleistocen superior şi chiar în etapa anterioară acestuia (McBrearty & Brooks 2000; Straus 2009), paleoliticul superior este, oricum, asociat unei profunde restructurări tehnologice, economice şi, ca atare, sociale. Este indubitabil că, pe continentul european cel puțin, această epocă frânge aparenta monotonie musteriană, însă procesul cunoaşte propriile aritmii.

Deşi inextricabil legat de pătrunderea omului de anatomie modernă în Europa (Mellars 2006), emergența paleoliticului superior nu rezidă în traversarea vreunui Rubicon psiho-somatic, dat fiind intervalul uriaş ce îl separă de primii reprezentanți ai lui *Homo sapiens sapiens*[24]. Prin urmare, geneza fenomenului reprezintă un fapt pur *cultural*, ce trebuie mai degrabă corelat cu rigorile impuse de popularea extensivă a Eurasiei, majoritatea inovațiilor tehnologice şi sociale care i-au asigurat expansiunea şi superioritatea în raport cu formulele socio-culturale preexistente cristalizându-se treptat, într-un context de mediu fluctuant, care acoperă cel puțin intervalul dintre 50 ka BP şi ultimul maxim glaciar (cca 20 ka BP) (pentru perspective actuale asupra perioadei, vezi Camps & Szmidt 2009; Finlayson 2004; Van Andel & Davies 2003).

[24] În fapt, ultimul etaj important de cerebralizare, însoțit foarte probabil şi de apariția unor forme de limbaj similar celui modern, avusese deja loc între 250-200 ka, pe fondul apariției, relativ sincrone, a lui *Homo sapiens* şi a omului de Neanderthal (Aiello & Dunbar 1993; Dunbar 1996; Gowlett & Dunbar 2008).

Creşterea mobilităţii, probată de raza de transfer a materiilor prime litice, orientarea tehnologiei către utilajul compozit şi către armamentul pentru vânat la distanţă (Churchill & Rhodes 2009; Shea & Sisk 2010), însoţite de o prelucrare sistematică a materiilor prime de origine animală (Bar-Yosef 2002), indică emergenţa unor sisteme socio-tehnice (*sensu* Pfaffenberger 1992) inedite în raport cu moştenirea paleoliticului mijlociu, gravitând în jurul exploatării logistice a resurselor. Eficienţa acestora este direct probată de robusteţea şi gradul general de sănătate a populaţiilor din paleoliticul superior (Holt & Formicola 2008).

Creşterea demografică nu a fost, cu siguranţă, spectaculoasă, cel puţin în prima parte a acestei epoci, deşi ea apare, retrospectiv, ca suficientă pentru surclasarea tipurilor umane endemice (Zubrow 1989). Ea trebuie în mod necesar asociată unei longevităţi crescute (Caspari & Lee 2004), inerent corelabilă, în plan social, cu o reducere semnificativă a mortalităţii infantile. Escaladarea graduală a scării demografice este documentată de explozia vizibilă a densităţii siturilor arheologice şi, indirect, de lărgirea continuă a bazei alimentare, inclusiv către resurse vegetale şi, îndeosebi, acvatice (Kuhn & Stiner 2001; Lalueza et al. 1996; Richards 2009; Stiner & Munro 2002).

Sunt inovaţiile tehnologice şi vitalitatea acestor populaţii cele care au făcut posibilă colonizarea efectivă a zonelor reci, cu întregul cortegiu de implicaţii ale acestui fapt: extensiunea reţelelor demografice, evadarea din „proximitatea” relaţiilor sociale şi apariţia unei „diaspore globale” (Gamble 1999, 2008), escaladarea identităţii etno-stilistice a grupurilor (Vanhaeren & D’Errico 2006) şi apariţia manifestă a unor forme de inegalitate socială (Vanhaeren & D’Errico 2005, Zilhao 2005, Harrold 1980). Toate aceste elemente par a gira, la prima vedere cel puţin, o aplicabilitate lărgită a modelelor etnografice pentru paleoliticul superior (Graves-Brown 1996, Owens & Hayden 1997, Vanhaeren & D’Errico 2005). Lucrurile par să fie, însă, ceva mai complicate.

După unii autori, o clară specializare şi o diviziune netă a activităţilor între sexe a muncii apare abia după ultimul Maxim

Glaciar, în magdalenian (Graves-Brown 1996). După alții, apariția unor tehnici eficiente de vânătoare, cuplată cu sărăcia resurselor vegetale, care a deviat specializarea femeilor mai degrabă către spațiul domestic şi a permis apariția unei dominații sociale masculine, susținută prin ritualuri şi alianțe, poate fi extrapolată asupra întregii epoci (Bender 1989).

În fapt, în ciuda viziunii tradiționale, conform căreia este *debutul* paleoliticului superior cel care aduce un „pachet” inovator de mutații culturale, suntem mai degrabă tentați să creditãm colonizarea spațiilor reci, contemporană gravettianului, drept contextul capabil să fi catalizat noi formule sociale. Este, desigur, indubitabilă codificarea simbolică a apartenenței la un grup etno-cultural în decursul aurignacianului şi chatelperronianului şi chiar mult înainte[25], manifestarea abundentă a artei mobiliare şi formalizarea tehnologiei fiind, în acest sens, elocvente. Lărgirea spectrului alimentar şi amplificarea diviziunii pe sexe a activităților, sinonimă apariției unui instrumentar domestic specializat, nu aşteaptă nici ele gravettianul, emergența acestor trăsături putând fi chiar atribuibilă contextelor tropicale şi subtropicale asociate filogenezei omului de anatomie modernă (Stiner & Kuhn 2009; McBrearty & Brooks 2000; Straus 2009). La fel, utilizarea sistematică şi în scop simbolic a coloranților minerali este documentată încă de la debutul Pleistocenului superior (Watts 2002), unele voci asociind ferm această opțiune cu apariția primei diviziuni clare a activităților între sexe (Powers & Watts 1996).

Este, însă, sezonalitatea acută a zonelor septentrionale, combinată cu sărăcia resurselor vegetale, cea care pare să fi pus în valoare toate aceste achiziții culturale, şi tot ea pare să susțină „încărcarea sexuală” a culturii materiale, vizibilă deja în aurignacian şi marcată începând cu gravettianul. Acest ultim tehnocomplex este

[25] Limbajul, o creație socială prin excelență, esențial pentru definirea identității şi diferenței, pentru formalizarea rudeniei sau asimilării/excluderii „străinilor”, a reprezentat inovația fundamentală, ce a permis medierea simbolică a relațiilor dintre indivizi şi grupuri. În această ipostază, el a jucat un rol esențial în configurarea şi transfigurarea relațiilor dintre sexe (Dunbar 1996). Nu există, însă, nici o rațiune pentru a asocia apariția limbajului articulat şi a cohortei sale de consecințe în plan social şi cultural, cu debutul paleoliticului superior; el precede cu siguranță separarea genetică dintre omul de Neanderthal şi *Homo sapiens sapiens*.

primul care anunță, în aparență, un peisaj social categoric „familiar”: tehnici eficiente de vânătoare şi de stocare sezonieră (Binford 1993); mobilitate logistică şi areale de exploatare extinse pe sute de kilometri; situri de agregare temporară (Gamble 1999); o diviziune marcată a muncii pe sexe, vizibilă în apariția unui inventar domestic specializat şi, în general, a unei game de activități etnografic asociate unor roluri economice complementare între bărbați şi femei (prelucrarea fibrelor vegetale, Kvavadze et al. 2009; Soffer 2009), sau chiar apariției unor elite (prelucrarea elaborată a pieilor, Owens & Hayden 1997).

Creație a vânătorilor de ierbivore gregare din jumătatea septentrională a Europei, gravettianul oferă numeroase indicii pentru a sconta o creştere în importanța socială a bărbaților şi o adâncire a profilului domestic al activităților feminine; contextele ceremoniale sugerate de siturile de agregare, cum sunt cele morave (Gamble 1999) indică funcționarea unor extinse alianțe de schimb, implicând prezumtiv circulația exogamică a tinerilor. Că principalul obiect al acestora îl reprezentau tinerele femei ține de elaborarea şi specializarea tehnicilor de vânătoare: acestea solicitau o educație prelungită a tinerilor, probabil mult peste media etnografică; un astfel de capital de experiență, achiziționat, previzibil, în urma unei practici prelungite, însoțită de ritualuri masculine de inițiere, indică un cadru social virilocal, deşi, aşa cum vom vedea, nu cu necesitate şi patriliniar. În fapt, simpla concentrare a subzistenței asupra vânătorii marilor mamifere ignoră un aspect de uriaşă importanță, reprezentat de necesitatea procesării imensului volum de carne rezultată. Această realitate trimite imediat la importanța contribuției economice a femeilor.

Aparent, cel mai grăitor reper pentru realitățile sociale ale epocii îl oferă bogatul spectru de manifestări artistice, în care reprezentările celor două sexe contrastează vădit. În arta rupestră, scenele „dramatice” şi de vânătoare sunt în exclusivitate rezervate bărbaților, femeile apărând în contexte „paşnice” (Duhard 1993). În eşantioanele gravettiene din Franța, cel puțin, 68 % dintre reprezentări privesc femei gravide (Duhard 1993), ca să nu mai

amintim uriaşa serie de „Venus"-uri, recuperate din contexte distante, de la Atlantic la Ural. Însă, deşi aceste reprezentări sugerează o netă separare a contextelor şi activităților aferente, iar dihotomizarea simbolică a celor două sexe pare indubitabilă, realitățile sociale la care face ea referință sunt mai puțin clare.

Cantonarea femeilor în spațiul domestic pare contrazisă de evaluările, pe baze anatomice, a mobilității grupurilor umane din paleoliticul superior: amplitudinea modificărilor observate la nivelul robusticității şi formei diafizelor membrelor inferioare nu se diferențiază major în funcție de sexul indivizilor; un contrast pare să apară abia după ultimul Maxim Glaciar, când detaliile anatomice amintite indică un grad de mobilitate considerabil scăzut, dar, din nou, nediferențiat sexual (Holt 2003). În alți termeni, oricare ar fi fost sarcinile preluate de femei, ele nu par să fi presupus un regim de mobilitate şi activitate profund diferite de cele ale bărbaților. La prima vedere, observația pare a sugera că reprezentările rupestre „mistifică" întrucâtva realitatea economică şi socială, în favoarea unei viziuni masculine. O asemenea concluzie este, însă, imprudentă: nu avem niciun motiv să considerăm reprezentările rupestre drept fresce sociale. Pe de altă parte, interferența tehnologiei poate amalgama impactul anatomic al activităților specifice, singura observație pozitivă fiind acțiunea, pe durata întregii epoci, a unui regim de stres fizic asemănător pentru ambele sexe.

Semnificația statuetelor feminine rămâne la fel de indecisă. Diversitatea, frecvent ignorată, a categoriilor de vârstă surprinse în aceste reprezentări complică înțelegerea semnificației şi funcției lor efective, însăşi realizarea lor de către bărbați sau asocierea lor convențională cu „fertilitatea" sau „erotismul" rămânând, în cel mai bun caz, rudimentare. Utilizarea lor în cadrul ritualurilor feminine de inițiere, sau interpretarea unora dintre ele drept reprezentări ale „fondatoarelor" clanurilor matriliniare sunt cel puțin la fel de credibile (Nelson 1990).

Certifică larga ocurență a statuetelor feminine o creştere în importanța socială a femeilor, la rândul ei, permisă de creşterea generală a longevității, a numărului de progenituri, ca şi a importanței

lor economice din plan domestic? Sau exprimă ele, mai simplu, o separare a sferelor de activitate şi a cunoaşterii rituale proprii fiecărui sex?

Certa implicare a femeilor şi copiilor de ambe sexe în unele reprezentări rupestre (Van Gelder & Sharpe 2009), alături de alte indicii, cum ar fi inventarul bogat al tinerilor de ambe sexe de la Sungir (Pettitt & Bader 2000), sau al gemenilor de la Krems-Wachtberg (Einwögerer et al 2008), sugerează cu tărie emergenţa, cel puţin punctuală, a unor ierarhii sociale *ereditare*[26], care suprascrie categoriile de sex, în favoarea unui statut moştenit pe linie de rudenie (de Beaune 1995; Owens & Hayden 1997). Apariţia sa nu poate fi separată de stabilirea unor relaţii de schimb şi alianţă pe distanţe mari: elitele diverselor comunităţi „cresc", de obicei, împreună, într-un raport competitiv ce devine, în fond, unul de sprijin reciproc (Hayden 1995). Astfel că, dacă se poate emite o generalizare privind statutul acestor societăţi din paleoliticul superior mijlociu, cel *trans-egalitar* ne vine primul în minte: dacă explozia creativă a paleoliticului superior poate fi asociată cu apariţia unui sistem de organizare socială asemănător imperfectului egalitarism etnografic, *instituţionalizarea inovaţiei*, atât de vizibilă în decursul acestei epoci, rămâne de neimaginat în absenţa unei structuri sociale cel puţin în parte *inegalitare*.

A presupune, însă, că această escaladare accelerată a complexităţii a condus la un „model mediu" al societăţilor din paleoliticul superior este hazardat şi, în orice caz, lipsit de o bază empirică. Asocierea sistematică dintre societăţile trans-egalitare, teritorialitate, (semi)sedentarism şi predictibilitatea şi abundenţa sezonieră resurselor alimentare (ierbivore mari, peşte etc.) este masiv documentată etnografic. Este greu de presupus că aceste condiţii erau îndeplinite în toate contextele ecologice şi pe întreaga durată a epocii.

[26] Vârsta tinerilor în cauză exclude ca tratamentul funerar de care au beneficiat să poată fi explicat pe seama meritelor proprii acumulate în timpul vieţii. Această observaţie permite, prin urmare, extrapolarea statutului superior, ereditar, şi asupra bărbatului în vârstă asociat lor: chiar dacă inventarul acestor morminte nu cuprinde obiecte „exotice", el indică poziţii sociale instituţionalizate, şi nu achiziţia *viageră* a unui statut de lider sau şaman (contra Vanhaeren & D'Errico 2005: 130-131).

La urma urmelor, omul de anatomie modernă a colonizat deopotrivă areale caracterizate de o sezonalitate mult atenuată (Africa, Australia, Sud-Estul Asiei) şi în care oportunitățile unor surplusuri productive se răresc. Foarte probabil, emergența societăților *ereditar* ierarhizate, deşi, foarte probabil, mai frecventă şi mai consistentă decât este uneori acceptat (Runciman 2001, Richerson & Boyd 2001), trebuie restrânsă la situații de abundență locală a resurselor cinegetice sau acvatice. Ea putea fi uşor erodată de mecanismele egalitare, perfect funcționale şi uşor de regenerat în contexte de criză ecologică, capabile să întrerupă rețelele de alianță ale elitelor şi circuitele de redistribuție pe care se bazau ele: reculul parțial adus de ultimul Maxim Glaciar şi, ulterior, de mezolitic (cf. Spikins 2008), sunt grăitoare. Este, însă, greu de contestat afinitatea dintre *unele* societăți ale paleoliticului superior european şi structurile *reinventate* la o dată mai târzie şi relevate etnografic în zonele septentrionale ale lumii. Ele ne permit câteva *ipoteze* cu privire la statutul femeilor şi copiilor din partea finală a epocii paleolitice.

Baza tehnologică mai complexă, îmbunătățirea relativă a securității alimentare prin strategii logistice şi rețele de „evitare a riscului", dar şi creşterea în longevitate, care a permis prezența constantă a unui personal mai numeros, responsabil de îngrijirea copiilor în primii ani de viață[27], au creat şi premisele unei ameliorări a statutului *unora* dintre femei. Ea trebuie înțeleasă mai puțin drept o „emancipare" (în sine, deloc necesară), pe care întărirea filiației pe linie maternă şi afirmarea ca grup a femeilor, însoțită de propriile universuri inițiatice, ar putea să o sugereze la prima vedere, ca pe o creştere multiplă în importanța lor economică şi socială, care s-a realizat *în acelaşi timp* cu cea a *unora* dintre bărbați. Abundența reprezentărilor de femei în ipostaza lor reproductivă nu girează şi corolarul, de altfel popular, al reducerii lor la ipostaza domestică de

[27] Sprijinul acordat mamelor nu exclude, în unele opinii, o contribuție masculină care să depăşească aprovizionarea cu hrană şi să includă şi transportul copiilor în cazul parcurgerii de distanțe lungi, pentru a minimaliza efortul şi, implicit, consumul caloric al mamelor care alăptează (Gettler 2010). Ipoteza nu este lipsită de implicații în ceea ce priveşte conştientizarea afectivă a paternității. De asemenea, există opinii conform cărora, în preistorie, statutul de mamă şi obligațiile care decurg din el au cunoscut o certă variabilitate, fără a fi implicat legarea obligatorie a femeii de spațiul domestic (Bolen 1992).

„mamă”. Tratamentul funerar (Harrold 1980) şi prezenţa în contexte ceremoniale a ambelor sexe trimite către o formulă mult mai echilibrată, în care cristalizarea ierarhiei le priveşte pe amândouă, chiar dacă, în conformitate cu indiciile etnografice, „ambiţioşii” (*agrandizzers*) sunt, de obicei, bărbaţi. Aceasta pentru că ascensiunea lor se bazează întotdeauna pe devierea volumului de muncă al familiei corporatiste sau al clanului, unităţi pe care le reprezintă, în numele cărora, formal, acţionează şi a căror contribuţie rareori poate fi asigurată prin mijloace punitive, dar şi prin persuasiune şi asentiment. Mamele, soţiile, surorile membrilor „elitei” beneficiază, prin definiţie, de o poziţie privilegiată şi se pot ele însele substitui cu succes personajelor masculine.

De altfel, inventarele funerare, ocazional bogate, ale unora dintre bărbaţi, nu exprimă cu necesitate şi statutul lor de apartenenţi la o elită: ele pot anunţa, mai simplu, o amplificare, prin mijloacele ostentaţiei, a competiţiei pentru prestigiu sau partenere (cf. Quinlan 2008), deci o *aspiraţie*, şi nu neapărat o realitate. Ambiguitatea culturii materiale în acest sens, este binecunoscută: ostentaţia nu este întotdeauna coextensivă autorităţii, ci şi lipsei ei, căci puterea autentică se exprimă deseori şi prin simplitatea asocierilor ei materiale (Beck Kehoe 1999). Ereditar sau nu, statutul deosebit al unora din membrii comunităţii iese în evidenţă nu atât prin *bogăţia* inventarului funerar, cât prin *unicitatea* sau *exotismul* său, iar copiii şi femeile nu fac excepţie. Dincolo de importanţa economică şi simbolică deja amintite, contextele funerare remarcabile prin unicitate sau inventar funerar exotic[28] semnalează, ca şi în cazul copiilor, o poziţie cel puţin specială a unora dintre defuncte.

În concluzie, emergenţa ierarhiei sociale, în contextele în care ea a avut realmente loc, nu a condus neapărat la o „instaurare a

---

[28] Este cazul mormântului de la sfârşitul paleoliticului superior (15.570+/-200 BP) descoperit la Saint Germain la Rivière (Vanhaeren & d'Errico 2005) sau al aceluia levantin (12.400-12.000 BP) de la Hilazon Tachtit (Israel). Ultimul adăposteşte resturile unei femei de 45 ani, mică de înălţime, suferind de afecţiuni congenitale care i-au deformat pelvisul şi vertebrele sacrale şi lombare; amenajarea elaborată a gropii şi componenţa surprinzătoare a inventarului (părţi anatomice din diverse mamifere, 50 de carapace de broască ţestoasă, un galet, o unealtă din os, o labă a piciorului uman, complet articulată, aparţinând unui individ adult) au condus la ipoteza descoperirii mormântului unei femei-şaman (Grossman et al. 2008).

dominației masculine", ci, mai degrabă, la o redistribuire inegală a prestigiului, cunoaşterii rituale şi chiar a posesiunilor materiale către anumite lineaje, deci către membri *de ambe sexe*. Succint, am putea afirma că, în cel mai rău caz, femeile din paleoliticul superior şi-au păstrat poziția socială respectată, obişnuită printre vânători şi culegători, iar în cel mai bun, au devenit ele însele membre ale unei elite, suprapuse, de exemplu, vânătorilor tineri din lineaje subordonate.

Pe fondul acestei tensionări sociale tot mai vizibile, copiii trebuie să-şi fi pierdut, într-o oarecare măsură, libertatea hedonică de care beneficiau în contextele sociale fluide şi riguros egalitare. Indiferența prietenoasă cu care fuseseră tratați a fost, foarte probabil, înlocuită de importanța lor ca miză a schimburilor matrimoniale. Le-au revenit, prin urmare, sarcini sociale noi, precum o crescută implicare în activitățile productive sau deprinderea unor tehnologii specializate, ca şi asumarea timpurie a unor statute clar prescrise (Owens & Hayden 1997). O trăsătură care sugerează emergența unui statut aparte al copiilor o constituie, în unele cazuri, miniaturizarea unei părți a inventarului funerar, în special a podoabelor[29], iar în altele, prezența unor truse/„dînette" (Slimak & Plisson 2008: 38) de obiecte utilitare specifice[30]. Prezența copiilor şi adolescenților în peşterile pictate (Gargas, Montespan, Tuc d'Adoubert, Fontanet, Peche Merle, Niaux), materializată prin urme de paşi sau amprente, lăsate probabil în cursul unor ceremonii de inițiere, este elocventă (Owens & Hayden 1997).

[29] De exemplu, realizarea celor aproximativ 10.000 de mărgele perforate din fildeş descoperite în mormântul dublu de la Sungir implică o investiție considerabilă în timp şi pricipere, sinonimă, cel mai probabil, cu o investiție în afirmarea unei poziții aparte (Formicola 2007). Individualizarea defuncților prin miniaturizarea podoabelor personale se întâlneşte până spre sfârşitul paleoliticului superior, nefiind limitată la o perioadă sau la o regiune culturală (Vanhaeren & d'Errico 2001).

[30] „Trusa" copilului desoperit la Figuier cuprindea, pe lângă cochilii (impregnate cu ocru, ca de altfel întreg complexul funerar), câteva aşchii fragmentate, de dimensiuni reduse, provenind din secvențe operatorii diferite, două lamele *à dos* şi o lamă retuşată din silex, cu extremitatea distală rotunjită şi tocită, în urma utilizării ca amnar. Ipotetic, piesele din silex ar putea reprezenta o codificare a unei simbolistici legate de producerea de lumină (amnarul), a sexului defunctului (armăturile de proiectil) şi imaturității sale (aşchii mici, nefolosite sau folosite foarte puțin) (Slimak & Plisson 2008).

9. Câteva consecinţe pentru explorarea culturii materiale

Restructurările suferite de configuraţiile sociale amintite mai sus sunt, fireşte, cel puţin în parte, susţinute de suportul empiric al arheologiei. Spunem *în parte*, din raţiuni evidente: cultura materială paleolitică rămâne mută; este chestionarul adresat ei cel care îi valorifică cu adevărat potenţialul documentar.

Or, o imagine pur schematică asupra „societăţii paleolitice" riscă să limiteze imaginaţia exploratorie a arheologiei, camuflând variabilitatea culturală efectiv prezentă în documentaţie şi încurajând interpretările unilaterale. De exemplu, promptitudinea cu care sunt încadrate drept „vârfuri" sau „proiectile", anumite piese bifaciale amerindiene, în raport cu funcţia lor, documentată etnografic, cea pur *domestică* (Beck Kehoe 1999), este grăitoare. În fapt, legătura constantă dintre sintagma „vârf" şi paradigma subzistenţei vânătoreşti este mai răspândită decât ne place să credem, consecinţele pentru imaginea de ansamblu a societăţilor studiate fiind evidente. Ne putem întreba, pe bună dreptate, câte dintre „vârfurile" musteriene sau chiar gravettiene reprezintă realmente proiectile, şi nu simple armături ale unor ustensile tranşante? În fapt, doar un procent redus (4%-10%, în mod excepţional 16%[31]) din categoria tipologică şi tehnologică a „armăturilor de proiectil" aurignaciene (Normand et al 2008) sau gravettiene (Derndarsky 2003; Perpère 2000) poartă urme de impact diagnostice pentru funcţia presupusă.

La fel de nejustificată poate fi şi încadrarea, în aceleaşi categorii „ofensive", a multor piese din os şi corn ce nu reprezintă, în fapt, decât „umile" spatule sau perforatoare domestice. Nici măcar asocierile aparent naturale, cum sunt cele dintre piesele de dimensiuni mari şi bărbaţi, respectiv dintre inventarul microlitic şi femei sau copii, nu sunt garantate: multe din cuţitele masive (pentru a alege un exemplu paleolitic, lamele aurignaciene) sunt, etnografic, atribuibile uzului domestic şi procesării resurselor, deci, într-o bună măsură, femeilor, în timp ce producţia de lamele (de exemplu, tot cea aurignaciană) aparţine inventarului mobil al bărbaţilor.

[31] Procentul mai ridicat de fragmente de armături de proiectil a fost observat într-un sit-atelier (Derndarsky 2003).

În general, observațiile sumare de mai sus ne permit a estima o slabă divizare pe sexe şi activități a inventarului arheologic din paleoliticul inferior şi mijlociu, dar una tot mai clară în paleoliticul superior. Această generalizare rezonabilă rămâne, desigur, rudimentară. Prima rezervă majoră ține de *reprezentativitatea* conținutului siturilor arheologice. Cel mai important segment al tehnologiei paleolitice, cel realizat din material organic, omniprezent şi mai accesibil tehnologic, lipseşte sistematic, privându-ne inegal în special de contribuția tehnologică *feminină*. Însă nici cel mai bine conservat aspect, industria litică, nu se pretează unor inferențe simple.

Contribuția copiilor în geneza mărturiilor arheologice, ocazional frenetică, este sistematic trecută cu vederea şi încă greu de cuantificat. Deprinderea debitajului, prin imitare şi exercițiu repetat, lasă în urmă un volum uriaş de reziduuri: studiile experimentale arată că un învățăcel neexperimentat în debitajul litic lasă în urmă nu mai puțin de 3 kg de aşchii şi resturi de debitaj, pentru realizarea unei singure replici de bifacială acheuleană (Shea 2006: 213). Devine uşor de imaginat *efectul cumulat* al acestui proces de învățare, mai ales dacă ne gândim la complexitatea mult crescută a tehnologiei Levallois sau laminare.

Observația este singură capabilă să tulbure confortul clasicelor tabele tipologice, care se străduie, cu ştiințifică sobrietate, să încadreze în tipuri stilistice predefinite o nesfârşită serie de „aproximații”, din care o bună parte pot fi atribuite învățăceilor. Nici tradiția funcționalistă, încredințată de valoarea raportului dintre structura şi conținutul industriilor litice şi, respectiv, contextele ecologice (ex. Riel-Salvatore & Barton 2004), nu are mari motive de încântare în această privință, dimpotrivă: acțiunea copiilor poate mări artificial volumul utilajului litic neretuşat, o deformare consistentă şi cu deosebire periculoasă în contextul în care sunt evaluate structuri socio-demografice profund diferite (industrii musteriene *vs.* industrii epigravettiene, de exemplu).

Din nefericire, portretul robot al utilajului realizat de copii rămâne încă foarte aproximativ: artefacte de dimensiuni mici, relativ slab formalizate, prelucrate de obicei din materii prime locale uşor

accesibile. El este expus, totodată, diverselor echifinalități: slaba formalizare a instrumentarului litic realizat de adulți, ca şi utilizarea masivă a rocilor locale, pentru epoca anterioară paleoliticului superior; microlitizarea deliberată (echipament portabil) sau epifenomenală (utilizare intensă) a industriilor din paleoliticul superior, caz în care contribuția copiilor ar trebui căutată tocmai în piesele de dimensiuni mari etc.

În general, specializarea funcțională mediocră, cel puțin din epoca anterioară paleoliticului superior, împiedică atribuirea sa liniară unei categorii de sex anume, această observație privind tocmai campamentele „centrale", singurele mai vizibile arheologic. Reconstituirea secvențelor operatorii oferă, însă, o metodă relativ satisfăcătoare pentru identificarea acțiunii cioplitorilor neexperimentați, respectiv a copiilor: printre greşelile tipice începătorilor se numără nuclee ale căror suprafețe de debitaj prezintă stigmate datorate erorilor de estimare ale unghiului de percuție, lățimii viitorului talon, sau forței loviturii. Astfel de situații, în mod cert legate de deprinderea, supravegheată sau nu, a debitajului litic, nu reprezintă o caracteristică exclusivă a ansamblurilor litice din paleoliticul superior; ocazional, ele apar şi în contexte de la sfârşitul paleoliticului inferior (Boxgrove), sau din paleoliticul mijlociu (Stapert 2007).

Pe de altă parte, activitatea de subzistență masculină a presupus, încă din paleoliticul inferior, exploatarea unui areal mai amplu decât cel accesibil femeilor, cel puțin celor însoțite de copii. În consecință, o serie întreagă de indicii ale acțiunii lor, în special cele legate efectiv de activitățile vânătoreşti, risipite în peisaj, dispun de o minimă vizibilitate arheologică. Tipologia mai clară a siturilor din paleoliticul superior corectează întrucâtva această absență, de exemplu, prin apariția unor concentrări arheologice atribuibile în întregime grupurilor logistice de bărbați. În acest sens, siturile „de tip atelier", cele dominate de echipament vânătoresc şi cele de masacrare pot fi cu destulă siguranță atribuite acestora din urmă. Sunt cu precizie primele, de altfel şi cele mai vizibil arheologic, contextele în care prezența copiilor este cea mai probabilă (Shea 2006).

Etnografic, siturile de transformare (procesare primară) a resurselor vânătorii sunt mai mari şi mai importante decât siturile de masacrare, iar activitatea femeilor în cuprinsul lor, esențială (Jarvenpa & Brumbach 2006). În general, campamentele de mai lungă durată, consacrate unui spectru larg de activități domestice, pot fi asimilate activităților ambelor sexe şi, din nou, prezenței copiilor. *Nota bene*, însă, inventarul caracteristic acestora din urmă se poate materializa în cele mai neaşteptate forme[32].

Dincolo de diviziunea socială a activităților economice, arheologia paleoliticului trebuie să monitorizeze prudent expresiile materiale ale stratificării sociale, care, aşa cum am sugerat mai sus, nu se manifestă liniar. Diferențierile *viagere* de statut social, care trebuie să fi dominat epoca, se manifestă rar şi echivoc în posesiuni materiale. Pe de altă parte, inventarele funerare bogate nu indică cu necesitate o elită *ereditară*: amuletele sau obiectele de uz personal pot însoți defuncții ca simplă manifestare a afecțiunii celor rămaşi (Runciman 2005, Spikins 2008). Alte indicii pot fi încă şi mai subtile: membrii elitelor ereditare trec, de obicei, în cadrul ritualurilor de inițiere, prin perioade de secluziune, care lasă deseori urme asupra corpurilor (Owens & Hayden 1997).

[32] O statuetă femină din lut, descoperită la Dolni Vestonice, formată din două fragmente, purta pe suprafața dorsală o amprentă parțială, aparținând unei persoane cu vârsta estimată între 7 şi 15 ani. Alte fragmente de statuete din lut, 707 zoomorfe şi 14 antropomorfe, au fost descoperite în apropierea unei structuri de combustie, aparent utilizată pentru fragmentarea intenționată a statuetelor. Eticheta de „jucării” aplicată acestor obiecte, tradițional considerate expresii simbolice ale unui imaginar preistoric ritualizat, pare de neconceput: ”Our description of this as embodying some sort of ritual is something of an imaginative leap, but it seems unlikely that such onerous activity would be done out of sheer frivolity at a time when survival was a full-time job” (Adovasio et al 2007: 177)

Chiar şi sugestiile răsfirate de mai sus sunt, credem, suficiente pentru a sugera dimensiunea efortului de reconceptualizare a conținutului siturilor paleolitice şi a categoriilor de documentație necesar pentru o tratare corespunzătoare a problematicii sociale.

10. Încheiere

Aşa cum am notat, ideea unui „tipar mediu” al societăților paleolitice se baza pe un raționament, în esență, cât se poate de simplu: din moment ce societățile paleolitice habitau în contexte climatice şi de biotop reci, în care activitățile vânătoreşti ocupau o poziție centrală şi, proporțional, prestigioasă, şi din moment ce acestea reveneau în exclusivitate bărbaților, o diviziune clară pe sexe a activităților a oferit „dintotdeauna” premisele unei inegalități de statut între cele două sexe. Observațiile de mai sus, fie ele şi ancorate într-o perspectivă deliberat materialistă, şi, ca atare, unilaterale, au fost, sperăm, suficiente pentru a pune sub semnul întrebării o parte din aceste prejudecăți eternaliste, inclusiv pe cele motivate etnografic, cu privire la epoca paleolitică: nici preponderența vânătorii, nici egalitarismul, nici asocierile monogame, nici măcar diviziunea convențională a activităților pe sexe, nu reprezintă atribute ale vânătorului-culegătorului „etern”. Ele au cunoscut, fiecare, o evoluție proprie.

Este cert că reconstituirea socialității paleoliticului inferior şi mijlociu pune încă mari probleme: ea oscilează între îmbogățirea modelelor primatologice sau sărăcirea celor etnografice. Un imens efort de reflecție teoretică este încă necesar pentru a suplini sărăcia documentară a acestor epoci. Cu toate acestea, câteva mutații somatice cheie (bipedia, encefalizarea, reducerea dimorfismului sexual, cu cohorta de implicații ale fiecăruia) sugerează acțiunea timpurie a unor mecanisme sociale, capabile să fi stabilizat aceste soluții adaptative, vizibile în plan somatic.

Pentru că biologia, supusă mecanismelor mendeliene, recuperează greu avansul permanent al culturii, configurația psiho-somatică actuală a speciei umane rămâne grăitoare pentru realitățile bio-culturale ancestrale. Egalitarismul, efect al mecanismelor de

„contra-dominație” (Erdal & Whiten 1994; Knauft 1994), oferă un bun exemplu: el s-a instaurat prin acțiunea concertată şi de lungă durată a mai multor factori, inclusiv selecția de grup, care au condus inclusiv la transformări fiziologice (Boehm 1999; Steele 1996). Simțul dreptății şi al împărțirii echitabile (Binmore 2001; Richerson & Boyd 2001), reacțiile spontan negative la încercările explicite de subordonare (Chance 1996; Erdal & Whiten 1994; Spikins 2008), ca şi tendința către organizarea egalitară a grupurilor umane de mici dimensiuni, toate indică imprimarea în psihismul uman a unor propensiuni de neregăsit în lumea animală. Ea nu se putea realiza decât în contextele sociale paleolitice.

În acest sens, vagul „mediu ancestral” al psihologilor evoluționişti nu este unul ecologic, căci varietatea de contexte ecologice traversate în paleolitic este uriaşă, ci mai degrabă cel care a mediat relațiile cu aceste cadre, cel social. Principala sa caracteristică a fost tendința de nivelare egalitară şi de perpetuare a singurei rețete socio-economice viabile în contextul unei existențe nesigure: ne referim cu precizie la acel calcul colectiv prudent şi conservator, cunoscut îndeobşte drept „stupizenie țărănească” (cf. Binmore 2001: 161). Faptul nu are motive să surprindă. Predispozițiile conservate încă de corpul lui *Homo sapiens*, el însuşi un produs biologic al Pleistocenului, sugerează că succesiunea strânsă a unor perioade de abundență cu cele de foamete nu constituia o raritate nici măcar în paleoliticul superior (Guthrie 1997), sau *cu atât mai mult* în paleoliticul superior: variația sezonieră a resurselor din mediile temperate şi reci expune comunitățile din aceste zone unor riscuri crescute, în ciuda tehnologiei lor superioare. Astfel că, deşi contra-intuitiv, comunitățile cele mai vulnerabile în fața oscilațiilor în accesibilitatea resurselor trebuie să fi fost cele din paleoliticul superior. Extensiunea rețelelor sociale, ele însele sisteme de „evitare a riscului” exprimă elocvent această realitate, aşa cum indică şi emergența unor mecanisme sociale capabile să-i minimalizeze efectele.

Prin contrast, tehnologia de exploatare minimă a lui *Homo erectus* l-a ținut efectiv pe acesta departe de aceste zone, într-un

context ecologic „sigur” şi familiar, episoadele de extincţie/speciaţie petrecute la nivel de paleolitic inferior fiind, după toate aparenţele, determinate de macro-schimbări climatice, care au condus la contracţia naturală ale nişelor ecologice ocupate de aceste hominide şi la izolarea genetică periodică a populaţiilor regionale. Din această perspectivă, situaţia populaţiilor din paleoliticul mijlociu pare să fie realmente mediană, fapt bine surprins în morfologia robustă a Neanderthalienilor: suficient de performantă pentru a permite ocuparea, în perioadele climatice mai puţin ostile, a unor nişe ecologice noi şi pentru susţinerea unei alimentaţii bazate pe animalele de talie medie şi mare, tehnologia musteriană, ca şi organizarea socială, aflată încă sub domnia „proximităţii” (Gamble 1998), erau insuficiente pentru contracararea eficientă a episoadelor climatice riguroase. Consecinţa inevitabilă a reprezentat-o, fără îndoială, o mortalitate generală mult peste cotele acceptate etnografic şi o fragilitate demografică care, într-un context competitiv, i-a condamnat cel puţin la o extincţie culturală (Zubrow 1989).

Deloc întâmplător, abia când cumulul gradual de achiziţii tehnologice – întotdeauna parţial nedorit şi nu rareori greoi, tocmai din pricina aranjamentelor sociale în care este imbricată tehnologia (Pfaffenberger 1992; Richerson & Boyd 2001) – a permis o detaşare relativă în raport cu această *fragilitate*, a fost posibilă apariţia, pentru multă vreme discontinuă şi efemeră, a unor forme efective de inegalitate, dintre care cea dintre sexe reprezintă doar o formă, şi încă una târzie, ce nu precede, în opinia noastră, Holocenul.

Diviziunea parţială pe sexe a activităţilor a reprezentat, după toate datele disponibile, *o necesitate sociobiologică*, coextensivă apariţiei genului uman, codificată simbolic târziu, ca şi rudenia, odată cu apariţia limbajului articulat. Ea nu a putut oferi, însă, o bază solidă pentru susţinerea unei inegalităţi instituţionalizate între sexe, sistematic descurajată de mecanismele de nivelare, alianţă şi împărţire a hranei, a căror acţiune este singura capabilă să explice expansiunea uriaşă a societăţilor din paleoliticul inferior.

Pe de altă parte, colonizarea graduală a contextelor climatice reci, consecventă abia în paleoliticul superior, deşi a impus

escaladarea şi normarea simbolică a acestei diviziuni ancestrale şi a oferit o premisă favorabilă emergenței punctuale a complexității şi stratificării sociale, nu a putut transfera în penumbră contribuția socio-economică şi simbolică a sexului feminin, în ciuda importanței crescute a vânătorii organizate a ierbivorelor mari. Deşi avem toate rațiunile pentru a o considera pe aceasta un atribut în esență masculin, valorificarea eficientă a unor atare resurse cinegetice impunea drept vitală contribuția femeilor. Lărgirea spectrului alimentar, prin contribuțiile individuale ale femeilor şi copiilor, sprijinul celei de-a treia generații pentru creşterea acestora din urmă, elaborarea principiilor rudeniei, dar mai ales acțiunea, încă foarte efectivă, a mecanismelor egalitare, au „complotat" la emergența unui statut tot mai vădit diferențiat în practică şi simbol, dar pe care nu avem nici un motiv să îl considerăm subordonat.

Oricare ar fi detaliile contextuale, rolul social pasiv şi periferic atribuit femeilor şi copiilor nu poate fi susținut, din motive diverse, pentru niciuna din subdiviziunile paleoliticului. Nu există nicio rațiune, documentară sau teoretică, pentru a sugera că femeile paleolitice erau „fragile" sau „neajutorate" – cum nu sunt, de altfel, nici femeile inuite, nici cele boşimane –, dimpotrivă: în contextul unei complementarități depline cu responsabilitățile asumate de bărbați, participarea lor la investirea cu sens simbolic a lumii, strategiile lor sociale, contribuția lor economică şi, în general, rolul lor în asigurarea continuității şi a dezvoltării culturale paleolitice au rămas decisive.

Lipsiți, la rândul lor, de confortul pasivității induse de nesfârşitele formule de sprijin social accesibile comunităților sedentare, dar şi scutiți, până în paleoliticul superior cel puțin, de statutul de proiecții ale ambițiilor adulților, copiii vânătorilor-culegători paleolitici erau nevoiți să deprindă *activ* şi de timpuriu regulile unei existențe dure şi, nu rareori, scurte. Prezența şi acțiunea lor în contextele sociale ale epocii rămâne, în mod cert, subestimată.

Decriptarea contribuției culturale a acestor categorii de persoane, a căror acțiune şi-a pus masiv amprenta asupra culturii materiale, reprezintă una dintre cele mai provocatoare misiuni de

cunoaştere a arheologiei paleoliticului. Din această perspectivă, contribuția noastră – de ale cărei scăderi suntem, în parte, conştienți – nu se putea dori altceva decât un simplu eseu exploratoriu.

Mulțumiri
Redactarea acestui studiu a fost posibilă ca urmare a sprijinului pentru documentare primit din partea C.N.C.S.I.S. (Grant IDEI-PCE, cod 628, *O abordare integrată a vânătorilor-culegătorilor preistorici: economie, societate şi simbol în paleolitic şi mezolitic*).

Bibliografie

Adovasio, J. M., Soffer, O., Page, J.,
2007 *The invisible sex: uncovering the true roles of women in prehistory*, New York: Harper & Collins.

Aiello, L. C., Dunbar, R. I. M.,
1993 Neocortex Size, Group Size, and the Evolution of Language, *Current Anthropology*, nr. 35, p. 73-96.

Ambrose, S. H.,
1998 Late Pleistocene human population bottlenecks, volcanic winter and differentiation of modern humans, *Journal of Human Evolution*, nr. 34, p. 623-651.

Ames, K. M.,
1995 Chiefly Power and Household Production on the Northwest Coast, în T. Douglas Price, G. M. Feinman (eds.), *Foundations of Social Inequality*, New York: Plenum Press, p. 155-188.

Arnold, J. E.,
1993 Labor and the Rise of Complex Hunter-Gatherers, *Journal of Anthropological Archaeology*, nr. 12, p. 75-119.

Barnard, A.,
1983 Contemporary Hunter-Gatherers: Current Theoretical Issues in Ecology and Social Organization, *Annual Review of Anthropology,* nr. 12, p. 193-214.

Bar-Yosef, O.,
2002 The Upper Paleolithic Revolution, *Annual Review of Anthropology*, nr. 31, p. 363-393.

Baxter, J. E.,
2008 The archaeology of childhood, *Annual Review of Anthropology*, nr. 37, p. 159-175.

Beck-Kehoe, A.,
1999 A resort to subtler contrivances, în T. S. Sweely (ed.), *Manifesting Power. Gender and the Interpretation of Power in Archaeology*, London: Routledge, p. 17-29.
Bender, B.
1989 The roots of inequality, în D. Miller, M. Rowlands, C. Tilley (eds.), *Domination and Resistance,* London: Unwin Hyman, p. 83-95.
Bettinger, R. L.,
1991 *Hunter-Gatherers. Archaeological and Evolutionary Theory*, New York: Plenum.
Bettinger, R. L., Baumhoff, M.,
1982 The Numic Spread: Great Basin Cultures in Competition, *American Antiquity*, nr. 47, p. 485-503.
Bettis, E. A., Milius, A. K., Carpenter, S. J., Larick R., Zaim, Y., Rizal, Y., Ciochon, R. L., Tassier-Surine, S. A., Murray, D., Suminto, Bronto, S.,
2009 Way out of Africa: Early Pleistocene paleoenvironments inhabited by *Homo erectus* in Sangiran, Java, *Journal of Human Evolution*, nr. 56, p. 11-24.
Beyries, S.,
1997 Stratégies alimentaires et systèmes techniques: l'exemple de deux groupes d'indiens de Colombie-Britannique, în M. Pathou-Mathis (coord.), *L'alimentation des hommes du paléolithique. Approche pluridisciplinaire*, Liège: ERAUL 83, p. 73-92.
Binford, L. R.,
1980 Willow smoke and dogs' tails: hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation, *American Antiquity*, nr. 45, p. 4-20.
1982 The archaeology of Place, *Journal of Anthropological Archaeology,* vol. 1, nr. 1, p. 5-31.
1993 Bones for Stones. Considerations of Analogues for Features Found on the Central Russian Plain, în O. Soffer, N. Praslov (eds.), *From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic - Paleoindian Adaptations*, New York: Plenum Press, p. 101-124.
Binmore, K.,
2001 How and Why Did Fairness Norms Evolve?, în W. G. Runciman (ed.), *The Origins of Human Social Institutions*, Proceedings of the British Academy, 110, London: Routledge/Oxford University Press, p. 149-170.
Bird, D.W., Bliege Bird, R.,
2000 The Ethnoarchaeology of Juvenile Foragers: Shellfishing Strategies among Meriam Children, *Journal of Anthropological Archaeology*, nr. 19, p. 461-476.

Bird-David, N.,
1990 The giving environment: another perspective on the economic system of gatherer-hunters, *Current Anthropology,* vol. 31, nr. 2, p. 189-196.
Blurton Jones, N., Hawkes, K., Draper, P.,
1994 Foraging Returns of !Kung Adults and Children: Why Didn't !Kung Children Forage?, *Journal of Anthropological Research*, vol. 50, nr. 3. p. 217-248.
Bocherens, H.,
2009 Neanderthal Dietary Habits: Review of the Isotopic Evidence, în J. J. Hublin, M. P. Richards (eds.), *The Evolution of Hominine Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 241-250.
Bocherens, H., Drucker, D. G., Billiou, D., Patou-Mathis, M.,Vandermeersch, B.,
2005 Isotopic evidence for diet and subsistence pattern of the Saint-Césaire I Neanderthal: review and use of a multi-source mixing model, *Journal of Archaeological Science*, nr. 49, p. 71–87.
Boehm, C.,
1999 The Natural Selection of Altruistic Traits, *Human Nature*, vol. 10, nr. 3, 1999, p. 205-252.
Bolen, K.M.,
1992 Prehistoric Construction of Mothering, în C. Claasen (ed.), *Exploring Gender Through Archaeology*, Monographs in World Archaeology, 11, Madison: Prehistory Press, p. 49-63.
Boone, J. L.,
2002 Subsistence strategies and early human population history: an evolutionary perspective, *World Archaeology,* vol. 34, nr. 1, p. 6-25.
Boyd, R., Richerson, P. J.,
2009 Voting with your feet: Payoff biased migration and the evolution of group beneficial behavior, *Journal of Theoretical Biology*, nr. 257, p. 331-339.
Brace, C. L.,
2000 The raw and the cooked: a Plio/Pleistocene Just So story, or sex, food, and the origin of the pair-bond, *Social Science Information*, vol. 39, nr. 1, p. 17-28.
Bradley, R. J.,
1984 *The Social Foundations of Prehistoric Britain*, London: Longmans.
Brantingham, J. P.,
1998 Hominid–Carnivore Coevolution and Invasion of the Predatory Guild, *Journal of Anthropological Archaeology*, nr. 17, p. 327-353.

Brightman, R.,
1996 The Sexual Division of Foraging Labor: Biology, Taboo, and Gender Politics, *Comparative Studies of Society and History*, nr. 38, p. 687–729.

Brunton, R.,
1989 The Cultural Instability of Egalitarian Societies, *Man*, N. S., vol. 24, nr. 4, p. 673-681.

Burkart, J. M., Hrdy, S. B., Van Schaik, C. P.,
2009 Cooperative Breeding and Human Cognitive Evolution, *Evolutionary Anthropology*, nr. 18, p. 175–186.

Byrne, R. W.,
1996 Machiavellian Intelligence, *Evolutionary Anthropology*, nr. 5, p. 135-143.

Camps, M., Szmidt, C. (eds.),
2009 *The Mediterranean from 50 000 to 25 000 BP: Turning points and new directions*, Oxford: Oxbow.

Caspari, R., Lee, S.-H.,
2004 Older age becomes common late in human evolution, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, USA , nr. 101, p. 10895–10900.

Chance, M.,
1996 A socio-mental bimodality: a pre-hominid inheritance, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 357-376.

Churchill, S. E., Rhodes, J. A.,
2009 The Evolution of the Human Capacity for "Killing at a Distance": The Human Fossil Evidence for the Evolution of Projectile Weaponry, în J.-J. Hublin, M. P. Richards (eds.), *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 201-210.

Clark, G. A.,
1997 Aspects of Early Hominid Sociality: an Evolutionary Perspective, *Archeological Papers of the American Anthropological Association*, vol. 7, nr. 1, p. 209-231.

Davies, R., Underdown, S.,
2006 The Neanderthals: a Social Synthesis, *Cambridge Archaeological Journal*, vol. 16, nr. 2, p. 145–164.

Davies, S. W., Gollop P.,
2003 The Human Presence in Europe during the Last Glacial Period II. Climate Tolerance and Climate Preferences of Mid- and Late Glacial Hominids, în T. H. Van Andel, W. Davies (eds.), *Neanderthals and Modern Humans in the European Landscape during the Last Glaciation: Archaeological Results*

of the Stage 3 Project, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research Monograph Series, p. 131-146.

de Beaune, S. A.,
1995 *Les hommes au temps de Lascaux*, Paris: Hachette.

Derndarsky, M.,
2003 Functional analysis of the microgravettian points and backed bladelets of Stillfried/Steinschlägeratelier - preliminary results, în T. Tsonev, E. Montagnari-Kokelj (eds.), *The Humanized Mineral World: Towards social and symbolic evaluation of prehistoric technologies in South Eastern Europe*, Proceedings of ESF workshop, Sofia, 3-6 September 2003, Liège: ERAUL, 103, p. 51-57.

Drucker, D., Bocherens, H.,
2004 Carbon and Nitrogen Stable Isotopes as Tracers of Change in Diet Breadth during Middle and Upper Palaeolithic in Europe, *International Journal of Osteoarchaeology*, nr. 14, p. 162–177.

Duhard, J.-P.,
1993 Upper Palaeolithic figures as a reflection of human morphology and social organization, *Antiquity*, vol. 67, nr. 254, p. 83-92.

Dunbar, R.,
1996 On the evolution of language and kinship, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 341-356.

Echassoux, A.,
2009 Les premiers Européens et la dynamique des interactions avec leur environnement: comportement écologique et niveau de cognition, *L'Anthropologie*, nr. 113, p. 191–197.

Einwögerer, T., Händel, M., Neugebauer-Maresch, C., Simon, U., Teschler-Nicola, M.,
2008 The Gravettian Infant Burials from Krems-Wachtberg, Austria, în K. Bacvarov (ed.), *Babies Reborn: Infant-Child Burials in Pre- and Protohistory*, Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Actes du XV Congrès Mondial (Lisbonne, 4-9 septembre, 2006), BAR (I. S.) 1832, p. 15-19.

Erdal, D., Whiten, A.,
1994 On human egalitarianism: an evolutionary product of Machiavellian status escalation?, *Current Anthropology*, nr. 35, p. 175-183.

Finlayson, C.,
2004 *Neanderthals and Modern Humans. An Ecological and Evolutionary Perspective*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Finlayson, C.,
2005 Biogeography and evolution of the genus *Homo*, *Trends in Ecology and Evolution*, vol. 20, nr. 8, p. 457-463.
Flanagan, J.,
1989 Hierarchy in simple “egalitarian” societies, *Annual Review of Anthropology*, nr. 18, p. 245-266.
Foley, R. A.,
2001 Evolutionary Perspectives on the Origin of Human Social Institutions, în W. G. Runciman (ed.), *The Origins of Human Social Institutions*, Proceedings of the British Academy, 110, London: Routledge/Oxford University Press, p. 171-196.
Foley, R. A., Lee, P.,
1996 Finite social space and the evolution of human social behavior, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 42-59.
Formicola, V.,
2007 From the Sungir Children to the Romito Dwarf. Aspects of the Upper Paleolithic Funerary Landscape, *Current Anthropology*, vol. 48, nr. 3, p. 446-453.
Gamble, C.,
1998 Palaeolithic Society and the Release from Proximity: A Network Approach to Intimate Relations, *World Archaeology*, vol. 29, nr. 3, p. 426-449.
1999 *The Palaeolithic Societies of Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
2007 *Origins and Revolutions. Human Identity in Earliest Prehistory*, Cambridge: Cambridge University Press.
2008 Kinship and Material Culture: Archaeological Implications of the Human Global Diaspora, în N. J. Allen, H. Callan, R. Dunbar, W. James (eds.), *Early Human Kinship: From Sex to Social Reproduction*, London: Blackwell, p. 27- 40.
Gat, A.,
1999 The Pattern of Fighting in Simple, Small-Scale, Prestate Societies, *Journal of Anthropological Research*, vol. 55, nr. 4., p. 563-583.
Gaudzinski, S., Roebroeks, W.,
2000 Adults only: reindeer hunting at the Middle Palaeolithic site Salzgitter-Lebenstedt, *Journal of Human Evolution*, nr. 28, p. 497-521.
Gero, J. M., Conkey, M. W. (eds.),
1991 *Engendering Archaeology. Women and prehistory*, Oxford: Blackwell.

Gettler, L.,
2010 Direct Male Care and Hominin Evolution: Why Male-Child Interraction is More than a Nice Social Idea, *American Anthropologist*, vol. 112, nr. 1, p. 7-21.

Gowlett, J. A. J.,
1996 The frameworks of early hominid social systems: how many useful parameters of archaeological evidence can we isolate?, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 124-168.
1997 Why the Muddle in the Middle Matters: the Language of Comparative and Direct in Human Evolution, *Archeological Papers of the American Anthropological Association*, vol. 7, nr. 1, p. 49-65.
2008 Deep Roots of Kin: Developing the Evolutionary Perspective from Prehistory, în N. J. Allen, H. Callan, R. Dunbar, W. James (eds.), *Early Human Kinship: From Sex to Social Reproduction*, London: Blackwell, p. 41-58.
2009 The Longest Transition or Multiple Revolutions?, în M. Camps, P. Chauhan (eds.), *Sourcebook of Paleolithic Transitions. Methods, Theories, and Interpretations*, New York: Springer, p. 65-78.

Gowlett, J. A. J., Dunbar, R.,
2008 A Brief Overview of Human Evolution, în N. J. Allen, H. Callan, R. Dunbar, W. James (eds.), *Early Human Kinship: From Sex to Social Reproduction*, London: Blackwell, p. 21-24.

Graves-Brown, P.,
1996 Their commonwealths are not as we supposed: sex, gender and material culture in human evolution, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 311-322.

Grosman, L., Munro, N. D., Belfer-Cohen, A.,
2008 A 12,000-year-old Shaman burial from the southern Levant (Israel), *Proceedings of the National Academy of Sciences*, USA , vol. 105, nr. 46, p. 17665-17669.

Gurven, M., Kaplan, H., Gutierrez, M,
2006 How long does it take to become a proficient hunter? Implications for the evolution of extended development and long life span, *Journal of Human Evolution*, nr. 51, p. 454-470.

Guthrie, D.,
1997 Fossil fat - A forensic key to understanding life in the late paleolithic of Northern Eurasia, în M. Pathou-Mathis (coord.), *L'alimentation des hommes du paléolithique. Approche pluridisciplinaire*, ERAUL 83, Liège, p. 74-98.

Halcrow, S. E., Tayles N.,
2008 The Bioarchaeological Investigation of Childhood and Social Age: Problems and Prospects, *Journal of Archaeological Method and Theory*, nr. 15, p. 190-215.

Hames, R., Draper P.,
2003 Women's Work, Child Care, and Helpers-At-The-Nest in A Hunter-Gatherer Society, *Human Nature*, vol. 15, nr. 4, p. 319-341.

Harding, R. M., McVean, G.,
2004 A structured ancestral population for the evolution of modern humans, *Current Opinion in Genetics & Development*, nr. 14, p. 667–674.

Harris, M.,
1974 *Cows, Pigs, Wars and Witches: The Riddles of Culture.* New York: Random House.

Harrold, F. B.,
1980 A comparative analysis of Eurasian Palaeolithic burials, *World Archaeology*, vol. 12, nr. 2, p. 195-221.

Hart, D., Sussman, R.W.,
2009 *Man the Hunted. Primates, Predators and Human Evolution*, Boulder: Westview.

Hassan, F.,
1997 Global Population and Human Evolution, *Human Evolution*, vol. 12, nr. 1-2, p. 3-7.

Hawkes, C.,
1954 Archaeological theory and method: some suggestions from the Old World, *American Anthropologist*, nr. 56, p. 155-168.

Hawkes, K.,
1993 Why Hunter-Gatherers Work: An Ancient Version of the Problem of Public Good, *Current Anthropology*, vol. 34, nr. 4, p. 341-361.
1996 Foraging differences between men and women: behavioral ecology of the sexual division of labor, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 256-275

Hawks, J., Hunley, K., Lee S.-H., Wolpoff, M.,
2000 Population Bottlenecks and Pleistocene Human Evolution, *Molecular Biology and Evolution,* nr. 17, p. 2-22.

Hayden, B.,
1995 Pathways to Power. Principles for Creating Socioeconomic Inequalities, în T. Douglas Price, G. M. Feinman (eds.), *Foundations of Social Inequality*, New York: Plenum Press, p. 15-86.

Headland, T. N., Reid, L. A.,
1989 Hunter-gatherers and Their Neighbours from Prehistory to the Present, *Current Anthropology*, vol. 30, nr. 1, p. 43-66.

Henry, D. O., Hietala, H. J., Rosen, A. M., Demidenko, Y. E., Usik, V. I Armagan, T. L.,
2004 Human Behavioral Organization in the Middle Paleolithic: Were Neanderthals Different?, *American Anthropologist*, nr. 106, p. 17-31.

Hill, K., Kaplan, H.,
1993 On Why Male Foragers Hunt and Share Food, *Current Anthropology*, vol. 34, nr. 5, p. 701-710.

Hill, K., Hurtado, A. M., Walker, R.S.,
2007 High adult mortality among Hiwi hunter-gatherers: implications for human evolution, *Journal of Human Evolution*, nr. 52, p. 443-454.

Hilton, C. E., Greaves, R. D.,
2008 Seasonality and Sex Differences in Travel Distance and Resource Transport in Venezuelan Foragers, *Current Anthropology*, vol. 49, nr. 1, p. 144-153.

Hockett, B., Haws, J.,
2003 Nutritional Ecology and Diachronic Trends in Paleolithic Diet and Health, *Evolutionary Anthropology*, nr. 12, p. 211-216.

Hoffecker, J. F.,
2009 Neanderthal and Modern Human Diet in Eastern Europe, în J. J. Hublin, M. P. Richards (eds.), *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 89-98.

Holliday, T. W.,
1997 Postcranial evidence of cold adaptation in European Neandertals, *American Journal of Physical Anthropology*, nr. 104, p. 245–258.

Holt, B. M.,
2003 Mobility in Upper Paleolithic and Mesolithic Europe: Evidence from the lower limb, *American Journal of Physical Anthropology*, vol. 122, nr. 3, p. 200-215.

Holt, B. M., Formicola, V.,
2008 Hunters of the Ice Age: The Biology of Upper Paleolithic People, *Yearbook of Physical Anthropology,* nr. 51, p. 70–99.

Hopkinson, T.,
2007 The transition from the Lower to the Middle Palaeolithic in Europe and the incorporation of difference, *Antiquity*, nr. 81, p. 294-307.

Huntley, B.,
1996 Quaternary Paleoecology and Ecology, *Quaternary Science Reviews*, nr. 15, p. 591-606.

Ingold, T.,
1999 On the social relations of the hunter-gatherer band, în R. B. Lee, R. Daly (eds.), *The Cambridge Encyclopedia of Hunter-*

Gatherers, Cambridge: Cambridge University Press, p. 399-410.

Jarvenpa, R., Brumbach, H. J. (eds.),
2006 *Circumpolar Lives and Livelihood. A Comparative Ethnoarchaeology of Gender and Subsistence*, Lincoln: University of Nebraska Press.

Jones, M.,
2009 Moving North: Achaeobotanical Evidence for Plant Diet in Middle and Upper Paleolithic Europe, în J.-J. Hublin, M. P. Richards, *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 171-180.

Kamp, K. A.,
2001 Where Have All the Children Gone? The Archaeology of Childhood, *Journal of Archaeological Method and Theory,* vol. 8, nr. 1, p. 1-33.

Kaplan, H., Hill, K., Lancaster, J, Hurtado A. M.,
2000 A theory of human life history evolution: diet, intelligence, and longevity, *Evolutionary Anthropology*, nr. 9, p. 156-185.

Keith, K.,
2006 Childhood Learning and the Distribution of Knowledge in Foraging Societies, *Archeological Papers of the American Anthropological Association*, vol. 15, p. 27-40.

Kelly, R. L.,
1992 Mobility/sedentism: concepts, archaeological measures and effects, *Annual Review of Anthropology*, nr. 21, p. 43-66.

Kent, S.,
1999 Egalitarianism, equality, and equitable power, în T. S. Sweely (ed.), *Manifesting Power. Gender and the Interpretation of Power in Archaeology*, London: Routledge, p. 30-48.

Knauft, B.,
1994 Comment on D. Erdal, A. Whiten, On human egalitarianism: an evolutionary product of Machiavellian status escalation?, *Current Anthropology*, nr. 35, p. 181-182.

Knight, C.,
1991 *Blood Relations. Menstruation and the Origins of Culture,* New Haven and London: Yale University Press.
2008 Early Human Kinship Was Matrilineal, în N. J. Allen, H. Callan, R. Dunbar, W. James (eds.), *Early Human Kinship: From Sex to Social Reproduction*, London: Blackwell, p. 61-82.

Kolen, J.,
1999 Hominids without homes: on the nature of Middle Palaeolithic settlement in Europe, în W. Roebroeks, C. Gamble (eds.), *The Middle Palaeolithic Occupation of Europe*, Leiden: University of Leiden Press, p. 139-175.

Kosse, K.,
1994 The Evolution of Large, Complex Groups: A Hypothesis, *Journal of Anthropological Archaeology*, nr. 13, p. 35-50.

Kuhn, S. L., Stiner, M. C.,
2001 The Antiquity of Hunter-Gatherers, în C. Panther-Brick, R. L. Layton, P. Rowley-Conwy (eds.), *Hunter-gatherer. An Interdisciplinary Perspective*, Cambridge: Cambridge Univ. Press p. 99-142.

Kuhn, S. L., Stiner, M. C.,
2006 What's a Mother to Do? The Division of Labor among Neandertals and Modern Humans in Eurasia, *Current Anthropology*, vol. 47, nr. 6, p. 953-980.

Kusimba, S. B.,
2005 What Is a Hunter-Gatherer? Variation in the Archaeological Record of Eastern and Southern Africa, *Journal of Archaeological Research,* vol. 13, nr. 4, p. 337-366.

Kvavadze, E., Bar-Yosef O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Matskevich, Z., Meshveliani, T.,
2009 30,000-Year-Old Wild Flax Fibers, *Science*, vol. 325, p. 1359.

Lalueza, C., Perez-Perez, A., Turbon, D.,
1996 Dietary Inferences Through Buccal Microwear Analysis of Middle and Upper Pleistocene Human Fossils, *American Journal of Physical Anthropology*, nr. 100, p. 367-387.

Layton, R. L.,
2001 Hunter-gatherers, their neighbours and the nation state, în C. Panter-Brick, R. Layton, P. Rowley-Conwy (eds.), *Hunter-gatherers: An interdisciplinary* perspective, Cambridge: Cambridge University Press, p. 292-321.

Layton, R. L.,
2008 What Can Ethnography Tell Us about Human Social Evolution?, în N. J. Allen, H. Callan, R. Dunbar, W. James (eds.), *Early Human Kinship: From Sex to Social Reproduction*, London: Blackwell, p. 113-128.

Lee, R. B., DeVore, I. (eds.),
1968 *Man the Hunter*, Chicago: Aldine.

Lenski, G.,
2002 *Putere şi privilegii. O teorie a stratificării sociale*, Timişoara: Amarcord.

Lev, E., Kislev, M. E., Bar-Yosef, O.,
2005 Mousterian vegetal food in Kebara cave, Mt Carmel, *Journal of Archaeological Science,* vol. 32, nr. 3, p. 475–484.

Lindeberg, S.,
2009 Modern Human Physiology with Respect to Evolutionary Adaptations that Relate to Diet in the Past, în J. J. Hublin, M. P. Richards (eds.), *The Evolution of Hominin Diets.*

Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence, Dordrecht: Springer, p. 43-58.

Macdonald, K., Roebroeks, W., Verpoorte, A.,
2009 An Energetics Perspective on the Neandertal Record, în J.-J. Hublin, M. P. Richards, *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 211-220.

Madella, M., Jones, M. K., Goldberg, P., Goren Y., Hovers, E.,
2002 The exploitation of plant resources by Neanderthals in Amud Cave (Israel): the evidence from phytolith studies. *Journal of Archaeological Science*, nr. 29, p. 703-719.

Mann, N.,
2000 Dietary lean red meat and human evolution, *European Journal of Nutrition*, nr. 39, p. 71-79.

Marlowe, F. W.,
2005 Hunter-Gatherers and Human Evolution, *Evolutionary Anthropology*, nr. 14, p. 54-67.
2007 Hunting and Gathering: The Human Sexual Division of Foraging Labor, *Cross-Cultural Research*, nr. 41, p.170-195.

McBrearty, S., Brooks, A. S.,
2000 The revolution that wasn't: A new interpretation of the origin of modern human behavior, *Journal of Human Evolution*, nr. 39, p. 453-563.

McDougall, I., Brown, F. H., Fleagle, J. G.,
2005 Stratigraphic placement and age of modern humans from Kibish, Ethiopia, *Nature*, nr. 433, p. 733–736.

McHenry, H. M.,
1996 Sexual dimorphism in fossil hominids and its socioecological implications, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 82-99.

Mellars, P.,
2006 Archeology and the Dispersal of Modern Humans in Europe: Deconstructing the "Aurignacian", *Evolutionary Anthropology*, nr. 15, p.167-182.

Mellars, P., Stringer, C. B., (eds.)
1993 *The Human Revolution. Behavioural and Biological Perspectives on the Origins of Modern Humans*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Mithen, S.,
1996 *The Prehistory of the Mind: a Search for the Origins of Art, Religion and Science*. London: Thames & Hudson.

Mueller-White, C. S., Dickson D. B.,
1991 An Examination of Some Models of Late Pleistocene Society in Southwestern Europe, in G. A. Clark (ed.), *Perspectives on the Past. Theoretical Biases in Mediterranean Hunter-*

Gatherer Research, Philadelphia: Pennsylvania University Press, p. 25-55.

Mussi, M.,
2001 *Earliest Italy. An overview of the Italian Paleolithic and Mesolithic,* New York: Kluwer.

Nelson, S.M.,
1990 Diversity of the Upper Paleolithic "Venus" Figurines and Archeological Mythology, *Archeological Papers of the American Anthropological Association*, nr. 2, p. 11-22.

Normand, C., O'Farrell, M., Rios-Garaizar, J.,
2008 Quelle(s) utilisation(s) pour les productions lamellaires de l'Aurignacien archaïque? Quelque données et réflexions à partir des exemplaires de la grotte d'Isturitz (Pyrénées-Atlantiques; France), *Palethnologie*, nr. 1, p. 7-46.

O'Donnell, E.,
2004 Birthing in Prehistory, *Journal of Anthropological Archaeology*, nr. 23, p. 163-171.

Opie, K., Powers, C.,
2008 Grandmothering and Female Coalitions: A Basis for Matrilineal Priority? în N. J. Allen, H. Callan, R. Dunbar, W. James (eds.), *Early Human Kinship: From Sex to Social Reproduction*, London: Blackwell, p. 168-186.

Owens, D., Hayden B.,
1997 Prehistoric Rites of Passage: A Comparative Study of Transegalitarian Hunter–Gatherers, *Journal of Anthropological Archaeology*, nr. 16, p. 121-161.

Patou-Mathis, M.,
2000 Neanderthal subsistence behaviours in Europe, *International Journal of Osteoarchaeology*, nr. 10, p. 379–395.

Pennington, R.,
2001 Hunter-gatherer demography, în C. Panter-Brick, R. Layton, P. Rowley-Conwy, (eds.), *Hunter-gatherers: An interdisciplinary* perspective, Cambridge: Cambridge University Press, p. 170-204.

Pérez-Pérez, A., Espurz, V., Bermúdez de Castro, J. M., de Lumley, M. A., Turbón, D.,
2003 Non-occusal dental microwear variability in a sample of Middle and Late Pleistocene human populations from Europe and the Near East, *Journal of Human Evolution*, nr. 44, 497–513.

Perpère, M.,
2000 La chasse au Gravettien. Données archéologiques d'après les industries de L'Abri Pataud les Eyzies de Tayac, Dordogne (France), în Z. Mester, A. Ringer (eds.), *À la recherche de l'homme préhistorique*, Liège: ERAUL, 95, p. 199-205.

Peterson, N.,
1993 Demand sharing: reciprocity and the pressure for generosity among foragers, *American Anthropologist*, nr. 95, p. 860-874.
Pettit, P. B., Bader, N. O.,
2000 Direct AMS radiocarbon dates for the Sungir mid Upper Palaeolithic burials, *Antiquity*, nr. 74, p. 269-270.
Pettitt, P.B.,
2000 Neanderthal lifecycles: development and social phases in the lives of the last archaics. *World Archaeology*, vol. 31, nr. 3, p. 351-366.
Pfaffenberger, B.,
1992 Social anthropology of technology, *Annual Review of Anthropology*, nr. 21, p. 491-516.
Porter, C. C., Marlowe, F. W.,
2006 How marginal are forager habitats, *Journal of Archaeological Science*, nr. 34, p. 59-68.
Powers, C., Watts I.,
1996 Female strategies and collective behaviour: the archaeology of earliest *Homo sapiens sapiens*, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 276-296.
Quinlan, R. J.,
2008 Human Pair-Bonds: Evolutionary Functions, Ecological Variation, and Adaptive Development, *Evolutionary Anthropology*, nr. 17, p. 227-238.
Rayne Pickering, T.,
2006 Subsistence behaviour of South African Pleistocene hominids, *South African Journal of Science*, nr. 102, p. 205-210.
Richards, M. P.,
2009 Stable Isotope Evidence for European Upper Paleolithic Human Diets, în J.-J. Hublin, M. P. Richards, *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 251-258.
Richerson, P. J., Boyd, R.,
2001 Institutional Evolution in the Holocene. The Rise of Complex Societies, în W. G. Runciman (ed.), *The Origins of Human Social Institutions*, Proceedings of the British Academy, 110, London: Routledge/Oxford University Press, p. 197-234.
Riel-Salvatore, J., Barton, C. M.,
2004 Late Pleistocene technology, economic behavior, and land-use dynamics in Southern Italy, *American Antiquity*, nr. 69, p. 257-274.
Roebroeks, W.,
2006 The human colonisation of Europe: where are we?, *Journal of Quaternary Science*, vol. 21, nr. 5, p. 425-435.

Rowley-Conwy, P.,
2001 Time, change and the archaeology of hunter-gatherers: how original is the „Original Affluent Society”, în C. Panter-Brick, R. L. Layton, P. Rowley-Conwy (eds.), *Hunter-gatherers: an interdisciplinary perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 39-72.

Runciman, W. G.,
2001 From Nature to Culture, From Culture to Society, în W. G. Runciman (ed.), *The Origins of Human Social Institutions*, Proceedings of the British Academy, 110, London: Routledge/Oxford University Press, p. 235-254.

Runciman, W. G.,
2005 Stone Age Sociology, *Journal of Anthropological Institute* (N.S.), nr. 11, p. 129-142.

Sassaman, K. E.,
2004 Complex Hunter-Gatherers in Evolution and History: A North American Perspective, *Journal of Archaeological Research*, vol. 12, nr. 3, p. 227-280.

Semino, O., Passarino, G., Oefner, P. J., Lin, A. A., Arbuzova, S., Beckman, L. E., De Benedictis, G., Francalacci, P., Kouvatsi, A., Limborska, S., Marcikiae, M., Mika, A., Mika, B., Primorac, D., Santachiara-Benerecetti, A. S., Cavalli-Sforza, L. L., Underhill, P. A.,
2000 The genetic legacy of Paleolithic *Homo sapiens sapiens* in extant Europeans: a Y chromosome perspective, *Science*, nr. 290, p. 1155-1159.

Serangeli, J., Bolus, M.,
2008 Out of Europe: The dispersal of a successful European hominin form, *Quartär*, nr. 55, p. 83-98.

Shea, J. J.,
2006 Child’s Play: Reflections on the Invisibility of Children in the Paleolithic Record, *Evolutionary Anthropology*, nr. 15, p. 212–216.
2009 The Impact of Projectile Weaponry on Late Pleistocene Hominin Evolution, în J.-J. Hublin, M. P. Richards (eds.), *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 189-200.

Shea, J. J., Sisk, M. L.,
2010 Complex Projectile Techology and Homo sapiens dispersal into Western Eurasia, *PaleoAnthropology*, p. 100-122.

Shennan, S.,
1996 Social inequality and the transmission of cultural traditions in forager societies, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 326-340.

Skinner, M.,
1996 Developmental Stress in Immature Hominines from Late Pleistocene Eurasia: Evidence from Enamel Hypoplasia, *Journal of Archaeological Science*, nr. 23, p. 833-852.

Slimak, L., Plisson, H.,
2008 La sépulture paléolithique de l'enfant du Figuier (Ardèche, France) : emboîtement d'une symbolique funéraire, în M. Bailly, H. Plisson (dir.), La valeur fonctionnelle des objets sépulcraux, Actes de la table ronde d'Aix-en-Provence, 25-27 octobre 2006, *Préhistoire Anthropologie Méditerranéennes*, nr. 14, p. 29-38.

Snodgrass, J. J., Leonard, W. R., Robertson, M. L.,
2009 The Energetics of Encephalization in Early Hominids, în J.-J. Hublin, M. P. Richards (eds.), *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 15-30.

Soffer, O.,
1994 Ancestral lifeways in Eurasia – the Middle and Upper Paleolithic Records, în M. H., Nitecki, D. V. Nitecki (eds.), *Origins of Anatomically Modern Humans*, Plenum: New York, p. 101–119.
2009 Defining Modernity, Establishing Rubicons, Imagining the Other- and the Neanderthal Enigma, în M. Camps, P. Chauhan (eds.), *Sourcebook of Paleolithic Transitions. Methods, Theories, and Interpretations*, New York: Springer, p. 43-64.

Spikins P.,
2008 The Bashful and the Boastful. Prestigious Leaders and Social Change in Mesolithic Societies, *Journal of World Prehistory*, nr. 21, p. 173–193.

Sponheimer, M., Dufour, D. L.,
2009 Increased Dietary Breadth in Early Hominin Evolution: Revisiting Arguments and Evidence with a Focus on Biogeochemical Contributions, în J.-J. Hublin, M. P. Richards (eds.), *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 229-240.

Stapert, D.,
2007 Neanderthal children and their flints, *Pal Arch's Journal of Archaeology of Northwest Europe*, vol. 1, nr. 2, p. 16-39.

Steele, J.,
1996 On the evolution of temperament and dominance style in hominid groups, în J. Steele, S. Shennan (eds.), *The Archaeology Of Human Ancestry: Power, Sex and Tradition*, London: Routledge, p. 100-119.

Stein Mandryk, C. A.,
1993 Hunter-Gatherer Social Costs and the Nonviability of Submarginal Environments, *Journal of Anthropological Research*, vol. 49, nr. 1. p. 39-71.
Stiles, D.,
1992 The Hunter-Gatherer Revisionist Debate, *Anthropology Today*, vol. 8, nr. 2, p. 13-17.
Stiner , M. C., Kuhn S. L.,
2009 Paleolithic Diet and the Division of Labor in Mediterranean Eurasia, în J. J. Hublin, M. P. Richards (eds.), *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p.157-170.
Stiner, M., Munro, N. D.,
2002 Approaches to Prehistoric Diet Breadth, Demography, and Prey Ranking Systems in Time and Space, *Journal of Archaeological Method and Theory,* Vol. 9, Nr. 2, p. 181-214.
Stoczkowski W.,
1994 *Anthropologie naïve, Anthropologie savante. De l'origine de l'Homme, de l'imagination et des idées reçues*, Paris: Éditions du CNRS.
Straus, L. G.,
2009 Has the Notion of ''Transitions'' in Paleolithic Prehistory Outlived Its Usefulness? The European Record in Wider Context, în M. Camps, P. Chauhan (eds.), *Sourcebook of Paleolithic Transitions. Methods, Theories, and Interpretations*, New York: Springer, p. 3-18.
Strum, S. S., Latour, B.,
1987 Redefining the social link: from baboons to humans, *Social Science Information*, nr. 26, p. 783-802.
Sweely, T. L. (ed.) .,
1999 *Manifesting Power. Gender and the Interpretation of Power in Archaeology*, London: Routledge.
Testart, A.,
1982 The Significance of Food Storage Among Hunter Gatherers: Residence Patterns, Population Densities, and Social Inequalities, *Current Anthropology*, Vol. 23, Nr. 5. p. 523-537.
Torrence, R.,
2001 Hunter-gatherer technology: macro-and microscale approaches, în C. Panter-Brick, R. L. Layton, P. Rowley-Conwy (eds.), *Hunter-gatherers: an interdisciplinary perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 73-98.
Trinkaus, E.,
1983 Neandertal postcrania and the adaptive shift to modern humans, în E. Trinkaus (ed.), *The Mousterian Legacy: Human*

Biocultural Change in the Upper Pleistocene, Oxford: BAR-IS 164, p. 165-200.
1995 Neanderthal mortality patterns, *Journal of Archaeological Science*, nr. 22, p. 121-142.

Trinkaus, E., Shipman, P.,
1993 *The Neandertals: Changing the Image of Mankind*. New York: Alfred A. Knopf Pub.

Trinkaus, E., Thompson, D. D.,
1987 Femoral diaphyseal histomorphometric age determinations for the Shanidar 3, 4, 5 and 6 Neandertals and Neandertal longevity, *American Journal of Physical Anthropology,* nr. 72, p. 123-129.

Trocolli, R.,
1999 Women leaders in native North American societies: invisible women of power, în T. S. Sweely (ed.), *Manifesting Power. Gender and the Interpretation of Power in Archaeology*, London: Routledge, p. 49-61.

Van Andel, T. H., Davies, W. (eds.),
2003 *Neanderthals and Modern Humans in the European Landscape during the Last Glaciation: Archaeological Results of the Stage 3 Project*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research Monograph series.

Van Gelder, L., Sharpe, K.,.
2009 Women and Girls as Upper Palaeolithic Cave 'Artists': Deciphering the Sexes of Finger Fluters in Rouffignac Cave, *Oxford Journal of Archaeology*, vol. 28, nr. 4, p. 323–333.

Vanhaeren, M., D'Errico, F.,
2001 La parure de l'enfant de la Madeleine (fouilles Peyrony). Un nouveau regard sur l'enfance au Paléolithique supérieur, *Paléo*, nr. 13, p. 201-237.

Vanhaeren, M., d'Errico, F.,
2005 Grave goods from the Saint-Germain-la-Rivière burial: Evidence for social inequality in the Upper Palaeolithic, *Journal of Anthropological Archaeology*, nr. 24, p. 117–134.

Vanhaeren, M., d'Errico, F.,
2006 Aurignacian ethno-linguistic geography of Europe revealed by personal ornaments, *Journal of Archaeological Science*, nr. 33, p. 1105-1128.

Villa, P., Lenoir, M.,
2009 Hunting and Hunting Weapons of the Lower and Middle Paleolithic of Europe, în J. J. Hublin, M. P. Richards (eds.), *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, Dordrecht: Springer, p. 59-88.

Watts, I.,
2002 Ochre in the Middle Stone Age of Southern Africa: Ritualised Display or Hide Preservative?, *The South African Archaeological Bulletin*, vol. 57, nr. 175, p. 1-14.
Weedman Arthur, K.,
2010 Feminine Knowledge and Skill Reconsidered: Women and Flake Stone Tools, *American Anthropologist*, vol. 112, nr. 2, p. 228-243.
Wiessner, P.,
2005 Norm enforcement among the Ju/'hoansi Bushmen. A case of strong reciprocity?, *Human Nature*, vol. 16, nr. 2, p. 115-154.
Wittgenstein, L.,
2005 *Despre certitudine*, Bucureşti: Humanitas.
Wobst, H. M.,
1974 Boundary conditions for Palaeolithic social systems: a simulation approach, *American Antiquity*, nr. 39, p. 147-178.
1978 The Archae-Ethnology of Hunter-Gatherers or the Tyranny of the Ethnographic Record in Archaeology, *American Antiquity*, vol. 43, nr. 2, p. 303-309.
Woodburn, J.,
1982 Egalitarian Societies, *Man*, N. S., Vol. 17, Nr. 3. p. 431-451.
Zilhao, J.,
2005 Burial Evidence for the Social Differentiation of Age Classes on The Early Upper Paleolithic, în D. Vialou, J. Renault-Miskovsky, M. Patou-Mathis (dir.), *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe: territoires et milieux*, Liège: ERAUL 111, p. 231- 241.
Zubrow, E.,
1989 The demographic modelling of Neanderthal extinction, în P. Mellars, C.B. Stringer (eds.), *The Human Revolution*, Princeton: Princeton University Press, p. 212–231.

BIVALVE FOSILE DIN SPECIA *CONGERIA (MYTILOPSIS) SUBCARINATA SUBCARINATA* DIN STRATUL EPIGRAVETIAN DE LA POIANA CIREŞULUI (PIATRA NEAMȚ) ŞI SEMNIFICAȚIA LOR SIMBOLICĂ

Marin Cârciumaru, Iuliana Lazăr, Elena-Cristina-Nițu, Minodora Țuțuianu-Cârciumaru
(Târgovişte-Bucureşti)

Bivalves fossiles de l'espèce Congeria (Mytilopsis) Subcarinata Subcarinata de couche epigravettien de Poiana Cireşului (Piatra Neamț) et leur signification symbolique
Résumé

Les recherches archéologiques effectuées pendant les dernières années dans l'habitat de Poiana Cireşului, dans la proximité de la ville de Piatra Neamț, ont démontré le potentiel exceptionnel de cet habitat concernant la définition des aspects culturels du Paléolithique supérieur de la Vallée de la Bistrița, spécialement, et de Roumanie, en général. Les datations pour le niveau Gravettien II se situent entre 26.347 ± 387 (ER 9962) et 26.070 ± 387 (Beta 206.707), ce qui signifie le Gravettien le plus ancien de la Vallée de la Bistrița, et, en ce qui concerne le niveau Epigravettien II, plusieurs datations le situent entre 20.076 ± 185 (ER 9.965) et 20.020 ± 110 (Beta 224.156) B.P. Dans le niveau Epigravettien II de Poiana Cireşului-Piatra Neamț ont été découvertes quatre coquillages bivalves fossiles de l'espèce Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata. Certainement, ils sont apparus dans la couche de culture étant apportés directement ou par échange par les membres de la communauté épigravettienne d'une distance de plus de 100 km. Leur forme frappe par le fait qu'elle suggère la vulve, élément rencontré fréquemment dans l'art rupestre ouest-européen. Leur signification est profondément liée au symbolisme sexuel. La valeur symbolique des fossiles respectifs est accentuée par le fait qu'ils conservent sur leur surface des traces évidentes d'ochre.

Aşezarea paleolitică de la Poiana Cireşului este situată în apropiere de municipiul Piatra Neamț, la confluența pârului Doamna cu Bistrița, la circa 400 m altitudine absolută.

Prima mențiune a aşezării aparține lui C. Scorpan (1972-1973), care definea un orizont cultural atribuit „aurignacianului superior răsăritean”, dar care avea să fie în realitate identificat cu cultura gravetiană. Săpăturile desfăşurate ulterior în mai multe etape aveau să confirme atribuirea acestei aşezări gravetianului (V.

Căpitanu 1969), iar cercetările din ultima vreme au adus nuanţări suplimentare, prin definirea, până în prezent, a Gravetianului şi Epigravetianului (M. Cârciumaru et al. 2002-2003; 2003; 2004; 2006; 2007; 2007-2008; M. Cârciumaru, M. Anghelinu, L. Niţă 2005; 2007; M. Mărgărit 2008; L. Niţă 2008; L. Steguweit et al. 2009).

Datările pentru nivelul gravetian II sunt între 26.347 ± 387 (ER 9962) şi 26.070 ± 387 (Beta 206.707), ceea ce înseamnă cel mai vechi Gravetian de pe Valea Bistriţei, iar pentru nivelul Epigravetian II, mai multe datări îl plasează între 20.076 ± 185 (ER 9.965) şi 20.020 ± 11o (Beta 224.156) B.P.

Această ultimă etapă a cercetării de la Poiana Cireşului a demonstrat potenţialul excepţional al acestei aşezări în definirea aspectelor culturale ale paleoliticului superior de pe Valea Bistriţei în special şi din România în general.

De asemenea, în ceea ce priveşte artefactele realizate pe materii dure animale, aşezarea de la Poiana Cireşului – Piatra Neamţ este fără îndoială cea mai importantă din România, atât prin numărul, cât şi prin varietatea acestora, în special în Epigravetianul II. Armele sunt reprezentate prin trei vârfuri din fildeş şi unul din corn, uneltele constau din mai multe dălţiţe. Elementele de podoabă sunt destul de variate, ca de exemplu: dinte de cerb, perforat, canin de lup, perforat, iar în categoria materialelor indeterminabile sunt incluse două diafize cu incizii, un fragment de os gravat prin incizii care au implicat o tehnologie extrem de interesantă, la care se adaugă un galet de cuarţit, gravat şi cu urme de ocru etc. Un fluier obţinut dintr-o diafiză de ren a fost studiat cu microscopul digital VHX-600. Astfel, a fost posibil să se precizeze, fără echivoc, că orificiul este de natură antropică, fiind realizat prin mişcări de rotaţie cu un utilaj dintr-o rocă de tipul silexului sau jaspului. În stratul Gravetian II a fost descoperit un colier de 12 melci perforaţi.

Toate acestea se constituie în elemente suficient de revelatoare ale activităţilor simbolice sau metafizice ca mărturie a imaginaţiei creatoare a comunităţilor epigravetiene de la Poiana Cireşului. Capacitatea acestora de elaborare a unor sisteme de personalizare, materializate prin realizarea unor podoabe diversificate

morfologic, decorații cu grad ridicat de schematizare, mijloace de comunicare între indivizi sau creare de sunete deosebite, gravuri oarecum similare prin stil şi formă pe suporturi asemănătoare, care pot sugera modalități de percepere a unor cicluri temporale, se constituie în mărturii ale particularizării simbolice a societăților respective. Acest tablou al mărturiilor asupra capacităților spirituale ale comunităților epigravetiene de la Poiana Cireşului-Piatra Neamț avea să fie completat în anul 2003, atunci când au fost descoperite, în secțiunea V, caroul A-1 (stratul Epigravetian II), patru bivalve fosilizate, atribuite atunci speciei *Congeria* sp.

Introducerea de către comunitățile paleolitice în aşezările lor a unor fosile are rădăcini adânci, cele mai vechi mărturii de acest fel fiind atribuite chiar omului de Neandertal. Iată cum interpreta A. Leroi-Gourhan (1964) aceste descoperiri: „Au Moustérien, le nombre de manifestations susceptibles de se rattacher à la religion est très restreint”....Dans la grotte de l'Hyène, à Arcy-sur-Cure....au Moustérien déjà très avancé, nous avons découvert un petit dépôt constitué par deux gros fossiles, un gastropode et un polypier sphéroïde, et par deux blocs de pyrite de fer en forme de sphères agglomérées....La situation de ces objets et leur provenance imposent qu'il aient été apportés volontairement. Ces pièces constituent donc le premier témoignage, du moins à notre connaissance, qu'on ait de l'intérêt porté par l'homme aux formes insolites, c'est en quelque sorte l'introduction lointaine à l'art figuratif, mais plus encore c'est la premières de formes rencontrées dans la nature et particulièrement de celles qui sont sorties du sein de la pierre ou de la terre” (Leroi-Gourhan 1964, p. 70). M. Otte, exponent al unei alte generații, îşi însuşeşte interpretările lui A. Leroi-Gourhan şi readuce în actualitate ipoteza „obiectelor” străine recoltate şi transportate de omul de Neandertal care le conferă, împotriva aspectului lor aparent neutilitar, o valoare simbolică. „Les produits naturels jouent alors le rôle intermédiaire entre le psychisme et la nature, et l'acte créateur est réduit au chois de ces éléments investis désormais d'une valeur humaine. Parmi eux, les fossiles jettent le pont entre le minéral dont

ils sont constitués et l'animal dont ils sont l'empreinte, la trace c'est-à-dire l'image." (Otte 1996, p. 79-80).

De atunci, descoperiri similare aşa de vechi nu prea s-au mai făcut, poate cu excepția unei bivalve atribuită din punct de vedere geologic etajului Maastrichtien-Paléocène (specia *Glyptoactis (Baluchicardia)* sp.) şi recuperată în 1991 dintre materialele litice rezultate din săpături mai vechi ale stratului „inférieur du gisement moustérien de Chez-Pourré-Chez-Comte (Correze)", atribuit unui „Moustérien de tradition charentienne d'aspect évolué" (V. Lhomme, S. Freneix 1993).

P. Y. Demars (1992), la rândul său, prin reevaluarea unor săpături arheologice mai vechi ale lui F. Bordes, aduce în actualitate „deux fossiles de coquillages recuperate din peştera Combe-Grenal (Dordogne)". Prima este un *Rhynchonellidae (Teraebratulina)* livrată de un strat contemporan cu perioada glaciară Riss şi atribuit unui „Acheuléen méridional évolué", iar cea de a doua aparține speciei *Zeillerinae (Terebratulina)* şi a fost recuperată dintr-un nivel atribuit unei industrii musteriene de tip Quina. Fosilele provin din depozite atribuite "la Crétacé supérieur".

Poate tocmai din aceste motive, recenta descoperire a unei bivalve în nivelul musterian din peştera Bordul Mare de la Ohaba Ponor (Romania) devine destul de interesantă. Studiul geologic şi implicațiile de ordin arheologic ale acestei descoperiri vor fi finalizate într-un viitor apropiat.

În schimb, descoperiri similare s-au făcut destul de frecvent în aşezările atribuite paleoliticului superior de pretutindeni, atribuite lui *Homo sapiens sapiens*, pe care însă nu le vom aminti, tocmai datorită frecvenței lor deosebite. Multe dintre ele au fost amintite şi comentate, de altfel, de A. Leroi-Gourhan încă din 1964. Totuşi, una din descoperirile de acest fel trebuie să o menționăm pentru că ea a fost făcută într-o regiune apropiată de Poiana Cireşului. Este vorba de un „arici de mare" fosil de 4,8/5,2 cm, recuperat dintr-un nivel aurignacian de la Climăuți (Republica Moldova), asupra căruia se consideră că s-a intervenit cu intenția de a i se contura trăsături umane (I. Borziac, V. Chirica, 1996).

În România nu s-au făcut alte descoperiri de fosile aduse de comunitățile paleolitice în aşezările lor, cu excepția celor patru, deja menționate, din nivelul epigravetian de la Poiana Cireşului-Piatra Neamț. În urma studiului paleontologic, ele au fost atribuite speciei *Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata* (Deshayes, 1838). Pentru a îndepărta orice confuzie, menționăm că cele patru fosile, atribuite speciei de mai sus, sunt aceleaşi cu cele prezentate în studiile de până acum sub denumirea generică de *Congeria* (M. Cârciumaru et al., 2002-2003; 2003; 2004; M. Mărgărit, 2008). De aceea, considerăm utilă descrierea morfologiei speciei, ocurența acesteia etc. Astfel stând lucrurile, cele patru fosile pot fi definite după cum urmează: Class Bivalvia, Subclass Heterodonta Neumayr, 1884; Oder Veneroida H. Adams & A. Adams, 1856, Superfamily Dreissenacea Gray, 1840, Family Dreissenidae Gray, 1840, Genus **Congeria** Partsch, 1835, ***Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata*** **(Deshayes, 1838)**

Cel mai probabil, exemplarele fosile studiate provin din depozite de vârstă Pontian mediu–superior. În acest sens, trebuie să spunem că depozitele pontiene cu faună similară nu afloreaza la nord si la sud pe un areal de aproximativ 100 km. Ele se întâlnesc în schimb înspre sud, în zona de curbură a Munților Carpați, începând aproximativ de la o linie care ar lega oraşele Oneşti şi Bârlad. La vest de Piatra Neamț, astfel de depozite se găsesc dincolo de zona montană, pe rama estică a Bazinului Transilvaniei, unde aflorează depozitele panoniene.

În concluzie, fosilele de *Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata* îşi au originea la distanțe de minimum 100 km distanță față de aşezarea de la Poiana Cireşului-Piatra Neamț. Ele, fie că au fost obținute de membrii comunității epigravetiene direct dintr-un afloriment din zona de curbură a Carpaților, fie prin schimb cu alte comunități originare din regiunile unde aflorau aceste fosile. În stadiul actual al cercetărilor nu trebuie să înlăturăm întru totul originea vestică a fosilelor respective, de pe latura estică a Bazinului Transilvaniei, unde aflorează din plin stratele

panoniene. Oricum ar sta lucrurile, este remarcabilă mărturia pe care studiul fosilelor de *Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata* o aduce asupra mobilității comunităților epigravetiene de la Poiana Cireşului-Piatra Neamț.

Pe lângă faptul în sine şi insolitul situației de a descoperi astfel de fosile, care în mod cert nu puteau ajunge în aşezarea respectivă decât ca un act de voință al unor membri ai societății respective, trebuie de la început să menționăm că prin forma lor, acestea sugerează în mod frapant vulva atât de mult invocată în arta rupestră din vestul Europei, ca simbol feminin.

De asemenea, noi considerăm că nu este lipsit de importanță faptul că fosilele de *Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata* reprezintă de fapt mulaje ale speciei, constituite din aragonit. Aragonitul, datorită aspectului său, a reprezentat probabil un element suplimentar de atracție.

Pe de altă parte, studiul microscopic a demonstrat faptul că asupra mulajelor respective de aragonit nu s-au încercat intervenții care să urmărească modificarea naturală a lor, sau încercări de perforare ale acestora, în vederea suspendării lor sub formă, eventual, de coliere. De altfel, nu este exclus ca aceste transformării ale fosilelor să nu fi reprezentat un scop în sine pentru comunitățile respective, în măsura în care forma şi aspectul lor erau suficiente pentru a sugera un mesaj simbolic suficient de revelator pentru comunitatea epigravetiană de la Poiana Cireşului.

Chiar dacă nu ne-am propus să facem un inventar al nenumăratelor exemple de situri rupestre în care semnul vulvei este foarte răspândit, iar semnificația sa este mereu asociată cu simbolul feminin, dorim să invocăm doar câteva exemple revelatoare în acest sens: gravurile de semne vulvare din peştera Combarelles, de pe blocurile de calcar din peştera La Ferrassie, sau cele incizate în solul peşterii Bedeilhac, desenele de vulve de pe pereții peşterii Tito Bustillo, l'abri Cellier etc.

În ceea ce priveşte interpretarea sensului şi rolului unor bivalve descoperite în aşezările din paleoliticul superior, considerăm util să reiterăm câteva din principiile enunțate extrem de pertinent de

D. Vialou. „Formes naturelles et formes symboliques se confondent dans ces objets exceptionnels comme dans un redoublement de sens unissant la nature à l'oeuvre. Dans les cas de ramassage de véritables fossiles, c'est la portée symbolique de l'objet naturel qui est, par choix délibéré, introduite dans l'habitat et investie de signification.... La fascination pour des coquilles suggérant fortement une imagerie sexuelle, particulièrement génitale, est un des caractères les plus marqués de quantité de parures...d'un côté, les coquilles allongées tubulaires, comme les dentales, évoquant avec quelque imperfection des phalus, de l'autre des coquilles ovales à fente longitudinale,...illustrant explicitement des vulves...le symbolisme sexuel qui en émane fut considéré indépendamment de leur utilisation éventuelle comme parure, portée sur le corps ou les vêtements grâce à des liens....En d'autres termes, le sens symbolique de ces objets, sommairement aménagés après avoir été sélectivement recueillis, dérive du rapport en quelque sorte direct entre leurs formes naturelles et leurs fonctions de parure" (D. Vialou, 1991, p. 22-23).

Fosilele de *Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata* (Deshayes, 1838) nu au fost introduse în aşezarea de la Poiana Cireşului ca obiecte care suscitau, prin forma lor, doar curiozitatea oamenilor respectivi. Rațiunea culegerii lor se regăseşte în semnificația sugerată frapant de forma fosilelor, într-adevăr bizară, dar cu o puternică conotație simbolică, materializată prin mesajul sexual pe care îl sugerează.

Astfel stând lucrurile, putem spune că scopul pentru care fosilele de *Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata* (Deshayes, 1838) au fost introduse de membrii comunității în aşezarea de la Poiana Cireşului are o puternică conotație în sensul simbolismului sexual. Forma lor, atât de caracteristică, sugerează fără nicio îndoială pe cea a vulvelor reprezentate în peşterile vest-europene, cu toate implicațiile lor de natură simbolică. Faptul că ele au această formă atât de sugestivă, mergând adesea până la identitate cu cele rupestre, precum şi pentru că au fost descoperite într-o aşezare în aer liber, le conferă semnificații similare celor din peşteră, iar într-un fel, în lipsa

suportului reprezentat de pereții acesteia, ele devin o proiecție a acestora într-un alt mediu natural, tocmai datorită vocației lor simbolice. De altfel, motivul vulvar din cadrul artei mobiliare din aşezarea din aer liber de la Kostenki 1 (A. Leroi-Gourhan 1965) este, la rândul său, extrem de revelator. Asemănarea dintre această reprezentare şi cea sugerată de fosilele de *Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata* (Deshayes, 1838) de la Poiana Cireşului este frapantă. Faptul este cu atât mai important, întrucât, de data aceasta, analogiile sunt făcute între două aşezări în aer liber, aflate pe paliere cronologice apropiate.

Existența lor în această aşezare, care totuşi pare a fi o aşezare sezonieră, de vânătoare a renului, nu este un fapt izolat, dacă avem în vedere, alături de bogăția şi diversitatea materialului litic, pe cea a obiectelor pe materii dure animale, multe din ele adevărate opere de artă. Fosilele de *Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata* (Deshayes, 1838) nu fac decât să completeze imaginea şi amplul tablou al unei spiritualități depline, cu semnificații majore în viața comunității respective.

Poate că ar trebui să spunem că diversitatea tuturor acestor mărturii de care dispunem acum nu ar fi fost posibilă fără aplicarea cu multă scrupulozitate şi rigoare deosebită a unei metode de săpătură extrem de atentă pe tot timpul campaniilor de săpături reîncepute în anul 1998 în aşezarea Poiana Cireşului de la Piatra Neamț. Aşa se explică, de altfel, inexistența unor mărturii similare în urma săpăturilor arheologice anterioare, în condițiile în care uneori s-au săpat suprafețe considerabile.

Bibliografie

Borziac I., Chirica V.,

1996 *Pièces de marne du Paléolithique supérieur de la vallée du d'Niestr*, Préhistoire Européenne 3, 1996, p. 393-401.

Căpitanu V.,

1969 *Descoperiri paleolitice în județele Neamț şi Vaslui*, Carpica, 2, 1969, p. 6-17.

Cârciumaru et al. 2006: M. Cârciumaru M., Anghelinu M, Lucas G., Niță L., Steguweit L., Mărgărit M., Fontana L., Brugére A., Dumitraşcu V., Hambach

U., Cosac M., Cîrstina O., Dumitru F.,
2006 *Paleoliticul superior de la Poiana Cireşului,* Muzeul Național de Istorie a României, Cercetări Arheologice XIII, p. 11-37.

Cârciumaru M., Anghelinu M., Lucas G., Niță L., Steguweit L., Mărgărit M., Fontana L., Brugére A., Dumitraşcu V., Hambach U., Cosac M., Cîrstina O., Dumitru F.,
2007 *Şantierul paleolitic de la Poiana Cireşului (Piatra Neamț) o sinteză a rezultatelor recente (1998-2005),* Materiale şi cercetări arheologice, S.N., 2000-2006, II, 2007, p. 5-32.

Cârciumaru M., Anghelinu M., Niță L.,
2005 *The Upper Palaeolithic in the Bistrița Valley (Northeastern Romania): a preliminary review,* Annales d'Université "Valahia" Târgovişte, Séction d'Archéologie et d'Histoire VIII-IX, 2006-2007, p. 107-124.
2007 *O propunere de reinterpretare a paleoliticului superior de pe Valea Bistriței,* Memoria Antiquitatis XXIV, 2007, 31-54.

Cârciumaru M., Anghelinu M., Niță L., Mărgărit M., Dumitraşcu V., Dumitru F., Cosac M., Cîrstina O.,
2007-2008 *A Cold Season Occupation during the LGM. The Early Epigravettian from Poiana Cireşului (județul Neamț, North-Eastern, Romania),* Acta Archaeologica Carpathica XLII-XLIII, 2007-2008, p. 27-58.

Cârciumaru M., Anghelinu M., Steguweit L., Niță L., Fontana L., Brugere A., Hambach U., Dumitru F., Cârstina O.,
2006 *The Upper Palaeolithic site of Poiana Cireşului (Piatra Neamț, North-Eastern Romania) – Recent results*, Archäologisches Korrespondenzblatt, Jahrgang 36, Heft 3, 2006, Herausgegeben vom Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz in Verbildung mit dem Präsidium der deutschen Verbände für Archäologie, p. 319-331.

Cârciumaru M., Lucas G., Anghelinu M., Cârstina O., Cosac M., Mărgărit M., Niță L., Pleşa M., Dumitru F.,
2004 *Gravetianul de la Piatra Neamț-Poiana Cireşului*, Memoria Antiquitatis XXIII, 2004, p. 49-67.

Cârciumaru M., Mărgărit M., Anghelinu M, Niță L., Cârstina O., Cosac M., Pleşa M., Dumitru F.,
2002-2003 *Les découvertes d'art paléolithique de la vallée de Bistrița, dans le contexte de l'art mobilière paléolithique de Roumanie,* Annales d'Université «Valahia» Târgovişte, Section d'Archéologie et d'Histoire, IV-V, 2002-2003, p.16-

27.

Cârciumaru M., Mărgărit M., Niță L., Anghelinu M., Cosac M., Cîrstina O.,

2003 *Les découvertes d'art mobilier paléolithique de Poiana Cireşului- Piatra Neamț (Roumanie),* In M. Otte (dir.), *La Spiritualité, Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur),* Liège, 10-12 décembre 2003, Liège, ERAUL 106, p. 123-126.

Demars P.-Y.,

1992 *Les colorants dans le Moustérien du Périgord. L'apport des fouilles de F. Bordes,* Préhistoire Ariégeoise, XLVII, p. 185-194.

Leroi-Gourhan A.,

1964 *Les religions de la préhistoire,* Presses Universitaires de France, 1964.

1965 *Préhistoire de l'art occidental,* Éditions d'Art Lucien Mazenod, 1965, Paris.

Lhomme V., Freneix S.,

1993 *Un coquillage de bivalve du Maastrichtien-Paléocène Glyptoactis (Baluchicardia) sp. dans la couche inférieur du gisement Moustérien de „Chez-Pourré-Chez-Compte" (Corrèze),* Bulletin de la Société Préhistorique française, 90, 4, p. 305-306.

Mărgărit M.,

2008 *L'Art mobilier paléolithique et Mésolithique de Roumanie et de la Republique Moldova en contexte central et est-europeen,* Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte.

Niță L.,

2008 *Le Paléolithique supérieur de la Vallée de Bistrița dans le contexte des recherches de Poiana Cireşului, Piatra Neamț (Nord-Est de la Roumanie)*, Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte.

Otte M.,

1996a *Le Paléolithique ancien et moyen en Europe,* Edition Armand Collin, 1996, Paris.

1996b *Origine de l'art préhistorique,* Techne, Musée du Louvre, Paris, 3, p. 78-81.

Scorpan C.,

1972-1973 *O nouă aşezare paleolitică pe Valea Bistriței,* Memoria Antiquitatis, IV-V, p. 255-257.

Soressi M.,

2002 *Le Moustérien de tradition acheuléenne du sud-ouest de la*

France. Discussion sur la signification du faciès à partir de l'étude comparée de quatre sites: Pech de l'Azé I, Le Moustier, La Rochette et la Grotte XVI, Thèse, Université Bordeaux I (www.paleoanthro.org/dissertations.htm).

Soressi M., D'Errico F.,
2008 *Pigments, gravures, parures: les comportements symboliques controversés des Néandertaliens,* in *Les Néandertaliens. Biologie et cultures,* Editions du Comité des travaux historiques scientifiques, Documents préhistoriques, Paris, 23, p. 297-309.

Steguweit L., Cârciumaru M., Anghelinu M., Niță L.,
2009 *Reframing the Upper Palaeolithic in the Bistrița Valley (northeastern Romania) Neue Untersuchungen zum Jungpaläolithikum im Bistrița Tal (Nordost-Rumänien),* Quartär, 56, p. 139-157.

Vialou D.,
1991 *La Préhistoire***,** Editions Gallimard, 1991, Paris.

REPREZENTAREA FEMININĂ ÎN ARTA PALEOLITICĂ. DE LA *HOMO ERECTUS* LA *HOMO SAPIENS*

Monica Mărgărit
(Târgovişte)

La représentation féminine dans l'art Paléolithique. D'Homo *erectus* à *Homo sapiens*
Resumé

L'élément le plus important du système religieux paléolithique semble être la représentation féminine. Serait-il par hasard que les plus anciennes créations artistiques sont liées à ce type même de représentations (voir Berekhat Ram) ? Indépendamment des différences entre les sites, qui sont d'ordre stylistique, ces représentations semblent exprimer une idée commune, dont la signification continue à nous échapper. Dans cette étude, nous avons essayé à présenter un tableau, aussi compréhensif que possible, de l'évolution des représentations féminines dans l'art paléolithique, des premières statuettes, attribuées à Homo erectus, jusqu'aux créations d'Homo sapiens des étapes finales du Paléolithique. Au chapitre significations, nous avons passé en revue les principales théories concernant la fonction que ces représentations ont accomplie et nous avons souligné l'impasse dans laquelle se trouve la recherche préhistorique, car les arguments invoqués n'ont pas réussi à faire pencher la balance en faveur de l'une ou de l'autre de ces théories.

Mots-clé : *représentation féminine, art mobilier, art pariétal, Aurignacien, Gravettien, Magdalénien.*

Originile

Simbolismul (≈arta) este, mai ales la nivelul Paleoliticului, asociat cu sistemul credinţelor şi ritualurilor religioase. Aspecte ale acestui comportament simbolic au fost recunoscute, de unii specialişti, chiar la primate (G. Ch. Westergaard, J. Suomi, 1997). Problema esenţială este în ce punct acest comportament simbolic devine „artă". În urmă cu milioane de ani, hominidele au manifestat un interes deosebit pentru recoltarea pietrelor, fosilelor şi cochiliilor, care nu aveau altă utilitate decât aceea de a fi frumoase. Chiar dacă nu echivalează cu o veritabilă „creaţie artistică", ele demonstrează prezenţa unui simţ estetic la aceşti pre-oameni şi, poate, anumite credinţe. Cel mai vechi „interes" de acest gen apare chiar la *Australopitecus africanus*, acum mai bine de 3 milioane de ani. În 1925, în situl de la Makapansgat – Transvaal (Africa), era descoperit un fragment de jasperit roşu, care sugera o faţă umană. El pare să fi

fost adus de la 3 mile distanță, acolo unde a fost identificat un depozit ce conține această rocă (K. P. Oakley, 1981). Un alt exemplu, chiar dacă mai recent ca vârstă, este dat de situl de la La Roche-Cotard (Franța), ce a aparținut omului de Neanderthal. De aici provine un fragment de silex, de secțiune ovală, în interiorul căruia a fost plasată o aşchie de os. Imaginea acestui obiect curios duce imediat cu gândul la o față umană. (J. C. Marquet, M. Lorblanchet, 2003).

Mult mai aproape de ceea ce ar putea fi primele „zeițe" ale umanității sunt statuetele de la Berekhat Ram (Israel) şi Tan-Tan (Maroc). În primul caz (fig. 1), este vorba despre un galet dintr-o rocă vulcanică, care sugerează o siluetă feminină. Nivelul arheologic din care provine piesa se află intercalat între două depozite de bazalt, din care cel superior a fost datat la 233.000±3000 B.P., iar cel de la bază la 800.000 B.P. Studiile au dovedit clar faptul că piesa a fost prelucrată, pentru a semăna cu o siluetă feminină (Al. Marshack, 1997; Fr. d'Errico, A. Nowell, 2000). Cea de a doua statuetă, din cuarțit, provine dintr-un nivel acheulean, nedisturbat, care a fost datat, pe baza tipologiei litice, între 300.000 şi 500.000 B.C. Forma sa este naturală, ca şi inciziile, care separă „brațele" de tors, sau picioarele. Celelalte incizii au fost realizate artificial, prin percuție, cu scopul de a accentua asemănarea cu o antropomorfă. A fost acoperită cu ocru, ceea ce nu se poate spune despre artefactele din apropiere. S-a putut emite, astfel, ipoteza unei funcții simbolice, poate religioase (R. G. Bednarik, 2002).

Aurignacianul

Cele mai vechi statuete feminine, confecționate de *Homo sapiens*, sunt de vârstă aurignaciană. Ele provin exclusiv din Europa Centrală, având drept unic element caracteristic materia primă – fildeşul. Deşi reduse numeric, pentru fiecare s-a aplicat un alt stil de execuție. Spre exemplu, antropomorfa de la Vogelherd (Germania), considerată feminină din cauza celor doi sâni, nu pare a fi opera unui artizan abil. Probabil că a fost realizată pentru utilizarea rituală, doar în cadrul unei singure ceremonii (Al. Marshack, 1987). În schimb, la statueta feminină, în contur decupat, descoperită la Stratzing

(Austria), s-a acordat o mare importanță detaliilor. Capul este uşor înclinat spre dreapta, patru incizii vizibile separându-l clar de brațul stâng. Fața este abia schițată, dar lasă să se vadă că personajul priveşte în sus, spre brațul ridicat. Brațul drept, separat net de corp, se sprijină pe şolduri, în locul unde este sugerată prezența unui obiect în formă de baston. Cele două apendice vizibile pe latura dreaptă a corpului au fost interpretate ca reprezentând brațul şi sânul stâng. Laba piciorului nu este figurată, însă picioarele sunt separate unul de altul, desenând un fus (C. Neugebauer-Maresch, 1995). Recent, în 2008, a fost descoperită o nouă figurină feminină din fildeş, în situl de la Hohle Fels (Germania). Ea se apropie mult de statuetele, mai recente, gravettiene, prin exagerarea şi detalierea elementelor sexuale. Însă, fapt cu totul excepțional, pe suprafața sa apar o serie de incizii orizontale care, prin dispunere, sugerează un tip de veşmânt şi, în plus, la extremitatea distală este prevăzută cu un inel, ale cărui urme de lustru demonstrează că a fost purtată ca pandantiv (N. J. Conard, 2009).

Reprezentarea feminină nu este absentă în această perioadă, nici în Europa Occidentală dar, spre deosebire de Europa Centrală, ne apare într-o formă simbolică. La Ferrassie, Abri Cellier sau Belcayre (Franța) (fig. 2), majoritatea blocurilor gravate poartă reprezentări de vulve (M. Otte, 1987). Pentru aurignacieni, sexualitatea pare să se fi aflat la originea expresivității lor grafice (D. Vialou, 1991). În plus, simbolismul feminin s-a dezvoltat excluzând o complementaritate masculină ; nu există nici un caz de juxtapunere a organelor celor două sexe.

Gravettianul

Cu totul altele sunt datele în ceea ce priveşte Gravettianul. Elementul caracteristic al acestei culturi îl reprezintă apariția pe o arie geografică impresionantă şi, cu o mare unitate de stil, a „Venusurilor", cu forme stereotipe: exagerarea volumului sânilor, abdomenului şi şoldurilor, în timp ce capul, picioarele şi brațele sunt atrofiate. Specialiştii au văzut în aspectul particular al acestor statuete feminine expresia unor convenții stilistice: sânii, abdomenul şi

şoldurile formează un cerc înscris într-un romb, constituit din cap şi membre (A. Leroi-Gourhan, 1965). Repartiţia lor geografică cuprinde o zonă care se întinde de la Pirineii occidentali până la valea Donului şi care a livrat mai mult de 95% din numărul total al statuetelor cunoscute. În afara acestei zone, nu mai există decât două ansambluri geografice şi culturale, cu reprezentări feminine: Italia şi Siberia. H. Delporte (1979) a divizat statuetele feminine gravetiene în cinci grupe, în funcţie de repartiţia geografică: grupa pirineo-aquitană, renano-danubiană, italiană, rusă şi siberiană. Diviziunea geografică s-a dovedit utilă, deoarece statuetele din fiecare grupă s-au individualizat prin trăsături morfologice şi tehnice comune.

Grupa pirineo-aquitană. Reprezintă un ansamblu deosebit de omogen. Chiar dacă este vorba de figuraţii în *ronde-bosse* (Lespugue, Tursac, Sireuil) sau în basorelief (Laussel, Abri Pataud), stilul este uniform: sunt, în cea mai mare parte reprezentări, cu regiunea bazinului, abdomenului şi feselor hipertrofiate, în timp ce capul, bustul şi membrele sunt neglijate sau atrofiate; aceste caracteristici se conjugă pentru a determina construcţia rombică şi izometrică specifică statuetelor feminine.

Una din cele mai vestite statuete care, de altfel, se înscrie perfect în canoanele descrise anterior, este cea de la Lespugne. Realizată în fildeş, prezintă următoarele trăsături: capul mic, de forma unui oval regulat, nu are nici o linie a feţei figurată, coafura este reprezentată prin linii gravate, aproape paralele, gâtul delicat este bine detaşat de torace, acesta din urmă fiind plat, cu sâni ataşaţi foarte jos, descinzând pe abdomen. Regiunea abdominală este redusă, ca urmare a dezvoltării considerabile a sânilor. Fesele sunt enorme, lărgite lateral. Un veşmânt (amintind de cel al femeilor africane) acoperă partea posterioară a coapselor, fiind format dintr-o serie de benzi longitudinale, având în partea superioară un cordon orizontal, cu mici striuri verticale (H. Delporte, 1979).

O categorie aparte în cadrul grupei pirineo-aquitane o constituie statuetele de la Tursac (fig. 3d) şi Sireuil (fig. 3c), deoarece au fost create pentru a fi privite din profil. Cu toate acestea, construcţia clasică este şi aici perfect valabilă. Morfologic, statueta de

la Tursac cuprinde trei părți esențiale: trunchiul, membrele inferioare şi pedunculul. Dacă partea superioară a corpului este atrofiată şi neglijată, restul este detaliat reprezentat. Abdomenul, foarte voluminos, descinde până la nivelul genunchilor, unii specialişti văzând aici indicele unei maternități. Membrele inferioare sunt repliate sub corp; gambele, scurte şi puternice, nu au laba piciorului figurată, extremitățile lor nefiind separate decât printr-o linie oblică.

Statueta de la Sireuil, realizată din acelaşi material ca cea de la Tursac – calcit, are capul spart, neexistând decât baza coafurii, reprezentată în partea superioară a spatelui, în relief. Corpul, aplatizat lateral, este alungit şi destul de zvelt, sânii sunt mici, conici, fiind considerați sâni de tânără fată. Brațele sunt aplatizate şi încrucişate sub sâni; bazinul este relativ voluminos, cu abdomenul proiectat în față. Foarte interesantă este perforația care traversează extremitatea membrelor inferioare – ea putea asigura suspendarea obiectului ca pandantiv dar, comparând-o cu Tursac, poate sugera şi o întrebuințare funcțională, permițând fixarea statuetei.

După cum am precizat, basorelieful nu este lipsit de reprezentări feminine (Laussel, Abri Pataud, Terme-Pialat). Cel mai vestit rămâne situl de la Laussel, cu patru sau cinci blocuri cu siluete feminine. Prima dintre ele, „Femeia cu corn” (fig. 3a), este reprezentată din față, numai capul este din profil, privind spre dreapta. Sânii, abdomenul şi coapsele sunt foarte voluminoase, iar picioarele se termină imprecis. Legat de obiectul pe care-l ține în mână, Al. Marshack (1987) presupune că bovideul şi cornul aveau un sens particular, simbolic şi mitologic şi că marcajele sau decorul de pe corn reprezentau o formă de utilizare simbolică, pentru că astfel de mărci liniare nu puteau apare natural pe un corn de bovideu.

Desigur, nu putem încheia prezentarea acestei grupe, fără a aminti şi celebra "Damă cu capişon" de la Brassempouy – o capodoperă a artei mobiliare paleolitice. Situl a mai livrat şi alte reprezentări artistice feminine („Para”, „Torsul”, „Mănuşa de box”, „Figurina cu centură”, „Figurina cu pelerină”), dar niciuna nu se ridică la nivelul artistic al celei dintâi. Este, fără îndoială, cea mai frumoasă figurină paleolitică cunoscută. Atrage atenția mai ales

coafura: decorul este divizat în două zone, prima, deasupra frunții, fiind formată din cinci linii profunde constituind patru benzi; cea de-a doua, acoperind ceafa până la extremitatea gâtului, cuprinde 13 linii longitudinale gravate, care formează 12 benzi, divizate prin linii circulare, mai lejere (H. Delporte, 1979). Acest tip de decor cadrilat pare să reprezinte o coafură sau un acoperământ specific perioadei, deoarece îl regăsim şi la alte statuete (Laussel, Grimaldi, Kostenki, Kotilevo) (Z. Abramova, 1991).

Grupa italiană. Poziția stratigrafică a acestor reprezentări este, pentru cea mai mare parte dintre ele, destul de incertă. Nu se ştie, cu exactitate, căror civilizații arheologice aparțin statuetele de la Savignano, Chiozza di Scandiano, Trasimene sau Parabita. Singure, statuetele de la Grimaldi au fost descoperite într-un context stratigrafic mai sigur, aparținând Gravettianului italian.

De la Grimaldi provin mai multe statuete, distincte prin modul de realizare. Una din cele mai cunoscute, numită, de altfel, „Venus de la Grimaldi", realizată în steatit galben, se înscrie în construcția rombică specifică statuetelor feminine. O coafură în „coadă de cal" descinde până la ceafă, amintind de dispoziția coafurii la unele statuete greceşti. Capul, în care liniile feței nu sunt figurate, prezintă o formă ovală. Sânii sunt enormi şi coboară până la abdomen, coapsele sunt masive iar membrele inferioare sunt fracturate deasupra genunchilor. Mijlocul corpului prezintă o centură care nu se continuă, însă, la spate.

O a doua reprezentare feminină - „Polichinela", alături de vestitul „Cap de negroidă" (fig. 4), par să reprezinte un argument în favoarea existenței unei populații negroide la Grimaldi (H. Delporte, 1979). „Polichinela" are capul aplatizat lateral, terminat într-un coc, liniile feței lipsesc, gâtul este subțire, bine degajat de corp, sânii sunt reduşi în dimensiune, însă bazinul este dezvoltat şi triunghiul pubian şi vulva sunt puternic incizate. „Capul de negroidă" are liniile feței remarcabil figurate: fruntea îngustă, orbitele profunde, arcade masive, nas inexistent (poate prin fragmentarea piesei), pomeți viguroşi, gura redată prin două orificii orizontale. Coafura este gravată printr-un cadrilaj, amintind de Brassempouy.

Tot de la Grimaldi provine şi „Hermafrodita”, ce a generat numeroase ipoteze asupra semnificației sale: E. Piette (1907) vedea sub abdomenul rotunjit „un enorm falus”; H. Delporte (1979) pune sub semnul întrebării această interpretare, sugerând „pliuri de grăsime”; J.P. Duhard (1988) oferă altă ipoteză: o operă perfect realistă, reprezentând fie o împerechere, fie o naştere. M. Mussi (1995) vede în această statuetă o excelentă aplicare a principiului simetriei, deoarece este suficient să întoarcem imaginea pentru a obține o a doua figurină, ceea ce aminteşte de unul din basoreliefurile de la Laussel. Acelaşi principiu este aplicabil şi pentru statueta de la Savignano (fig. 3b), una dintre cele mai mari reprezentări feminine paleolitice în *ronde-bosse*, având 225 mm înălțime. Partea superioară a corpului, deasupra bazinului, formează o piramidă ascuțită, simetrică celei constituite de membrele inferioare. Fața este marcată printr-o creastă verticală, gâtul nu este degajat de bust, sânii sunt voluminoşi, abdomenul îngustat lateral, cu un dos plat (H. Delporte, 1979).

Grupa renano-danubiană. Este reprezentată de figurile morave (Dolni Vestonice, Pavlov, Petrkovice, Moravany, Predmosti), dar şi de cele din Austria (Willendorf) şi Germania (Mauern, Linsenberg) iar mai spre vest, de cele din Belgia (Trou Magrite). Potrivit datelor ^{14}C, de 25.820 B.P. şi 25.950 B.P. (J. Svoboda, 1995), pentru Dolni Vestonice şi de 25.020 B.P. şi 26.730 B.P. (J. Svoboda, 1995), pentru Pavlov I, statuetele de aici par mai vechi decât cele occidentale (19.000-21.000 B.C.).

Cel mai bogat sit în mărturii de artă mobiliară din această grupă este, fără îndoială, Dolni Vestonice. Reprezentările umane pot fi divizate în două grupe (B. Klima, 1995):

- Cele mai mari, adevărate opere de artă, reprezentând personaje feminine cu caractere sexuale accentuate. Însă, lucru cu totul excepțional, ele sunt din lut ars. Nu găsim analogii ale acestei materii prime decât la Predmosti, Pavlov şi un mic exemplar al unei statuete antropomorfe, în localitatea siberiană Maininskaja, datată însă la 16.000 B.P (S. A. Vasiliev, 1995). Totuşi, Dolni Vestonice este unic prin faptul că s-au descoperit şi structurile în care erau

fabricate aceste statuete, constând în două vetre sau „cuptoare primitive” (B. Klima, 1983). Datele, legate de cea mai veche ceramică, au fost pe larg precizate în studiile coordonate de P. Vandiver (1989) şi O. Soffer (1993), care demonstrează că materia primă era *loess*-ul local, ars la temperaturi între 500 şi 800^0 C, în final, fiind supus unui şoc termic. Efectul ultim, distrugerea unei mari părţi din figurine, nu se ştie dacă a fost intenţionat, în urma unui ritual, sau accidental, ca urmare a pastei de proastă calitate. M. Gonysevova (1999), pe baza reconstituirilor experimentale, a ajuns la concluzii interesate, legate mai ales de modul de funcţionare a „cuptoarelor”. Realizarea lor era facilă, chiar dacă necesita un timp destul de îndelungat, şi puteau fi utilizate de mai multe ori, asigurându-se temperaturi de $700\text{-}900^0$C, până la 1000^0C, în partea superioară.

Celebra „Venus neagră” (fig. 5) este, de asemenea, din lut, dar diferă prin dimensiuni, forma sofisticată şi stadiul relativ bun al conservării (doar o fractură la bază), de celelalte figurine. Aceasta poate sugera, mai degrabă, un rol mai important şi, poate, un uzaj prelungit, decât o utilizare în cadrul unui singur ritual. Pe de altă parte, se pare că a servit ca prototip şi forma sa clasică a fost imitată şi de alte torsuri feminine. Sânii şi fesele sunt voluminoase, chiar dacă nu prezintă obezitatea statuetei de la Willendorf. Bazinul este delimitat printr-o incizie adâncă, iar pe spate se observă două cute de grăsime, de o parte şi de alta a coloanei vertebrale. Figura, simplificată, poartă două striuri longitudinale, reprezentând nasul, şi incizii oblice, ţinând loc de ochi. Pe vârful capului se observă patru perforaţii mici, destinate, probabil, fixării unor podoabe. Aceleaşi detalii se regăsesc pe un cap spart, descoperit izolat (J. Jelinek, 1988).

- Mici figurine feminine (fig. 6), de-a dreptul miniaturale, fasonate, în serie, după un model stilistic schematic. Materia primă este cu totul alta: fildeşul. O primă reprezentare are partea superioară a corpului redusă la un baston cu baza bifurcată, reprezentând picioarele. Sexul este marcat printr-o incizie. Un obiect asemănător provine de la Predmosti. O a doua figurină constă într-o baghetă decorată cu incizii paralele, posedând o pereche de sâni. Aceste piese

sunt însoțite de cincisprezece obiecte sculptate în fildeş, utilizate ca mici elemente de colier, cu un decor gravat în acelaşi stil, ca şi figura precedentă. Ele au forma a doi sâni, completați de un mic peduncul alungit şi perforat, care poate reprezenta bustul personajului (J. Jelinek, 1988).

Un loc aparte în reprezentările de la Dolni Vestonice îl ocupă celebrul cap feminin „Leonardo da Vinci” (fig. 7) care, alături de Brassempouy, este unic în arta paleolitică. Coafura nu este detaliată, dar este separată clar de figură printr-o incizie profundă. Fața are o formă triunghiulară, caracterizată printr-o frunte înaltă şi bombată, ochii sunt deosebit de realişti, nasul este puternic şi bine marcat, bărbia ascu□ită şi clar degajată, urechile lipsesc, probabil acoperite de coafură (H. Delporte, 1979). Acelaşi sit a livrat şi o mască grosieră, despre care J. Svoboda (1997) spunea că reprezintă acelaşi individ, ca şi capul precedent, datorită unei asimetrii faciale. După B. Klima (1983), această interpretare este confirmată nu atât de analogia asimetriei gurii, care se observă la ambele sculpturi, ci mai ales de patologia facială a craniului feminin, provenind dintr-un mormânt din acelaşi sit.

Situl de la Pavlov a furnizat două tipuri de reprezentări umane: capete stilizate într-o formă biconică sau „de ciupercă”, pe care le găsim prelucrate în lut şi fildeş (1 caz) şi figurine care poartă centuri sau cordoane, în diverse părți ale corpului, sub forma unui decor geometric, asemănător celui figurat pe diademele din fildeş (J. Svoboda, 1997).

O reprezentare feminină deosebit de interesantă este şi cea de la Petrkovice (fig. 8a): un tors feminin (4,6 cm), în hematit, ce pare a fi opera unui sculptor modern, cubist. Statueta reprezintă, fără îndoială, o tânără fată, ale cărei caracteristici sexuale nu sunt încă bine dezvoltate. J. Jelinek (1988) o consideră, însă, drept o operă schițată dar neterminată, din cauza durității materialului

Un obiect rar pentru Gravettian, şi anume o gravură feminină (fig. 8b), provine de la Predmosti. Formele corpului sunt simple, geometrizate. Întregul stil al acestei gravuri diferă de absolut tot ceea ce există în arta paleolitică. Sânii şi regiunea bazinului – părțile

voluminoase – sunt reprezentate de ovale, construite din linii concentrice. Abdomenul este figurat printr-un cerc incomplet, diametrul său fiind redus. Maniera de tratare a capului este interesantă: are o formă triunghiulară, haşurat în interior cu benzi convexe şi drepte, divizate prin incizii transversale (Z. Abramova, 1991).

În Austria, la Willendorf, a fost descoperită, în 1908, una din cele mai cunoscute reprezentări feminine gravettiene (fig. 8c). Este vorba de o sculptură de o formă perfect echilibrată, fără îndoială opera unui sculptor experimentat: capul este lipsit de detaliile feței, dar prezintă un decor, cu analogii aproape exacte, cu o mică statuetă descoperită la Gagarino; sânii sunt enormi în contrast cu brațele încrucişate sub ei; bazinul este deosebit de voluminos (ceea ce face din ea, probabil, cea mai „grasă" statuetă paleolitică); picioarele sunt clar reprezentate, cu genunchii redați, însă fracturați în partea inferioară. Surprinde faptul că este lucrată în calcar, în timp ce majoritatea statuetelor sunt în fildeş sau lut ars. O. Soffer (2000) consideră că decorul de pe capul statuetei pare a fi, mai degrabă, modelul unei „bonete" din fibre împletite, decât al unei coafuri. Examinarea acestui specimen indică o țesătură făcută cu mâna, în spirală sau radială, model ce pare să fi început din vârful capului printr-un nod, în aceeaşi manieră cu a coşurilor împletite, din siturile morave. Acelaşi sit a livrat şi alte două statuete, total diferite de prima: din fildeş, de proporții reduse şi destul de mediocru realizate, lipsite aproape de orice detaliu (M. Eppel, 1972).

În grupa renano-danubiană este inclusă şi „Venus roşie" de la Mauern. A fost confecționată din acelaşi material ca şi cea de la Willendorf, putând fi descrisă, sumar, ca o masă globulară, continuându-se, într-o parte, printr-un con trunchiat şi în cealaltă, printr-un triunghi aplatizat. Partea globulară, separată în două printr-o incizie, poate reprezenta regiunea fesieră (M. Mussi, 1997). Din acelaşi sit se pare că provine şi un os gravat, care a fost publicat de L. Zotz (1995). Unica ilustrație prezintă o figură feminină privită din față, însoțită de o antropomorfă din profil, apoi de alte două semne, mai greu de descifrat. Dacă încadrarea cronologică este corectă,

atunci avem de-a face cu o piesă deosebită, deoarece gravurile feminine pe os din Gravettian sunt excepționale şi nu putem invoca, în acest sens, decât piesa de la Predmosti.

Grupa rusă. Marea majoritate a statuetelor ruse reprezintă femei într-o atitudine clasică pentru arta paleolitică: cu capul uşor aplecat în faţă, cu unele detalii anatomice exagerate (sâni şi abdomen voluminoase, cute de grăsime în regiunea bazinului şi a şoldurilor). Membrele inferioare sunt destul de bine proporționate, cu genunchii redați în detaliu, însă extremitatea lor este, în general, fracturată. Brațele superioare sunt atrofiate, aşezate pe abdomen. Aceste caracteristici apropie statuetele est-europene de cele din Europa Centrală şi Occidentală.

M. Gvozdover (1989) subdivizează statuetele orientale în trei tipuri:

- statuete de tip Kostenki (fig. 9a): caracterizate printr-un profil foarte articulat, picioare repliate, fese şi dos protuberante. Aceste statuete sunt prezente la Kostenki I dar şi la Avdeevo, iar un mic exemplar a fost identificat şi la Gagarino;

- statuete de tip Avdeevo: au un profil mai drept, deci unghiuri mai înguste. Acestea sunt prezente în situl eponim, dar şi la Kostenki I;

- statuete de tip Gagarino (fig. 9b): suprafața pieptului şi a coapselor este oblică în raport cu axele, ceea ce generează unghiuri superioare la 35^0. Găsim astfel de statuete la Gagarino, Kotilevo şi un singur exemplar la Kostenki.

Z. Abramova (1995) propune o altă clasificare, bazată pe existența a patru grupe sau tipuri:

- statuete corespunzând, mai mult sau mai puțin, proporțiilor clasice ale formelor anatomice feminine normale. Statuetele din fildeş şi două statuete din marnă de la Kostenki, unele statuete în fildeş de la Avdeevo şi o figurină acefalică de la Gagarino sunt cele mai reprezentative. Sânii au o formă semiovală, acoperind partea superioară a unui abdomen moderat bombat, bazinul este larg, dar nu obez, iar brațele, de proporții normale, se încrucişează de cele mai multe ori sub sâni.

- statuete cu proporțiile unui corp de femeie zveltă, de talie mare. Acest tip este ilustrat de statuetele cu un corp şi picioare lungi şi subțiri, cum sunt cele de la Avdeevo şi Gagarino. Sânii coboară pe abdomenul uşor bombat, bazinul este destul de îngust, iar dosul aplatizat.

- statuete cu proporțiile unui corp de femeie obeză, de talie mică. Cele mai reprezentative sunt două statute de la Gagarino şi alte două de la Kotilevo 2, prezentând sâni masivi şi circulari, abdomen proeminent şi bazin exagerat.

- statuete în contur general, fără detalii. Masivitatea şi lipsa detaliilor sunt trăsături comune acestei grupe. Capul, mare şi lipsit de gât, se sprijină direct pe un trunchi prost echilibrat, unde sânii şi abdomenul nu se delimitează foarte clar. Ca exemple, amintim câteva figurinele descoperite la Kostenki I, Avdeevo, Kotilevo 2.

O categorie aparte o reprezintă statuetele „aşezate" (Kostenki I, Kostenki 13, Avdeevo). Cea mai interesantă, provenind de la Avdeevo, a fost realizată într-un metacarp de mamut, forma osului permițând, fără a mai fi nevoie de detalieri artificiale, sugerarea unei femei cu picioarele întinse. Această statuetă aminteşte de figurinele sculptate în oase de mamut de la Predmosti. Exemplarul de la Kostenki 13 reprezintă tot o femeie aşezată, dar a fost realizată în calcar, cu picioarele repliate. J. K. Kozlowski (1992) o compară, prin modul realist de sculptare a triunghiului pubian, cu una din statuetele de la Pavlov, din lut ars.

În cadrul acestei grupe, femeia apare gravată doar într-un singur caz, la Kostenki I, pe o plachetă din calcar. Torsul este înconjurat de o bandă reprezentată de două linii gravate, sânul stâng este enorm, în timp ce mâna stângă este îndreptată spre colțul plachetei ca şi cum ar ține în mână ceva, dar, din păcate, placheta este fragmentată.

Femeia nu este reprezentată pe teritoriul rus numai prin statuete şi gravuri, ci şi prin reprezentări de vulve, în calcar, prezentând puternice analogii cu vulvele gravate din Aurignacianul Occidental. Se pare că acestea erau utilizate simbolic, deoarece

vulvele de la Kostenki I sunt intenționat marcate, după finisarea sculpturii, de linii duble, mai ales la bază (Al. Marshack, 1987).

Unele Venusuri gravetiene, descoperite în Europa Orientală (patru statuete la Kostenki I şi trei la Avdeevo), prezintă gravate pe suprafața lor diferite podoabe. Un colier de perle a fost reprezentat printr-un sul în relief, regulat haşurat, deasupra sânilor masivi ai unei Venus sculptate în calcar de la Kostenki I, în timp ce, deasupra fiecărui cot, o brățară subțire a fost incizată în maniera colierului. O altă statuetă, din acelaşi sit, în fildeş de mamut, lasă să se vadă, deasupra sânilor, două linii paralele intersectate de scurte haşuri fin incizate în direcții variabile. Colierul se menține pe gât şi se continuă şi pe spate, fiind realizat în aceeaşi manieră (Z. Abramova, 1967).

De la Avdeevo, atrage atenția o statuetă a cărei coafură, ce coboară în cozi pe ceafă, este prinsă în spatele urechii drepte, minuțios realizată în relief (fig. 9c). Trebuie reținut că aceasta reprezintă unica ureche umană figurată în Paleolitic. De asemenea, pe fața statuetei apare unicul tatuaj paleolitic. Ca şi figurinele menționate anterior, aceasta poartă o centură vizibilă pe spate, constând într-un sul relativ gros, incizat cu câteva linii transversale (N. Praslov, 1995).

Grupa siberiană. Este caracterizată de marea unitate, tehnică şi stilistică, a seriilor de statuete, de la Malta şi Buret. Liniile esențiale ale acestei unități sunt: dispariția volumului exagerat al bazinului, membre relativ normale, figurarea detaliată a capului, uneori cu trăsăturile feței, părului şi coafurii, reprezentarea veşmântului (fig. 10). În ceea ce priveşte încadrarea cronologică, Z. Abramova (1995) consideră că aceste situri pot fi raportate la epoca ce precede ultima glaciațiune din Siberia (glaciațiunea Sartan), deci, vârsta statuetelor este undeva, în jurul a 22.000 B.P.

Una dintre caracteristicile acestor statuete, după cum am menționat, este figurarea liniilor feței, lucru cu totul excepțional în Europa: 11 statuete de la Malta au figurate clar liniile feței şi doar urechile lipsesc, acoperite probabil de păr. Poziția capului este şi ea diferită de ceea ce se observă la statuetele europene. La ultimele, capul este lăsat puțin în față, sprijinindu-se pe un gât subțire şi, în general, bine degajat de corp, însă, la cele din Siberia, este realizat

direct în prelungirea bustului. Pe torsul figurinelor siberiene, sânii lipsesc de cele mai multe ori, sau sunt sugerați printr-un simplu contur gravat. Abdomenul este plat, bazinul normal dezvoltat, fără steatopigie sau steatomerie. Triunghiul pubian este mereu reprezentat sub forma unui V, de mici dimensiuni. Cea mai mare parte a statuetelor posedă brațe, uneori doar schițate, dar neatrofiate. Membrele inferioare sunt simplificate (dar au proporții corecte), uneori fiind reduse la un fus, în care separarea picioarelor nu este indicată decât printr-o incizie profundă. Multe din figurinele de la Malta şi Buret sunt îmbrăcate: tot corpul, chiar şi capul, sunt acoperite cu un decor format din mici cupule, în formă de semilună. Şapte din optsprezece statuete umane – câte a livrat Malta – prezintă o perforație pentru suspendare, ori nici o altă statuetă antropomorfă din Gravetianul oriental nu are această particularitate, de a fi purtată ca pandantiv, cu excepția a trei Venusuri de la Avdeevo şi a uneia de la Kostenki I (D. Vialou, 1991).

Epigravettianul

Pentru această perioadă, asistăm la un proces de regionalizare, ce se reflectă şi în arta mobiliară, vorbindu-se de apariția unor veritabile „stiluri”. Reprezentările feminine sunt prezente în siturile de la Mezin □i Mezirich, în cel de la Eliseevici sau în cele de la Cosăuți şi Molodova V.

Pentru aşezările de la Mezin □i Mezirich, mărturiile artistice sunt numeroase, dar non-figurative, abstracte sau geometrice. Se constată deci, o ruptură cu tradițiile gravettiene. Statuetele feminine sunt prezente într-o formă schematică, acoperite cu motive geometrice gravate (fig. 11). Cele mai caracteristice sunt statuetele de la Mezin: partea superioară dreaptă şi îngustă, iar cea inferioară mai voluminoasă la nivelul şoldurilor şi feselor. În 1912, T. Volkov distingea în acest sit două tipuri de statuete, unele interpretate drept falusuri, celelalte - păsări, ipoteză preluată şi de Z. Abramova (1991). Din contră, H. Delporte (1979) considera că acestea sunt reprezentări feminine stilizate, care pot fi raportate la figurinele magdaleniene feminine din Europa Occidentală (Aquitania) şi Centrală (Petersfels,

Pekarna, Gönnersdorf). L. Iakovleva (1995) împarte aceste statuete în patru tipuri, fiecare reprezentând un model de schematizare. Trebuie să specificăm faptul că statuetele unui acelaşi tip au o talie variabilă, dar aceeaşi formă. În primul stadiu de schematizare, tipul 1 prezintă forma unui corp uman drept, sculptat după o formă cilindrică alungită şi curbată spre vârf. Corpul este divizat în două părți, de dimensiuni asemănătoare: trunchiul alungit şi regiunea fesieră, mai proeminentă. În acelaşi stadiu de schematizare, al doilea tip are aceleaşi caracteristici, ca şi precedentul, însă este mai scurt şi uşor subțiat la cele două extremități. Cel de-al doilea stadiu de schematizare include tipul al treilea – cu o formă cilindrică care se divide, de asemenea, în două părți aproape egale, dar trunchiul este aplatizat şi regiunea fesieră mai ascuțită ; tipul patru este reprezentat de un profil drept, îngust şi aplatizat, cu regiunea fesieră şi membrele inferioare puternic geometrizate. Cel de-al treilea tip se apropie mult de statuetele de la Mezirich (Ucraina), care prezintă o construcție similară, văzută însă din față şi mult mai plată. Forma schematizată este îmbogățită de un decor geometric complex, în cadrul căruia, chiar dacă fiecare statuetă posedă un decor propriu, se disting câteva trăsături comune.

Motivele ce apar pe statuetele de la Mezirich sunt foarte asemănătoare cu cele de la Mezin, însă, la primele, există întotdeauna un motiv rectangular în partea superioară şi un dreptunghi mai spre bază. Ca element nou, apare zig-zag-ul multiplu, dar îl regăsim doar pe un obiect considerat, mai degrabă „spatulă” decât statuetă. Acest motiv a fost interpretat de Al. Marshack (1979) drept imaginea simbolică a apei.

Venus din fildeş de la Eliseevici (Z. Abramova, 1995) este singura statuetă feminină, realizată în Epigravettianul din această regiune. Ea diferă de statuetele gravettiene prin aspectul zvelt şi prin proporțiile dintre diferitele părți ale corpului. Elementul caracteristic este detalierea genunchilor, necunoscut la alte statuete din Paleoliticul superior.

În aşezarea de la Cosăuți a fost descoperită o statuetă feminină, realizată într-o concrețiune din marnă, de culoare gri.

Tehnica utilizată este în *ronde-bosse*, artistul sugerând un corp feminin din profil, în poziție şezând. Capul şi picioarele sunt aproximativ cilindrice. Pieptul este degajat prin două adâncituri, realizate prin *raclage*. Abdomenul şi şoldul sunt, de asemenea, puse în evidență. Suprafața statuetei, ca şi zonele raclate, prezintă urme de colorant roşu şi negru. I. Borziac (1996) a presupus că artistul a dorit să reprezinte o femeie bătrână. O statuetă feminină, deşi cu un contur mai puțin marcat, a livrat şi situl de la Molodova V. Este vorba despre un fragment din calcar, sugerând o siluetă feminină, distingându-se capul, sânii şi şoldurile moderate (Z. Abramova, 1995).

Magdalenianul

Arta parietală

Contrar figurațiilor animale, apropiate de realitate, reprezentările feminine din această epocă sunt puternic schematizate, de cele mai multe ori redate fără cap (fig. 12a). Peştera Pech-Merle constituie o veritabilă excepție, pentru că ea conține numeroase figuri feminine schematice, dar înzestrate cu cap şi sâni, însă ele aparțin unui Magdalenian foarte vechi (J. Jelinek, 1984). Revenind într-un context mai general, gradul de schematizare al acestor figuri feminine este variabil, de la reprezentări foarte mari, gravate, cu o redare completă a bustului, cu fese proeminente şi coapse oblice, la micile figurine fin gravate, cu bust liniar, cu fese plate şi coapse rectilinii.

Magdalenianul mijlociu mai păstrează o parte din tradițiile gravettiene, cu femei realizate realist, sculptate în adăposturi sau la intrarea peşterii. Adăpostul de la La Madeleine este decorat cu două figuri clasice şi poate, mai departe, cu o a treia. Pe peretele sălii de la intrarea în peştera Comarque (Dordogne) este reprezentat trunchiul (cu sâni şi vulvă gravate) şi coapsele unei femei cu abdomenul proeminent, figurată într-o poziție aproape culcată. La Angles sur l'Anglin, partea centrală a adăpostului este decorată cu cinci trunchiuri de femei cu sexul figurat, cu abdomenul rotunjit în basorelief, în timp ce şoldurile şi fesele sunt plate în raport cu abdomenul (G. Pinçon, L. Iakovleva, 1995). Aceste reprezentări parietale magdaleniene sunt, în general, asociate unui cal sau bizon,

fără să iasă însă în evidență o alegere prioritară, nici o departajare a caracterului explicativ sau complementar al asocierii: un cal pentru una din femeile de la La Madeleine, un bizon pentru cealaltă, un cal pentru femeia de la Comarque sau un bizon pentru una din femeile de la Angles sur l'Anglin (B. şi G. Delluc, 1995).

O a doua fază a figurilor feminine poate fi plasată în Magdalenianul superior, cuprinzând gravuri a căror stilizare este extremă: picioarele sunt reduse la un trunchi alungit, corpul reprezentat printr-un apendice, capul nu este niciodată figurat, iar brațele şi sexul nu apar decât foarte rar. B. şi G. Delluc (1995) au numit aceste reprezentări feminine FFS (figurină feminină schematizată). Peştera Combarelles cuprinde 11 FFS, în compoziții complexe, în care intervin numeroase animale şi semne geometrice, precum tectiformele. Peştera Fronsac (Magdalenian superior, după stilul animalelor) este decorată cu 13 FFS, aflate în diferite grade de schematizare. Opt dintre FFS, dispuse într-o friză de pe peretele stâng al celei de-a doua galerii, sunt asociate cu o imagine vulvară triunghiulară. În peştera La Roche-Lalinde, fiecare figurină feminină, realizată, de altfel, în acelaşi stil specific FFS-urilor, prezintă o linie care traversează abdomenul şi al cărei sens este dificil de stabilit.

În siturile magdaleniene găsim nenumărate analogii, indiferent dacă este vorba de gravură sau pictură, reprezentând incontestabil aceeaşi tradiție artistică sau o tradiție similară. Bogatele descoperiri de la La Roche-Lalinde şi Gare de Couze, în Dordogne, numeroasele picturi de "note muzicale" (J. Jelinek, 1988), cum au fost numite claviformele, provenind din peşterile din munții Cantabrici şi Pirinei, sunt o probă a tradiției artistice comune a vânătorilor magdalenieni din Europa Occidentală. Comparația acestor forme, puternic simplificate, ale corpului feminin ilustrează, pe de o parte, concepția artistică omogenă (trunchi simplificat şi fese accentuate), pe de altă parte, o varietate surprinzătoare a formelor astfel simplificate, pentru că ele sunt asemănătoare, dar niciodată identice.

Arta mobiliară

Din arta mobiliară a acestei perioade provin figurile gravate pe diferite materiale, femeile numite „Poursuite amoreuse" (H.

Delporte, 1989), care prezintă numeroase podoabe (coliere, brățări), de la Isturitz, precum şi plachetele de la La Marche, ce conțin 27 de gravuri feminine, cea mai mare parte acefalice. La nivelul Magdalenianului mijlociu, în Franța au fost descoperite doar două statuete: cea de la Laugerie-Basse şi cea de la Courbet. Venus de la Laugerie-Basse are capul absent, torsul reprezentat printr-un fel de cilindru aplatizat, care prezintă în partea superioară o spărtură, ceea ce l-a determinat pe H. Breuil (1952) să susțină că torsul era completat de o altă piesă din material perisabil, iar părțile acum lipsă se îmbucau în această spărtură. Brațele şi sânii nu sunt reprezentați, abdomenul este plat, iar regiunea fesieră normal dezvoltată, cu reprezentarea vulvei şi a triunghiului pubian. Membrele inferioare, alungite, sunt clar detaşate, genunchii nu sunt figurați, labele picioarelor lipsesc (H. Delporte, 1979).

Statueta de la Courbet prezintă, în ciuda dimensiunilor mici, detalii anatomice rare în arta paleolitică: fața sumar schițată, în care se disting cavitățile oculare, nasul, visajul şi fruntea. Ea se deosebeşte net de figurinele stilizate ale Magdalenianului, prin numeroase elemente: prezența capului şi a picioarelor, trunchi detaliat, cu sâni şi abdomen, bazinul voluminos, amintind de obezitatea gravettiană (A. C. Welte, E. Ladier, 1995).

Contrar reprezentărilor feminine gravettiene, cele magdaleniene din Europa Centrală sunt puternic schematizate, redate din profil, întotdeauna fără cap, doar fesele proeminente permițând atribuirea lor sexului feminin (fig. 12b). Toate reprezentările feminine magdaleniene se circumscriu acestui model schematic, de la cele gravate, cu o redare completă a bustului, cu fese proeminente şi coapse oblice, până la micile figurine, cu bust liniar, lipsit de brațe, cu fese plate şi coapse rectilinii. Între aceste două extremități, pot fi identificate numeroase stadii de schematizare, precum tinerele femei gravate, de la Gönnersdorf (Germania), cu brațe întinse, cu genunchi îndoiți, în poziție şezând (G. Bosinski, 1989).

H. Delporte (1989) consideră drept cele mai vechi statuete feminine din această regiune, pe cele de la Pekarna şi Kulna, contemporane Magdalenianului mijlociu. Spre exemplu, statueta de la

Pekarna, din fildeş, este caracterizată de accentuarea feselor, în profil, ceea ce o apropie de exemplarele de la Gönnersdorf şi Nebra, mai târzii ca vârstă. Ea diferă însă de statuetele germane prin membrele repliate, care dau impresia că statueta este aşezată (J. K. Kozlowski, 1992). Observăm deci, că stilizarea extremă a figurilor feminine pare să apară mai devreme în arta Europei Centrale, față de cea din Vest, unde, pe un palier cronologic contemporan, se mai păstrează o parte din tradițiile gravettiene, cu femei modelate realist, sculptate în adăposturi sau la intrarea peşterii (Magdeleine, Angles sur l´Anglin). M. Otte (1988) are o altă viziune asupra dimensiunii modelului feminin în Magdalenian: de pe peretele imobil (Combarelles), imaginea este transpusă pe blocuri (Lalinde), apoi pe plachete (Rocamadour) şi se difuzează sub această formă către Europa Centrală (Bavaria, Renania şi Boemia). Mobile, statuetele feminine traversează întreaga zonă magdaleniană şi se identifică, prin evoluția stilistică, cu cele apărute din tradiția gravettiană, în Câmpia orientală (Mezin).

În cadrul Magdalenianului superior, întreg ansamblul de statuete feminine provine din Europa Centrală, nici un exemplar nefiind identificat în Vest. La Ölknitz (Turingia) s-a descoperit un galet natural, supus unei preparări artificiale foarte simple, doar fesele amintind de o imagine feminină. Fildeşul a fost însă materia primă preferată pentru astfel de reprezentări, cum dovedesc statuetele de la Nebra, Ölknitz, Königsee-Garsitz (Turingia). Trei statuete de la Nebra şi două de la Ölknitz au corpul în formă de baghetă, fără sâni marcați, atenția creatorului îndreptându-se însă spre fese (J. Jelinek, 1988).

Observăm, din nou, analogii cu statuetele de la Gönnersdorf, situl ce a livrat cele mai multe reprezentări feminine pentru această perioadă. De aici provin nu mai puțin de 400 figurine feminine gravate şi 13 sculpturi în corn de ren sau fildeş (J. Jelinek, 1988). Dacă statuetele sunt, întru-totul, asemănătoare celor descrise mai sus, gravurile merită o atenție deosebită. Cele mai detaliate au sâni şi brațe, iar cele mai schematice se reduc la simple semne claviforme. O parte din ele sunt marcate cu incizii, pe care G. Bosinski (1989) le

interpretează ca figurând un veşmânt sau o pictură corporală. Aceste siluete sunt, în general, plasate faţă în faţă sau una în spatele alteia, în scene de dans. Patru femei sunt aliniate pe o plachetă de şist, dar cea de a doua, pornind din dreapta, poartă în spate un copil, într-un fel de coş. Prin poziţia mai aplecată a bustului, artistul a indicat, cu multă măiestrie, că această femeie poartă o povară în spate.

Pe măsură ce ne deplasăm spre vest, reprezentările feminine devin tot mai schematice. La Petersfels (Germania), au fost descoperite 18 figurine feminine, sculptate în corn de ren sau în lignit. Cele mai multe prezintă o perforaţie, fiind purtate, probabil, ca pandantive. Una dintre figurine este interesantă prin aluzia schematică a capului, sânilor şi gambelor, care diferă net de alte statuete. Nu este vorba de o operă neterminată, aşa cum s-ar putea crede, ci de o geometrizare extremă a formelor. Acelaşi sit a livrat şi o gravură feminină grosier modelată, având extremităţile şi capul schematic redate, iar sânii reprezentaţi doar prin două cercuri (J. Hahn, 1995). Putem aminti şi un pandantiv descoperit în peştera Rytiŕská (Moravia), constând dintr-o baghetă de os, la care doar sânii sunt marcaţi (J. Jelinek, 1988), nu şi fesele, aşa cum sunt majoritatea statuetelor magdaleniene, pandantivul amintind în acest caz de exemplarele gravettiene de la Dolni Vestonice (Moravia).

Situl de la Neuchatel (Elveţia) a livrat trei pandantive antropomorfe, realizate din lignit. Unul dintre ele prezintă o perforaţie biconică şi striuri orizontale pe spate, pe genunchi şi pe trunchi (I. M. Braun, 2005). Contextul descoperirii sale merită o atenţie particulară. El se afla în apropierea a 21 de cochilii terţiare perforate, ori un astfel de ansamblu nu poate fi rezultatul hazardului (să fi fost un colier?). Un al patrulea pandantiv de la Neuchatel prezintă unghiuri alungite, fese plate şi aproape paralele, dar nu este exclus ca acesta să fie ultimul avatar al unui corp feminin schematizat (M. Egloff, 1995). La Schweizersbild (Elveţia) au fost descoperite numeroase sculpturi în lignit, din care una prezintă criterii antropomorfe evidente: o proeminenţă, evocând sânii, precum şi o fantă verticală ce pare să delimiteze coapsele (acest detaliu este vizibil şi pe revers) (M. Egloff, 1995). I. M Braun (2005) o consideră o piesă în curs de prelucrare.

Semnificații

Cel mai important element al sistemului religios paleolitic pare a-l constitui reprezentarea feminină. Este, oare, o întâmplare, faptul că cele mai vechi creații artistice sunt legate chiar de acest tip de reprezentare (vezi Berekhat Ram)? Independent de diferențele dintre situri, care sunt de ordin tehnic sau stilistic, aceste reprezentări par să exprime o idee comună, a cărei semnificație încă ne scapă. De aceea, şi ipotezele privind această semnifica□ie sunt numeroase.

H. Delporte (1979) a inventariat cinci posibile ipoteze:

1. Statuetele sunt imaginea realității. E. Piette (1907) considera că aceste statuete, în particular capul de la Brassempouy, sunt veritabile portrete ale femeii paleolitice.

2. Reprezintă idealul estetic. Pentru J. V. Zelizko (după H. Delporte, 1979), aceste figurații, cu tendință de obezitate, constituie idealul frumuseții paleolitice. El arăta că, la numeroase populații, proporțiile voluminoase feminine apar ca un semn al frumuseții.

În schimb, pentru G. H. Luquet (1934) nu există un ideal feminin de tip colectiv, adică acceptat de toți. Din contră, fiecare artist, sintagma putând fi citită şi ca „fiecare unitate etnică”, ar fi posedat propriul ideal feminin, pentru unii femeia zveltă – Laugerie-Haute sau Petrkovice, pentru alții cea cu proporții semnificative. Această ipoteză a idealului estetic personal este în acord cu marea variabilitate figurativă, observată la Brassempouy sau Dolni Vestonice, dar şi la Kostenki, Mezin sau Malta. Pentru H. Klaastsch (după H. Delporte, 1979) statuetele exprimă mai mult decât un ideal estetic, unul erotic, dezvoltarea erotismului fiind legată de expresia carnală.

3. Reprezentările sunt legate de imaginea fecundității. O serie de autori, printre care H. Begöuen (1958), pornind de la comparațiile etnografice, au insistat asupra faptului că statuetele feminine, în particular cele gravettiene, sunt imagini ale fecundității. După ei, imaginea fecundității apare în egală măsură la figurațiile animale, cu reprezentări de femele gravide, întrezărindu-se un fel de „sincretism”,

care asociază într-un acelaşi mit şi într-o expresie paralelă, fecunditatea umană şi cea animală.

4. Figurează preotese. Cu toate că, la o mare parte din statuete, animația este nulă, statueta de la Sireuil sau una din statuetele de la Gagarino au brațele ridicate în sus în față, ca într-o rugă; aceleaşi poziții par să aibă unele reprezentări magdaleniene, precum cele gravate pe o baghetă de la Isturitz sau placheta numită „Femeia renului" de la Laugerie-Basse. Amintim şi vestita femeie de la Laussel, care, prin modalitatea de a ține în mână un obiect, aminteşte de vestitele orante din Antichitate.

5. Sunt figurile strămoşilor. Teoria a fost propusă de O. Menghin (după H. Delporte, 1979) şi s-a bazat exclusiv pe comparații etnografice – utilizarea statuetelor în ritualuri de invocare a strămoşilor. La unele triburi din Asia septentrională, sunt realizate mici sculpturi feminine – Dzuli, figurând prima femeie mitică, din care au descins toți membrii tribului. Dzuli sunt şi spirite protectoare, cărora li se aduc ofrande. Sunt manipulate în timpul ritualurilor, sunt pictate, împodobite, cu o coafură deosebită (J. Maringer, 1958). Nu poate fi şi cazul celor paleolitice, multe având urme de pigmenți, coafuri (Willendorf, Brasempouy etc.) sau diferite podoabe reprezentate (Kostenki I, Malta etc.)?

Ipoteze, inspirate sau nu din cele anterioare, au fost emise și după anii ′80, precum cea a lui P. Russel (1993), ce consideră aceste statuete simple modele feminine, invocând asemănări între figurina de la Dolni Vestonice şi una din tinerele desenate de Rubens sau între dama de la Lespugue şi Eva lui Van Eyck sau cea a lui D. Guthrie (1984), ce le consideră echivalentul paleolitic pentru *Playboy,* sau primele imagini erotice ale umanității. E. Trinkaus (2005), luând ca exemplu cunoscutele statuete de la Willendorf şi Dolni Vestonice, arată că ele sunt reprezentări realiste ale unor femei obeze și că aceste „fat ladies" (p. 269) ilustrează un model comportamental mixt, implicând mobilitate la distanță, niveluri ridicate ale activităților fizice și variate niveluri de stres, combinate cu perioade de abundență și sedentarism, ce favorizează acumularea caloriilor și apariția acestui tip de obezitate. J.-P. Duhard (1993) identifică în

aceste statuete femei gravide, în acest caz ele fiind un simbol nu al fecundităţii, ci al fecundaţiei. Aceeaşi semnifica□ie – de femei gravide – le-o atribuie □i P. Plumet (2006), aducând drept argument numeroase statuete ale populaţiilor arctice. R. White şi M. Bisson (1998), în urma studiului unui ansamblu de 15 statuete, la care se adaugă comparaţia cu populaţiile arctice actuale, consideră că ele sunt în strânsă legătură cu practici şi ritualuri ale şamanilor, menite să asigure înmulţirea şi perpetuarea grupului. În plus, simplificarea sau eliminarea unor părţi ale corpului, precum braţele, picioarele sau faţa, corespund, de fapt, unei lipse de semnificaţie în raport cu graviditatea.

În schimb, J. K. Kozlowski (2004) compară achiziţiile culturale, economice şi sociale ale Gravettianului cu „revoluţia neolitică”. În concluzie, societăţile gravettiene ar fi putut dezvolta elemente ale unui sistem religios tipic neoliticului. Aceste elemente ar fi:

- echivalenţa între fecunditatea femeilor şi fecunditatea naturii,
- o sacralizare a vieţii sexuale,
- o mitologizare a misterului procreaţiei.

Prezenţa statuetelor de femei în vârstă (Kostenki XIII, Gagarino) şi asocierea femeii şi bovideului (Laussel, Tursac, Pech-Merle) oferă - conform aceluiaşi autor - analogii cu iconografia din Orientul Apropiat. Sensul sexual al acestor statuete este subliniat de exagerarea sânilor, feselor şi triunghiului pubian, în timp ce benzile geometrice, prezente pe unele exemplare (ce ar putea reprezenta elemente vestimentare), nu acoperă ci, mai degrabă, subliniază nuditatea.

C. Gamble (1982) a propus un context socio-ecologic pentru fabricarea unor forme specifice – statuetele feminine –, care au fost găsite pe o arie geografică extinsă, din Franţa până în Rusia, şi par să fi fost prelucrate într-o perioadă delimitată temporal (26.000 – 23.000 B.C.). El a presupus că înaintea acestei perioade au avut loc schimbări ecologice ce au determinat mobilitatea grupelor umane de vânători-culegători şi reorganizarea accesului la resursele de hrană. În

aceste condiții, grupele şi-au reorganizat şi sistemele de alianță regională şi şi-au dezvoltat câteva mijloace pentru comunicarea acestor alianțe. Preluând ideea lui A. Leroi-Gourhan privind puternica standardizare a acestor statuete, C. Gamble sugerează că această standardizare a formelor statuetelor este parte a mijloacelor prin care grupele sociale stabileau şi comunicau reorganizarea alianțelor necesare pentru existența socială şi ecologică.

Argumente pro şi contra există pentru toate aceste ipoteze. De aceea, deosebit de importante devin informațiile de natură arheologică, privind contextul descoperirii statuetelor. Datele sunt însă restrânse şi nu înclină balanța pentru nici una din ipoteze. Ele au fost descoperite, în două cazuri, în apropierea unei vetre (Mayance şi Petrkovice), în alte două cazuri la marginea aşezării (Willendorf II şi Mauern) şi, într-un caz, chiar în interiorul habitatului (Dolni Vestonice) (M. Otte, 1981). Pentru Tursac (H. Delporte, 1959), se ştie că statueta era în proximitatea peretelui adăpostului, într-o zonă cu puține vestigii arheologice. În apropiere par să se fi aflat câteva resturi osteologice aparținând bizonului. Datele sunt similare pentru statueta de la Lespugue (R. de Saint-Périer, 1922) (lângă peretele peşterii, zonă cu puține vestigii) şi cea de la Mauern (L. Zotz, 1955). I. Borziac (1998) a oferit câteva date mai detaliate despre statueta antropomorfă de la Cosăuți. Ea a fost identificată într-un complex de formă patrulateră, mărginit de bârne de lemn, ale căror amprente au putut fi identificate. În centrul său se afla o vatră cu un diametru de 1,5 m, din care lipseau oasele de animale. Autorul a presupus că, în aceste condiții, construcția putea avea o destinație rituală. La Kostenki 1 □i 4, statuetele au fost identificate în interiorul unor mari construcții, probabil colective, depuse în mici fose axiale, unde se poate presupune că aveau loc activități cu caracter ritualic (P. Plumet 2006)

Foarte interesante sunt observațiile din situl de la Malta, chiar dacă par interpretabile. Aici au fost identificate, pe de o parte, corturi uşoare, rotunde, probabil adăposturi de vară, şi mari locuințe rectangulare, parțial îngropate în sol, a căror lungime ajungea la 10 m. Într-una din acestea, pare să fie evidentă o diviziune a spațiului

după sexe: pe de o parte spațiul masculin, cuprinzând arme de vânătoare (cuțite, bifaciale, pumnale din os), dar şi figurine reprezentând păsări, în timp ce mobilierul feminin cuprinde ace şi sule, adică unelte servind la confecționarea veşmintelor, precum şi piese decorate şi statuete feminine. (M. M. Gerassimov, 1961)

La Nebra (Germania), una din cele trei statuete era dispusă într-un fel de casetă, format din şase dale verticale, acoperite de o mare dală orizontală (J. Hahn, 1995). În schimb, pentru plachetele decorate cu motive feminine de la Gönnersdorf, acestea au fost găsite în asociere cu alte materiale arheologice (industrie litică şi osoasă, faună), ceea ce exclude utilizarea lor în scopuri exclusiv simbolice. Fr. d'Errico (2001) susține funcția de pavaj a spațiului, demonstrată de distribuția omogenă şi aliniamentul orizontal.

În condițiile în care argumentele care să susțină una din aceste teorii nu au fost niciodată unanime, o parte a preistoricienilor admit că arta se înscrie într-un context de ceremonii în care intervin practici magice şi culte religioase diverse. Actul de a reprezenta este văzut, mai degrabă, ca un act de extragere din procesul social a unui set informativ, a unor simboluri şi narațiuni rezonante (M. Conkey, 2001). Concluzia lui M. Lorblanchet (1999) este că arta paleolitică răspunde unei pluralități de motivații, după locuri şi circumstanțe: magie de vânătoare, de fecunditate, şamanism, ceremonii de inițiere şi, de ce nu, reproducerea unor evenimente reale.

Observăm că cea mai mare parte a teoriilor fac apel la comparațiile etnografice, dar chiar şi în prezent, sunt specialişti care aduc o serie de critici, destul de întemeiate, nu atât acestor comparații, ci modului în care sunt utilizate. Criticile vizează trei puncte esențiale:

- decontextualizarea: s-a argumentat că, atunci când H. Breuil (1952) a comparat unele elemente ale societăților din Noua Guinee cu cele paleolitice, a neglijat total contextul descoperirilor.

- prezentismul: teoriile fondate pe comparatism implică o anumită contracție a timpului, o perspectivă anistorică, deoarece comparațiile apropie o societate paleolitică şi una actuală;

- omogenizarea: aceste teorii au elaborat o vedere omogenă şi utopică a vânătorilor-culegători din Paleoliticului superior,

considerându-le o simplă extensie a „prezentului etnografic”. Toate aceste critici au fost foarte bine rezumate de M. Conkey (1984): rezultatul tuturor acestor teorii a fost de a crea o imagine utopică omogenă a Paleoliticului superior, considerat ca o perioadă de înflorire a artei şi simbolismului. Noi ne regăsim practic în acest trecut, prin descrierea grupelor Paleoliticului superior printr-o analogie decontextualizată cu vânătorii-culegători actuali, considerați ca structuri ecologice, amorfe social şi bine adaptate mediului. Concluzia ar fi aceea că demersul ştiințific trebuie să încerce să recreeze percepția şi utilizarea imaginilor, în sensul creatorilor lor.

Studiile lui D. Vialou (1991) au pus în valoare o mare diversitate a sistemelor de reprezentare. Conform lui, ceea ce este comun tuturor siturilor, este actul de reprezentare, nu conținutul lor simbolic, care nu poate avea aceeaşi semnificație în Europa sau în Africa de Sud. R. Layton (1991), de altfel, afirmă că ar fi indezirabil să realizăm interpretări prea detaliate ale artei preistorice, în general, şi că ar fi de dorit să realizăm interpretări ale semnificației artei fiecăreia dintre populațiile sau culturile studiate. De asemenea, A. M. Nelson (1990) şi, apoi, C. Cohen (2003) au realizat o revizie critică a literaturii privind semnificația reprezentărilor feminine paleolitice, punând în evidență cantitatea impresionantă de mituri ce a alimentat această literatură, precum □i globalizarea teoriilor, neținându-se cont de imensa variabilitate (dimensiune, formă, materie primă, tip de decor etc.) a acestor statuete.

Un număr important de preistoricieni au decis să abandoneze cercetarea în acest domeniu, pentru a evita „*travailler pour rien*” (P. G. Bahn, I. Vertut, 1997). Şi M. Lorblanchet (1988, p. 282) pare adeptul aceleiaşi idei: „*La connaissance précise des significations est hors du domaine de l'archéologie de l'art préhistorique qui doit modestement se satisfaire d'appréhender des structures plutôt qu'à proprement parler le sens des figurations qu'elle étudie*”.

Bibliografie

Abramova, Z.,
1967 L'art mobilier paléolithique en URSS, *Quartar*, p. 99-126.
1991 Une espéce de décor de l'art paléolithique de l'Europe, *Anthropologie International Journal of Science of Man*, Anthropos Institute-Moravian Museum, BRNO, XXIX/1-2, p. 79-83.
1995 *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie*, Collection „L'homme des origines", Ed. Jérôme Million.

Bahn, P. G., Vertut, I.,
1997 *Journey through the Ice Age*, Londra, Weidenfeld & Nicolson.

Bednarik, R. G.,
2002 Palaeoart and archaeological myths, *Cambridge Archaeological Journa*l, no. 2(1), p. 27-43

Begöuen, H.; Breuil H,
1958 *Les cavernes du Volp,* Travaux de I.P.H., Art et Métiers graphique, Paris.

Borziac, I.; Chirica C.,
1996 Pieces de marne du Paléolithique superieur de la valle du D'Nistr, *Préhistoire Européenne*, vol. 3, p. 393-401.

Borziac, I.; Otte, M.; Noiret P.,
1998 Piese de artă paleolitică şi de podoabă de la stațiunea paleolitică cu mai multe niveluri de locuire Cosăuți din zona Nistrului Mijlociu, *Revista arheologică*, 2, p. 5-27.

Bosinski, G.,
1976 L'art mobilier paléolithique dans l'ouest de l'Europe Centrale et ses rapports possibles avec le monde franco-cantabrique et méditerranéen, IX Congrès UISPP, Coll. XIV, *Les courants stylistiques dans l'art mobilier au Paléolithique supérieur*, Z. Abramova, P. Graziosi (dir.), Nice, sept. 1976, p. 97-117.
1989 L'art du Nord-Est, *Le Temps de la Préhistoire*, sous direction de J.-P. Mohen, Bull. de la Société Préhist. Française, Ed. Archeologica, tome 2, p. 179-213

Braun, I. M.,
2005 Art mobilier magdalénien en Suisse, *Préhistoire, Art et Sociétés Revue,* éditée par la Société Préhistorique Ariège-Pyrénées*,* tome LX, p. 25 - 44

Breuil, H.,
1952 *Quatre cents siecles d'art parietal*, Montignac.

Cohen, C.,
2003 *La femme des origines. Images de la femme dans la P réhistoire occidentale*, Belin-Herscher.

Conard, N. J.,
2009 A female figurine from the basal Aurignacian of Hohle Fels Cave in southwestern Germany, *Nature*, vol. 459, p. 248-252.
Conkey, M.,
1984 To find ourselves: art and social geography of prehistoric hunter gaterers, *Past and present in hunter gaterer studies*, C. Schrire (ed.), New York Academic Press, p. 253-276.
2001 Hunting for images, gathering up meaning: art for life in hunting-gathering societies, *Hunter-gathers and interdisciplinary perspective*; C. Panter-Brick, R. H. Layton, P. Rowley-Conwy (eds.), Cambridge University Press, p. 267-291.
Delluc, B. si G.,
1995 Les figures humaines sur les parois des grottes et des abris, *La Dame de Brassempouy*, Actes du Colloque de Brassempouy, iul. 1994, Liège, ERAUL, p. 41-54.
Delporte, H.,
1959 Une nouvelle statuette paléolithique: la Venus de Tursac, *L'Anthropologie*, Paris, t. 63.
1979 *L'image de la femme dans l'art préhistorique*, Picard.
1989 L'homme et son image*, Le Temps de la Préhistoire*, sous direction de J.-P. Mohen, Bull. de la Société Préhist. Française, Ed. Archeologica, tome 2, p. 243-256.
Duhard, J. P.,
1988 Le soi-disant Hermaphrodite de Grimaldi: une nouvelle interprétation obstétricale, *Bull. Société d'Anthropologie du Sud*-Ouest, XXIII, p. 139-144.
1993 *Réalisme de l'image féminine au Paléolithique*, Paris.
Egloff M.,
1995 Les figurines féminines magdaleniennes de Neuchatel (Suisse), *La Damme de Brassempouy,* Actes du Colloque de Brassempouy (1994), Liège, ERAUL 74, p. 153-159.
Eppel, F.,
1972 Les objets d'art paléolithique en Autriche, *Bull. de la Soc. préhist. de l'Ariege*, XXVII, p. 73-81.
d'Errico, Fr.,
2001 Un modéle d'analyse pour l'étude des plaquettes gravées, *Die Gravierten Frauendarstellungen von Gönnersdorf*, G. Bosinski, Fr. d'Errico, P. Schiller (eds.), Franz Steiner Verlag, Stuttgard.
d'Errico, Fr.; Nowell, A.,
2000 A new look at the Berekhat Ram figurine: implications for the origins of symbolism, *Cambridge Archeological Journal*, 10, p. 123-167.

Gamble, C.,
1982 Interaction and alliance in Paleolithic society, *Man*, 17, p. 92-107.
Gerassimov, M. M.,
1958 *L'habitat circulaire de la station de Malta*, Moscou, Ktatkie soobtcheniia, t. 3.
Gonysevova, M.,
1999 Fabrication expérimentale d'artefacts gravettiens en terre cuite et essai de reconstitution de la variante d'un four (Moravie, République Tchèque), *L'Anthropologie* (Paris), tome 103, n. 4, p. 519-529.
Gvozdover, M. D.,
1989 The typology of female figurines of the Kostenki Palaeolithic culture, *Soviet Anthropology and Archaeology*, vol. 27(4), p. 32-94
Guthrie, R. D.,
1984 Ethological observations from Paleolithic art, H. G. Bandi, W. Huber, M. R. Sauter, B. Sitter (eds.), *La contribution de la zoologie et de l'ethologie à l'interpretation de l'art des peuples chasseurs préhistoriques*, Editions Universitaires, Fribourg, p. 35-74.
Hahn, J.,
1995 Les representations feminines en Allemagne du sud dans leur contexte spatial et fonctionnel, *La Damme de Brassempouy*, Actes du Colloque de Brassempouy (1994), Liège, ERAUL 74, p. 113-122.
Iakovleva, L.,
1995 Les répresentations féminines du Paléolithique supérieur de Mézine (Ukraine), *L'Anthropologie* (Paris), tom. 99, nr. 2-3, p. 273-285.
Jelinek, J.,
1984 *Encyclopedie illustrée de l'homme préhistorique*, Grund.
1988 Considerations sur l'art paléolithique mobilier de l'Europe Centrale, *L'Antropologie* (Paris), tom. 92, nr. 1, p. 203-238.
Klima, B.,
1983 *Dolni Vestonice*, Praha Academia.
1995 Les figurations paléolithique feminines en Moravie, *La Damme de Brassempuoy*, Actes du Colloque de Brassempouy (1994), Liège, ERAUL 74, p.129-132.
Kozlowski, J. K.,
1992 *L'art de la Préhistoire en Europe Orientale*, CNRS Editions.
2004 Eléments stylistiques dans la culture matérielle et symbolique comme indicateurs de l'identité ethnique: l'exemple du complex gravettien, *La Spiritualité*, Actes du colloque de la

commission 8 de l'UISPP, Liege, dec. 2003, ERAUL, 106, p. 21-26.

Layton, R.,
1991 Trends in the hunter-gatherer rock art of western Europe, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 57, p. 163-174.

Leonardi, P.,
1988 Art Paléolithique Mobilier et Parietal en Italie*, L'Antropologie* (Paris), tome 92, nr. 1, p. 187-202

Leroi-Gourhan, A.,
1965 *Préhistoire de l'art occidental,* Ed. Mazenod, Paris.

Lorblanchet, M.,
1988 De l'art pariétal des chasseurs de rennes à l'art rupestre des chasseurs de kangourous, *L'Anthropologie*, 92, 1, p. 271-316.
1999 *La Naissance de l'art. Genese de l'art prehistorique*, Editions Errance, Paris.

Luquet, G.-H.,
1934 Les Venus paléolithiques, *Journal de Psychologie*, Paris, t. 31, XII-è série, p. 63-76.

Maringer, J.,
1958 *L'homme préhistorique et ses Dieux*, Arthaud.

Marquet, J. C.; Lorblanchet M.,
2003 A Neanderthal face? The prot-figurine from La Roche-Cotard, Langeais (Indre-et-Loire, France), *Antiquty*, 77, p. 661-670.

Marshack, Al.,
1979 Ukrainian Upper Palaeolithic symbol systems, *Current Anthropology*, 20, nr. 2, p. 26-38
1987 L'evolution et transformation du decor du debut de l'Aurignacien au Magdalenian Final, *L'Art des objets au Paléolithique*, Foix-Le Mas d'Azil, sous direction de J. Clottes, tom.2, p. 136-162.
1997 The Berekhat Ram figurine: a late Acheulian carving from the Middle East, *Antiquity*, 71, p. 327-337.

- Mussi, M.,
1995 Les statuettes italiennes de pierre tendre du Savignano et Grimaldi*, La Damme de Brassempuoy*, Actes du Colloque de Brassempouy (1994), Liège, ERAUL 74, p. 169-186.
1997 Die Rote von Mauern: La "Dame rouge" de Mauern revisitée*, Prehistore Ariégeoise*, tom. LII, p.45-60.

Nelson, S. M.,
1990 Diversity of the Upper Paleolithic "Venus" Figurines and Archeological Mythology, *Archaeological Papers of the American Anthropological Association,* vol. 2, no. 1, p. 11-22.

Neugebauer-Marech, C.,
1995 La statuette du Galgenberg entre Statzing et Kremsrehberg et les figurines féminines d'Austriche, *La Dame de Brassempouy*,

Actes du Colloque de Brassempouy, iul. 1994, Liège, ERAUL 74, p. 187-194.

Oakley, K. P.,
1981 Emergence of higher thought, 3.0 – 0.2 Ma.B.P., *Philosofical Transactions of the Royal Society of London* , B292, p. 205-211.

Otte, M.,
1981 *Le Gravettien en Europe Centrale*, De Tempel, Brugge, vol. 1.
1987 Relations transculturelles et transrégionales dans l'art mobilier, *L'Art des objets au Paléolithique*, Foix-Le Mas d'Azil, J. Clottes (dir.), tom.2, p. 185-194.
1988 Processus de diffusion a long terme au Magdalénien, *Colloque de Chancelade*, oct. 1988, p. 399-416.

Piette, E.,
1907 *L'art pendant l'âge du renne*, Paris (Masson).

Pinçon, G.; Iakovleva L.,
1995 Les representations féminines dans l'art parietal du Roc-aux-Sorciers à Angles sur l'Anglin, *La Dame de Brassempouy*, Actes du Colloque de Brassempouy, iul. 1994, Liège, p. 123-128

Plumet, P.,
2006 Le Grand Nord et la religion, *L'Anthropologie*, 110, p. 383–400

Praslov, N.,
1995 A propos de la tête féminine de Khotylevo II ou le probleme du portrait à l'époque paléolithique, *La Damme de Brassempuoy*, Actes du Colloque de Brassempouy (1994), Liège, ERAUL, p. 215-220

Russel, P.,
1993 Forme et imagination: l'image feminine dans l'Europe paléolithique, *Paleo*, nr. 5, p. 375-388

de Saint-Périer, R.,
1922 Statuette de femme stéatopyge découverte à Lespugue (Haute-Garonne), *l'Anthropologie*, Paris, t. 32, p. 361-374

Soffer, O.; Vandiver, P.; Klima, B.; Svoboda, J.,
1993 The pyrotechnology of performance art: Moravian Venus and wolverines, *Before Lascaux*, ed. H. Knecht et.al. , CRC Press, Boca Raton, p. 259-275

Soffer, O.; Adovasio, J. M.; Hyland, D. C.,
2000 The Venus Figurines. Textiles, Basketry, Gender and Status in the Upper Paleolithic, *Current Anthropology*, vol. 41, nr. 4, p. 511-537

Svoboda, J.,
1995 L'art gravettien en Moravie. Contexte, dates et styles, *L'Anthropologie* (Paris), tom. 99, nr. 2/3, p. 258-272

1997 Symbolisme gravettien en Moravie. Espace, temps et formes, *Prehistoire Ariégeoise*, tom. LII, p. 87-104

Trinkaus, E.,
2005 The adiposity paradox in the Middle Danubian Gravettian, *Anthropologie*, XLIII/2-3, p. 263-271.

Vandiver, P.; Soffer, O.; Klima, B.; Svoboda, J.,
1989 The origins of Ceramic Technology at Dolni Vestonice, *Czechoslovakia Science*, nr. 246, p. 1002 - 1008.

Vasilev, S. A.,
1995 Une statuette d'argile paleolithique de Siberie du Sud, *L'Anthropologie* (Paris), tome 89, nr. 2, p. 193-195

Vialou, D.,
1991 *La Préhistoire. L'Univers des formes*, collection crée par André Malraux, Gallimard.

Volkov, T.,
1912 Nouvelles découverts dans la station paléolithique de Mézin, *Congrès International d'Anthropologie Préhistorique*, XIV sesion, Genève, tom. 1, p. 11-21.

Welte, A.C. ; Ladier E.,
1995 Les figurines féminines des sites magdalennienes de la valle de l'Aveyron, *La Dame de Brassempouy*, Actes du Colloque de Brassempouy, iul. 1994, Liège, ERAUL 74, p. 273-284.

Westergaard, G. Ch.; Suomi J.,
1997 Modification of clay forms by tufted Capuchins (*Cebus apella*), *International Journal of Primatology*, vol. 18, n. 3, p. 455-467.

White, R.; Bisson, M.,
1998 Imagerie féminine au Paléolithique. L'apport des nouvelles statuettes de Grimaldi, *Gallia Préhistoire*, nr. 40, p. 124-127.

Zotz, L.,
1955 *Das Paläolithikum in den Wenberghöhlen bei Mauern,* Quartär – Bibliothek, nr. 2, Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag.

Fig. 1 - Statueta acheuleană de la Berekhat Ram (Israel) (după Al. Marshack, 1997)

Fig. 2 - Reprezentări aurignaciene de vulve (după M. Otte, 1987)

Fig. 3 - Reprezentari feminine din Europa de Vest: a - Laussel, b - Savignano, c - Sireuil, d - Tursac (după D. Vialou, 1991)

Fig. 4 - Capul de negroidă de la Grimaldi
(după M. Mussi, 1995)

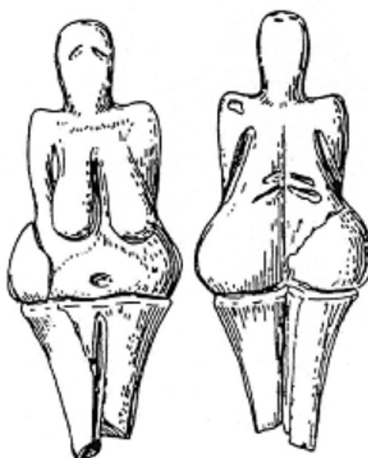

Fig. 5 - Venus neagră de la Dolni Vestonice
(după P.Leonardi, 1989)

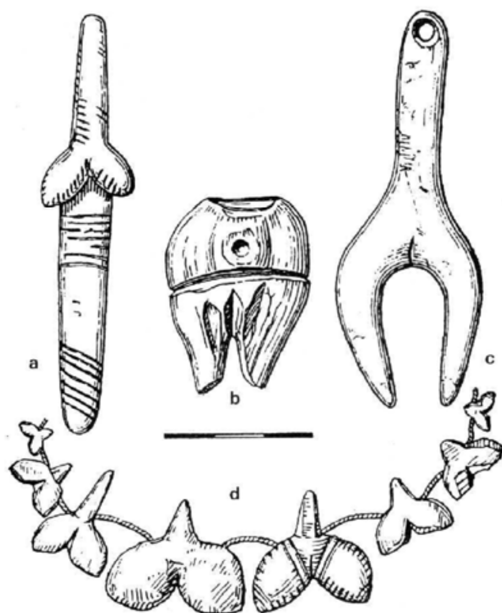

Fig. 6 - Reprezentări feminine schematizate de la
Dolni Vestonice (după P. Leonardi, 1989)

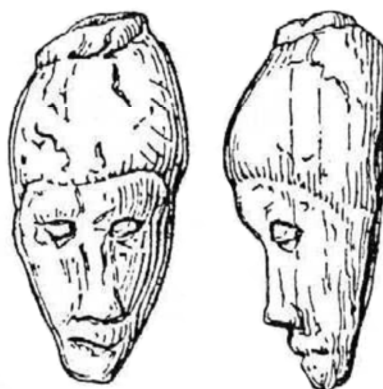

Fig. 7 - Leonardo da Vinci de la
Dolni Vestonice (după J. Jelinek, 1988)

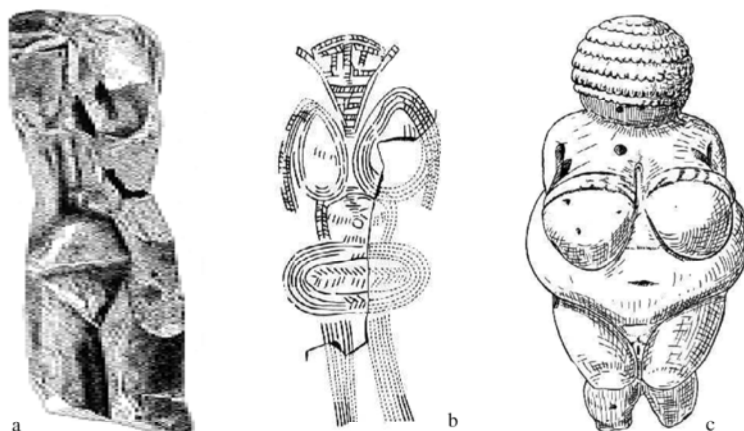

Fig. 8 - Reprezentări feminine gravetiene din Europa Centrală: a - Petrkovice (după J. Kozlowski, 1992), b - Predmosti (după J. Jelinek, 1988), c - Willendorf (după J. Jelinek, 1988)

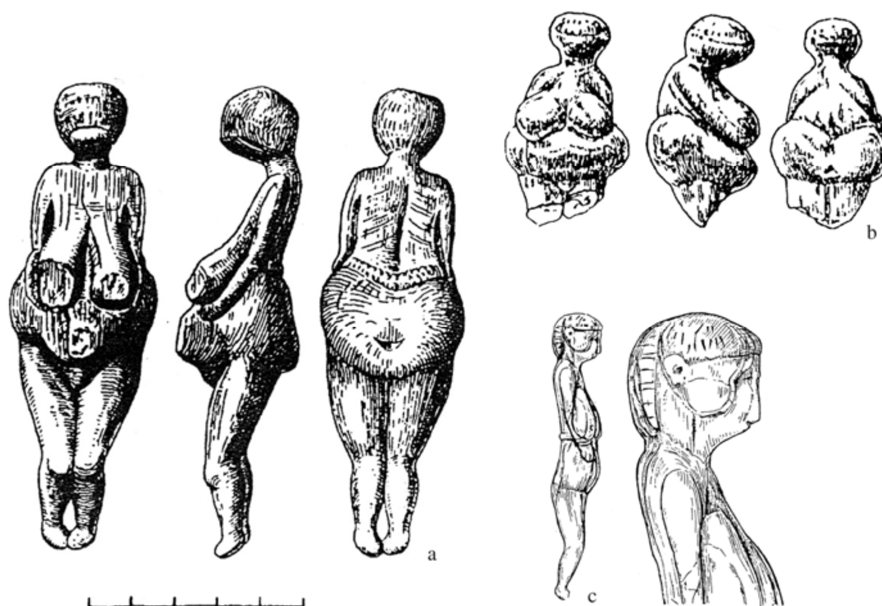

Fig. 9 - Statuete feminine gravetiene din grupa rusă: a - Kostenki 1, b- Gagarino (după Z. Abramova, 1995), c - Avdeevo (după N. D. Praslov, 1995)

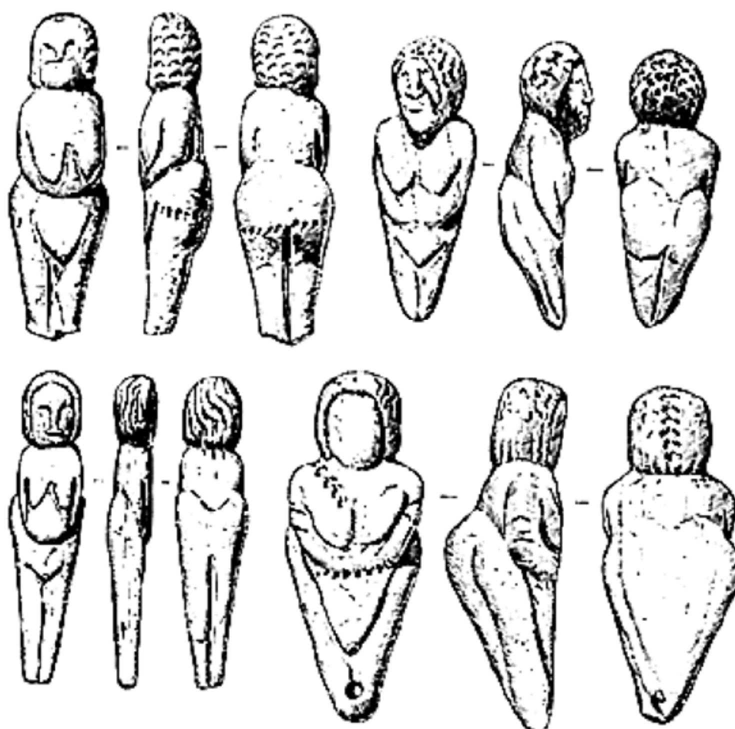

Fig. 10 - Reprezentări feminine de la Malta (după Z. Abramova, 1987)

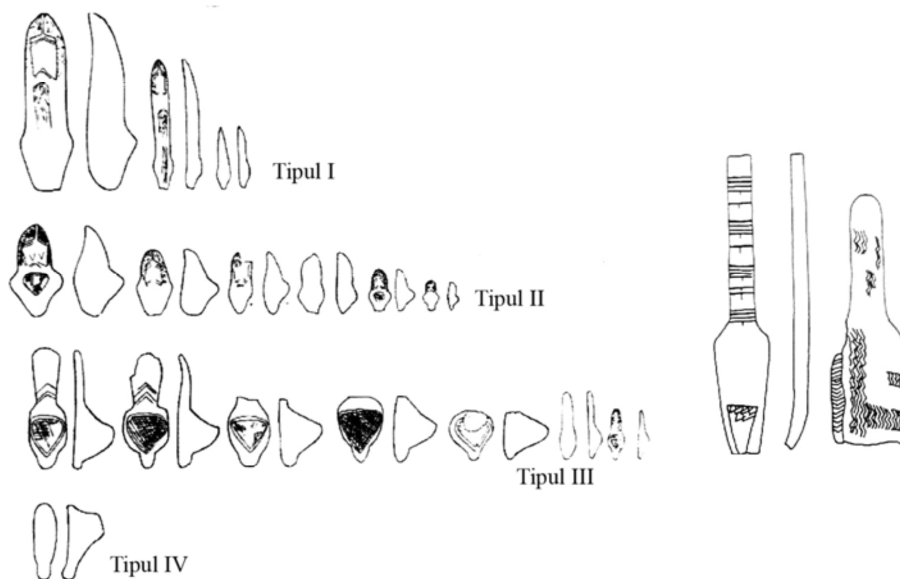

Fig. 11 - Tipuri de reprezentări feminine de la Mezin (după L. Iakovleva, 1995) si Mezirich (după J. Kozlowski, 1992)

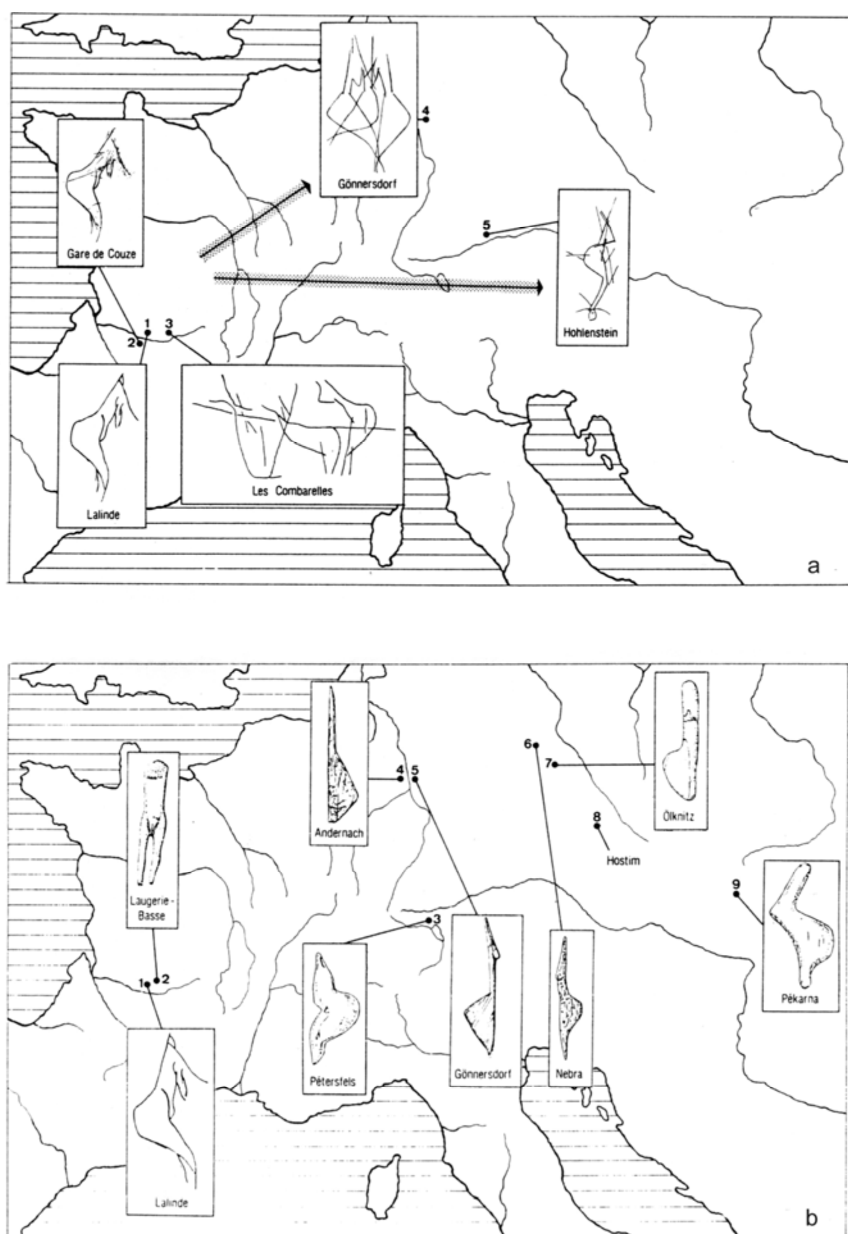

Fig. 12 - Reprezentări feminine magdalenine în arta parietală (a) si mobiliară (b) (după M. Otte, 1987)

MOTIVUL *ORANTEI* IN ARTA ŞI RELIGIILE PALEOLITICE ŞI NEO-ENEOLITICE*

Vasile Chirica[1], Mădălin-Cornel Văleanu[1], Codrin-Valentin Chirica[2]
(1. Iaşi, 2. Ottawa)

Le motif d'orante dans l'art et religions paléolithiques et néo-énéolithiques

Résumé

Une riche littérature de spécialité, surtout occidentale, traite d'une manière quasi exhaustive la problématique des représentations anthropomorphes féminines dans l'art préhistorique, paléolithique et néo-énéolithique, en touchant parfois aussi aux aspects religieux qui découlent de l'image de la féminité préhistorique, dans des travaux généraux, monographique, ou des études spéciales. Dans la littérature roumaine de profil, seuls quelques spécialistes se sont « hasardés » à présenter l'art anthropomorphe féminin et les valences spirituelles des représentations. Il est important à préciser que dans la littérature utilisée ou seulement indiquée, on trouve très rarement des informations concernant les aspects spirituels de la présence des éléments d'art anthropomorphe féminine dans les complexes archéologiques. Les spécialistes se sont préoccupés des hypostases de la féminité dans l'art, ont proposé des thèmes ou règles respectées par les artistes du Paléolithique et du Néolithique, en identifiant des éléments spécifiques de la divinité féminine dans les communautés humaines préhistoriques, sur lesquelles nous nous pencherons au cours de notre étude.

La découverte d'une statuette anthropomorphe féminine dans la collection du Groupe Scolaire Agricole „M. Kogălniceanu" de Miroslava, dép. Iaşi, provenant d'un site de type Cucuteni B de Rădeni, com. Trifeşti, dép. Iaşi, ouvre de nouveau le sujet de la problématique des représentations anthropomorphes féminines dans l'art énéolithique cucuténien.

Tel que nous l'avons précisé ci-dessus, cette statuette représente le plus évident modelage de la divinité féminine dans la posture d'orante, dans le cadre de la céramique et de la plastique anthropomorphe féminine néo-énéolithique. Si nous considérons la manière de représentation, picturale, très stylisée de cette divinité féminine dans la céramique énéolithique, nous constatons qu'il a eu une règle obligatoire pour mettre en évidence la divinité - mère, en s'inscrivant parmi les thèmes majeurs de l'iconographie de la céramique et de la plastique Cucuteni-Tripolye.

Récemment, on a découvert et publié plusieurs images des représentations anthropomorphes, surtout féminines, lesquelles peuvent être interprétées, croyons nous, comme représentant l'orante. De la sorte, si nous reprenons la discussions des deux ensembles précucuténiens, de Poduri-Bacău et, respectivement, Isaiia-Iaşi, nous observerons que chacun contient une petite chaise (un trône?) aux extrémités surhaussées (no. 10122 de Poduri, no. 7 d'Isaiia) En ce qui concerne l'interprétation de la partie supérieure des trônes aux dossiers surhaussés, nous considérons que les extrémités de ceux-ci pourraient être considérées les mains de la divinité féminine en position d'orante, bien que nous n'excluons pas la posture de protection masculine du dossier, avec la représentation très stylisée des cornes, comme symbole de la divinité masculine protectrice, identifiée dans la représentation picturale de la Grotte Chauvet, de France.

Nous apprécions que, à Isaiia, le modelage des dossiers pourrait représenter les bras levés, des divinités féminines priant dans le cadre des cérémonies cultuelles, s'adressant à une autre divinité, supérieure, masculine selon nous.

---

* acest text constituie varianta in limba română, adaugită, a studiului aflat sub tipar la *Praehistoria, Miskolc*.

En divers sites de l'Énéolithique, on a identifié un nombre relativement considérable de pièces d'art, qui pourrait être inclus dans la catégorie des représentations de l'orante.

A l'égard de ce thème majeur des religions préhistoriques, on connaît le fait démontré par les en biologistes que chaque être vivant est né avec l'instinct de la procréation pour perpétuer son espèce. En ce sens, le caractère de divinité, réservé à la femme, se manifeste par l'association des images, parfois des positions gynécologiques (La Magdeleine des Albis, Gabillou, etc.), à l'homme ou à la force virile, représentée par certains animaux. Selon nous, pendant le Paléolithique supérieur, peut-être plus que pendant le Néo-Énéolithique, la sacralité de la procréation, représentée sur la plaque de calcaire de Laussel, où l'image a été partiellement détériorée (ou la scène proprement dite a été intentionnellement réalisée d'une manière indéfinie pour souligner la sacralité du fait), a constitué un élément important du sacré collectif. L'interprétation du sacré de la procréation, tel que le thème apparaît dans l'art préhistorique, impose donc, une possible image de l'auto-procréation, dont La Grande Déesse a été douée, ou qu'elle s'est appropriée en sa qualité de principale divinité de la Préhistoire ancienne.

Pour ce qui est de la peinture cucuténienne, il nous faut tout d'abord signaler que quelques fragments céramiques de Ruginoasa-Iaşi présentent d'une manière extrêmement stylisée l'image de l'orante, mais ces images picturales s'associent, à notre avis, parfaitement à la récemment découverte statuette de Rădeni-Trifesti, dép. de Iasi.

L'image de l'orante dans l'art religieux a été identifiée pour la première fois dans la création artistique du Paléolithique supérieur. Nous nous référons aux découvertes de Geissenklösterle, peut-être aussi à celles de Galgenberg (Allemagne) et à celles de la grotte Tito Bustillo (Espagne) avec la précision que le même type de représentation pourrait appartenir à d'autres images de la grotte mentionnée, ou de la grotte Pendo (Espagne).

Les pratiques magiques – religieuses constituaient une composante importante de la vie de ces populations, représentant une réalité de la vie spirituelle des communautés, démontrée depuis longtemps et acceptée par les exégètes de la période. On a identifié plusieurs catégories de matériaux archéologiques: 1, la plastique anthropomorphe ; 2, des objets en terre cuite présentant des signes et symboles, dont certains à caractère anthropomorphe ou anthropomorphisé; 3, fragments (céramiques) à inscriptions– signes ayant la fonction d'inscriptions; 4, maquettes de sanctuaires et fours; 5, la céramique, à plusieurs composantes d'art et spiritualité: représentations féminines, représentations masculines, représentations animalières, les oiseaux et l'œuf, symboles solaires, etc. Certains archéologues utilisent pas moins de quatre entités linguistiques, proches comme signification: signes, symboles, magie, religion, ce qui nécessite, à notre avis, la considération de leur signification, pour la vie spirituelle de communautés préhistoriques, dont l'origine se trouve dans les créations des communautés humaines du Paléolithique supérieur. De notre point de vue, tous les symboles de la création artistique paléolithique et néo-énéolithique étaient représentés, visuellement, matériellement, sous la forme de signes, auxquels leurs créateurs accordaient des significations spéciales, peut-être spécifiques à des espaces et cultures (civilisations) archéologiques.

En fait, les créateurs (artistes) cucuténiens, comme ceux des autres civilisations archéologiques plus ou moins contemporaines, étaient obligés de se soumettre à des règles de composition artistique, à connotations spirituelles évidentes.

Une très riche catégorie de manifestations cultuelles doit avoir été celle des cucuténiennes si nous les rapportons au grand nombre de maquettes de sanctuaires, tables de culte (autels), ou fours en miniature, à symboles sacrés ou à éléments architectoniques représentant des symboles de la sacralité.

Revenant à l'image de l'orante dans l'art préhistorique, nous constatons que par cette représentation, selon les canons, les artistes de l'époque ont marqué, comme dans le cadre de l'iconographie chrétienne, l'endroit de la divinité féminine dans l'hiérarchie des divinités du monde contemporain, néo-énéolithique. Dans l'interprétation de cette réalisation artistique, il faut prendre en considération au moins trois aspects, qui s'intègre dans la nature de la spiritualité préhistorique énéolithique: l'existence de l'orante comme élément des cérémonies cultuelles dans les communautés d'agriculteurs et éleveurs de bétail; la situation hiérarchique de la divinité féminine dans le panthéon des religions néo-énéolithiques, surtout cucuténiennes; la relation chtonien - uranien dans les religions et les manifestations cultuelles des communautés préhistoriques.

La relation chtonien – uranien, ou mieux uranien - uranien (si l'on accepte que les statuettes féminines représentaient la divinité, et non une simple prêtresse), est représentée dans l'art et les religions paléolithiques et néolithiques par l'association de la dualité féminin - masculin. D'ailleurs, J. Cauvin considère que « la femme » est véritablement une déesse. Nous croyons plutôt que surtout pendant le Paléolithique, mais aussi dans le cas de certaines communautés humaines néo-énéolithiques, l'élément féminin est de nature chtonienne, représenté par la femme avec touts les attributs de la féminité (même si le modelage ou la peinture de la tête est soumise à d'autres règles artistiques et religieuses); l'élément masculin est, toujours, de nature uranique, représenté la plupart des fois par le taureau, comme force génératrice ou régénératrice de la vie. Les associations des images femme –

taureau de l'art du Paléolithique supérieur des grottes française (La Madelaine des Albis, Gabillou, Chauvet etc.) et du néo-énéolithique carpato-balkanique (Bilcze Zlote-Ucraina, Tîrgu Ocna-Podei, Neamţ) sont fameuses. Selon nous, l'humanisation de l'élément uranique – le taureau, a eu lieu pour la première fois dans le cadre artistique et religieux de la communauté de Ruginoasa-Iaşi, par l'humanisation du taureau céleste, tel qu'il a été modélé sur les vases à représentations typiques. Donc, comme J. Cauvin considère aussi, il y a deux figures symboliques dominantes, la Femme et le Taureau, qui conserveront la vedette durant, le Néolithique et l'âge du Bronze orientaux, y compris dans la religion de la Méditerranée orientale préhellénique. A notre avis pourtant, même de cette perspective, l'archétype est toujours celui du Paléolithique supérieur.

Numeroase studii din bogata literatură de specialitate tratează aproape exhaustiv problematica reprezentărilor antropomorfe feminine în arta preistorică, paleolitică şi neo-eneolitică, uneori şi aspectele religioase care decurg din imagistica feminității preistorice, cu lucrări de caracter general, monografic (Zoia Abramova, 1962; A. Leroi-Gourhan, 1990; H. Delporte, 1991; M. Otte, 1993; 2006; J. Cauvin, 1997; Cl. Cohen, 2003, etc.), sau studii speciale (Zoia Abramova, 1995; H. Delporte, 1995; J.-P. Duhard, 1995; J. Hahn, 1995; B. Klima, 1995; J.-P. Mohen, 1995; M. Otte, 1995; Ph. Walter, 1995). În literatura românească de profil, puțini specialişti s-au „aventurat" în evidențierea artei antropomorfe feminine şi a valențelor spirituale ale reprezentărilor (A. Nițu, ms., 1980; D. Monah, 1992; 1997; V. Chirica, 2004a; 2004b; 2006; V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008). Este important de precizat faptul că în literatura consultată sau numai indicată se găsesc foarte rar informații cu privire la aspectele spirituale ale prezenței elementelor de artă antropomorfă feminină în complexele arheologice. Specialiştii s-au preocupat de ipostazele feminității în artă, au propus teme sau canoane ale arti□tilor din paleolitic şi neolitic, identificând elemente specifice ale divinității feminine la comunitățile umane preistorice, asupra cărora vom insista pe parcursul studiului nostru.

Descoperirea unei statuete antropomorfe feminine în Colecția Grupului Şcolar Agricol „M. Kogălniceanu" din Miroslava, jud. Iaşi, dar provenind dintr-o stațiune de tip Cucuteni B de la Rădeni, com. Trifeşti, jud. Iaşi, readuce în discuție întreaga problematică a reprezentărilor antropomorfe feminine în arta eneolitică cucuteniană.

Statueta, fragmentară din vechime, fiindu-i rupte braţele şi capul (fig. 1/1-2) are înălţimea de18,2 cm., lăţimea la nivelul feselor, de 4,7 cm. şi a braţelor, de 6,0 cm., profilul, la nivelul feselor, de 3,3 cm., şi al tălpii picioarelor, de 3,2 cm; linia de demarcaţie a picioarelor are înălţimea de 7,9 cm. în faţă, şi de 6,7 cm. în spate (sub fese). Tălpile sunt destul de plate, ceea ce ar presupune că statueta era modelată pentru a fi prezentă în poziţie verticală, fără sprijin (fără a fi susţinută într-un suport) la manifestările cultice. Întreaga statuetă are culoarea galbenă a lutului, cu decor pe ambele feţe şi pe profil. Astfel, partea inferioară a picioarelor este „încălţată" cu culoare şocolatie, pe întreaga circumferinţă; aceeaşi culoare este folosită pentru a trasa, pentru a evidenţia şi mai bine, linia de demarcaţie dintre picioare, atât în faţă, cât şi în spate. Aşadar, artistul a evidenţiat demarcaţia dintre picioare, nu numai arhitectural, ci şi pictural. În general, compoziţiile decorative nu sunt foarte clare din cauza condiţiilor de zacere în sol (a compuşilor chimici, care au distrus parţial pictura), poate şi a unor tratamente neadecvate, la care a fost supusă statueta de către descoperitor. Continuând prezentarea decorului piesei, precizăm faptul că, pe faţa acesteia este redat naturalist triunghiul pubian, iar pe piept, între sâni (zona sacralizată a asigurării hranei după naştere), se pot imagina două romburi, unite nu numai în punctul de îmbinare, ci şi printr-o linie mediană verticală, încadrată de câte alte două linii verticale, în interiorul fiecărui romb (V. Chirica, 2004 a, p. 117-123). Precizăm, însă, că este posibil ca decorul central să nu reprezinte rombul dublu, ci o compoziţie diferită, cu un dreptunghi în partea de jos (fără linia de completare a părţii inferioare), şi o altă creaţie artistică în partea de sus, căci, aşa cum se păstrează în prezent, nu se observă liniile de demarcaţie superioară şi inferioară ale triunghiurilor. În plus, la partea superioară a acestor motive decorative, pare să se observe liniile oblice care se continuă până deasupra sânilor, sub braţe. Chiar şi sânii par să fi fost încercuiţi de câte o linie maronie-şocolatie, pentru a fi mai bine evidenţiaţi. Pe tot corpul se mai observă încă decorul din linii oblice paralele, tot şocolatii, care se continuă, parţial, în zona fesieră. La decorul pictat rombic se adaugă modelarea sânilor în sensul de a reda feminitatea şi

caracteristicile sacralizate ale divinităţii-mamă, chiar dacă aceştia sunt normali ca dimensiuni şi nu exagerat modelaţi, ca în alte creaţii antropomorfe feminine, paleolitice şi neo-eneolitice. Se pare că grupele de linii oblice paralele (câte patru) se unesc în faţă, la nivelul genunchilor, creând impresia unei eşarfe, poate robă, care ar fi trebuit să acopere zona fesieră (a şoldurilor), dar lăsând total descoperit, deci supusă vederii, spaţiul suprainghinal. Porţiuni de linii oblice paralele se mai observă în zona pectorală şi a gâtului, dar şi pe picioare, sub genunchi. Pe spate, decorul general pare să fie reprezentat tot din linii paralele, orizontale, (în zona fesieră), oblice (în acelaşi spaţiu) şi verticale (pe omoplaţi), dar se mai observă încă şi alte elemente decorative, cum ar fi linia verticală pentru demarcaţia picioarelor, sau „saboţii" din picioare. Este la fel de interesant faptul că, aşa cum s-a păstrat, în profil, resturile mâinilor par să reprezinte un alt şir de sâni, puţin mai mari decât cei modelaţi pe piept, în zona anatomică specifică. Dar, această aserţiune ar putea fi luată în consideraţie numai în situaţia în care am admite ruperea rituală a braţelor statuetei în cadrul unor ceremonii cultice, aşa cum s-a sugerat că s-ar fi putut întâmpla cu statuetele masculine (şi feminine), descoperite cu picioarele rupte, dar poate şi multiplicarea acestora, tot în timpul ritualurilor, ca o repetare continuă, periodică, a Creaţiei (V. Chirica, 1999, p. 261). Mai adăugăm faptul că în diferite staţiuni cucuteniene (de factură Cucuteni B) au fost descoperite numeroase alte statuete pictate cu motive care reprezintă „saboţi" mai înalţi sau mai scurţi (V. Chirica, M. Tanasachi, 1985, p. 526, fig. 30/1; D. Monah, 1997, fig. 168/1, 2, 4; 171/10)

Aşa cum am precizat mai sus, această statuetă reprezintă cea mai evidentă modelare a divinităţii feminine în postura de *orantă*, în cadrul ceramicii şi plasticii antropomorfe feminine neo-eneolitice. Dacă avem în vedere redarea, în manieră picturală, foarte stilizată, a acestui tip de reprezentare feminină pe ceramica eneolitică, vom constata că a existat un *canon* obligatoriu pentru evidenţierea divinităţii-mamă, înscriindu-se printre *temele majore* (V. Chirica, 2004 a, p. 119) sau *marile teme* (D. Monah, 1992, fig. 4/1) ale iconografiei ceramicii şi plasticii Cucuteni-Tripolye. Dar, ca şi tratare

plastică, explicită şi naturalistă, nu cunoaştem, până în prezent, nici o altă modelare a *orantei*, cu excepția unei *plăci antropomorfe* descoperită la Truşeşti-Botoşani, în nivel de locuire Cucuteni A (= Tripolye B 1) (fig. 4/2a-b). Aceasta a fost modelată din pastă grosieră, cu multă pleavă în compoziție. A fost descoperită în perimetrul locuinței XL, care constituia, probabil, un tip de sanctuar al aşezării. Piesa a intrat de mult în literatura de specialitate (O. Hőchmann, 1987, p. 97, fig. 9; M. Gimbutas, 1987, p. 113, fig. 4; D. Monah, 1997, p. 261, fig. 9/4; M. Petrescu-Dîmbovița ş.a., 1999, p. 527, fig. 372/2; *** 2009, nr. 64, p. 150). Despre această piesă, Dan Monah (1997, p. 38) scria că ea reprezintă „o interesantă piesă, înaltă de 73 cm şi lată de 70 cm, modelată din chirpic cu multă pleavă, a fost descoperită în locuința nr. 40, ce aparține tot nivelului Cucuteni A de pe Țuguieta. Descoperită în partea nord-vestică a construcției, placa pare să înfățişeze un personaj cu brațele ridicate, temă destul de rară în plastica antropomorfă cucuteniană, dar frecventă în civilizațiile eneolitice învecinate contemporane. Interpretarea ei ca un ansamblu cu trei capete sau reprezentând trei personaje, ni se pare mai puțin probabilă”. De altfel, această interpretare se bazează pe descrierea făcută de către descoperitor, care precizează că „pare mai plauzibilă semnificația de orantă, motiv binecunoscut şi în arta plastică neolitică, mai ales că, în ceea ce priveşte aşezarea din faza Cucuteni A de la Truşeşti, se poate stabili, între altele, o legătură şi cu reprezentarea în relief a cuplurilor de pe un vas de provizii, de mari dimensiuni, din această aşezare, la care, de asemenea, mâinile sunt mai mari decât capul” (M. Petrescu-Dîmbovița ş.a., 1999, p. 526).

In ultimul timp au fost descoperite şi publicate mai multe imagini ale reprezentărilor antropomorfe, îndeosebi feminine, cărora noi le acordăm şi interpretarea ce poate fi acceptată ca *orantă.* Astfel, dacă vom relua discuțiile în legătură cu cele două *ansambluri* precucuteniene, de la Poduri-Bacău (Dan Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, 2003) şi, respectiv, Isaiia-Iaşi (N. Ursulescu, Felix-Adrian Tencariu, 2006), vom observa că fiecare conține câte un scăunel (tron ?) cu extremitățile superioare supraînălțate (nr. 10122 la Poduri şi nr. 7 la Isaiia) (fig.2/1-2; 3/1). Precizăm că, la Poduri-Bacău, cel mai

vechi nivel de locuire aparține fazei Precucuteni II, fiind datat la aproximativ 5820 B.P. (4780-4619 Cal B.C.). În perimetrul construcției nr. 36 (locuință-sanctuar), lângă cea de a doua vatră, s-a descoperit *ansamblul* numit Soborul Zeițelor, cu cele 21 statuete feminine, 13 tronuri şi alte două mici piese neidentificabile, toate din lut ars (Dan Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, 2003, p. 34, 44-46, 107-111, 143-144). Autorul descoperirilor precizează că, din totalul statuetelor, 15 erau de dimensiuni mari, dintre care, 13 păstrau încă un „luxuriant decor pictat cu roşu", alte 6 statuete fiind de dimensiuni mai mici. Cele 13 tronuri au fost confecționate special, pentru personajele care urmau să stea pe ele in cadrul ceremoniilor religioase. Dintre acestea, se remarcă, în prezentarea autorului descoperirii, faptul că „zeității principale îi era rezervat tronul cu spătarul sub formă de coarne, simbol masculin. Un alt tron are coarne mai mici, arătând existența unei ierarhii în grupul de zeități. În sfârşit, al treilea tron are spătarul drept, cu o decupare semicirculară şi pare să fie destinat celei de a treia zeități ca importanță. Celelalte tronuri sunt mai simple şi de dimensiuni diferite, în funcție de importanța personajului şi dimensiunea statuetei ce-l reprezintă" (*Ibidem*, p. 45).

Este semnificativă identitatea intre numărul de tronuri şi de statuete pictate (13). Se remarcă şi faptul că statuetele pictate au fost modelate în postura şezândă, pentru a fi depuse pe tronuri, în cadrul ceremoniilor cultuale. Referitor la interpretarea părții superioare a tronurilor, mai ales primele trei, cu spătarele supraînăl□ate, noi considerăm că marginile acestora ar putea fi considerate mâinile divinității feminine în poziție de orantă, deşi nu excludem nici postura de protecție masculină a spătarului, cu reprezentarea foarte stilizată a coarnelor, ca simbol al divinității masculine protectoare, aşa cum constatăm în reprezentarea picturală din Grota Chauvet, Franța (datată la aproximativ 32.000-31.000 ani) (fig.10/3).

La Isaiia, jud. Iaşi, o descoperire aparținând tot culturii Precucuteni (începutul fazei Precucuteni III) este identică cu cea de la Poduri, cu diferența că decorul statuetelor este incizat, sau cu împunsături, nu pictat. Au fost descoperite tot 21 de statuete şi tot 13 tronuri, iar dintre acestea, se remarcă unul singur (nr. 7), cu marginile

spătarului supraînăl□ate (fig.3/1). Acesta face parte din grupa scăunelelor de mărime mijlocie, nedecorat, din pastă roşie, cu nisip şi pietricele. În descrierea autorului descoperirii, „spătarul este subțiat, terminându-se cu două brațe oblice, dintre care cel din dreapta a avut o corniță (acum ruptă) spre interior, iar cel din stânga are două cornițe (una mai ascuțită, spre interior, şi alta, puțin reliefată, spre exterior). Între brațe se formează o înşeuare” (N. Ursulescu, F. A. Tencariu, 2006, p. 113, fig. 29). Precizăm că la Isaiia sunt semnalate şi alte scăunele (tronuri) cu spătarul terminat cu extremități supraînăl□ate, sub formă de „cornițe”, mai proeminente sau mai slab modelate. Tot în această stațiune au fost identificate 21 de conuri mici, reprezentând, probabil, imagini *phalice* schematizate, 21 de bile mici, parțial perforate, şi 42 bile mici, complet perforate, toate din lut ars (*Ibidem,* p. 120-122, fig. 36-38). La aceste descoperiri se adaugă o masă-altar, care întregeşte caracterul cultual al întregului complex arheologic. Se mai precizează faptul că, spre deosebire de locuința de la Poduri, unde au fost amenajate două vetre, la Isaiia a fost descoperită o singură instalație de încălzire (deşi spațiul construc□iei era destul de larg), fapt ce demonstrează o dată în plus caracterul cultual, şi nu de locuire propriu-zisă a amenajării respective, vatra însăşi având un rol bine determinat în cadrul manifestărilor cultice. N. Ursulescu apreciază şi faptul că „imaginea simbolurilor masculine se completa, în cadrul celor două ansambluri de cult (de la Isaiia şi Poduri – s.n.) şi prin coarnele spătarelor de la scăunelele-tronuri (pl. III)” (*Ibidem*, p. 46). Din nou, noi apreciem că modelarea spătarelor ar putea reprezenta ridicarea mâinilor, la rugăciune, de către divinitățile feminine, în cadrul ceremoniilor cultuale, către o altă divinitate, superioară, pe care o considerăm masculină. Noi apreciem că, dacă partea superioară a spătarelor tronurilor s-ar fi dorit a fi modelată explicit sub formă de coarne de taur, acestea ar fi fost bine evidențiate, şi nu extrem de stilizate. În această aserțiune, luăm în considerație tronul de la Lipcani, în Basarabia, considerat ca fiind unul dintre rarele exemplare ale plasticii religioase cucuteniene (Ceslav Ambrojevici, 1933, p. 42-43 et fig. 8) (fig. 3/4). Piesa aparține unei locuiri Cucuteni B2, datată la 3700-3500 CAL B.C. Se

apreciază că piesa are o dublă interpretare: reprezentarea divinității, modelată sub forma a două statuete feminine, aproape identice, reprezentând Marea Divinitate, *Marea Mamă* (*Magna Mater*) având semnificația de *Terre Mere*, unite printr-o legătură cu „simbolul coarnelor de consacrație”, dar modelată sub formă de altar, recipient prevăzut cu picioare antropomorfe (I. Mareş, 1996, p. 65, fig. 1) (fig.3/2). O altă reprezentare a unei divinități antropomorfizate feminine, cu brațele ridicate, a fost descoperită în stațiunea de la Nagornoye II, în Ucraina (nivel de locuire ce are analogii cu complexul cultural Aldeni II) (N. Skakun, 1996, p. 141-158, fig. 4)(fig. 5/7). Piesa este decorată cu perforații care reprezintă ochii sau delimitează brațul de antebraț, marchează ombilicul, alte perforații neputând fi interpretate (cea dintre sâni şi cele pectorale). Tot unor locuiri neolitice (de factură Stoicani-Aldeni) le aparțin descoperirile de la Dodeşti şi Igeşti (Gh. Coman, 1980, p. 307, fig. 97/1-5; p. 312, fig. 102/4), cu precizarea că este vorba de statuete antropomorfe feminine (fig. 5/1-6**)**. Statuetele de la Dodeşti au sânii bine modelați, uneori chiar cu decor din linii incizate, care au menirea de a reliefa caracteristica feminității, iar brațele, scurte (doar ca nişte cioturi – amorse, uneori fragmentare din vechime) sunt modelate oblic în sus, sau chiar îndoite, cu antebrațele în sus, în poziția clasică a *orantei* (fig. 5/6).

Din statueta de la Igeşti s-a păstrat doar partea superioară a corpului, cu capul şi brațul stâng rupte din vechime, dar brațul drept este modelat cu antebrațul vertical în sus, cu degetele (numai trei) fiind reprezentate prin perforații alungite. Întregul corp este decorat cu şiruri de împunsături, iar sânii sunt modelați în cadrul unei frize realizată din linii adâncite, orizontale şi verticale (arcuite) (fig. 5/1).

Deosebit de interesante sunt descoperirile de la Scânteia-Iaşi, unde C.-M. Mantu (1993, p. 53, fig. 8/4-5) a semnalat statuete feminine cu brațele sub formă de amorse, dar orientate în sus, pe care le consideră „mediatoare între oameni şi divinități”. Încă mai interesantă ni se pare a fi singura statuetă masculină cu picioarele depărtate, curbate, şi cu brațele-amorse modelate în sus (*Ibidem*, fig. 10/12). În acest context, şi dacă situația se repetă şi în alte stațiuni

preistorice, am putea evidenția existența *orantei*, feminină sau masculină, *numai la unele comunități umane*, cu rolul de *mare preot* (*preoteasă*), deci în cadrul relației htonic-uranic.

În diferite stațiuni aparținând eneoliticului, au fost identificate relativ numeroase piese de artă, ce ar putea fi incluse în categoria reprezentărilor *orantei*. Ne referim mai întâi la piesele descoperite la Alba Iulia – „Lumea Nouă”, aparținând eneoliticului timpuriu (grupul cultural Foeni, datat la aproximativ 4800-4500 BC): statuetă antropomorfă feminină, ce are brațele întinse şi ridicate de la cot, cu sânii clar modelați; o altă statuetă, unde caracteristicile feminine nu sunt reprezentate, dar se înscrie în categoria ”cu cap mobil” şi are doar brațele oblice în sus, fără alte adausuri artistice (***, 2007, p. 104-105, nr. 11, 13) (fig. 5/8-9)**.** Aceste statuete sunt apreciate ca fiind influențe ale culturii Vinča C1 (M. Gligor, 2009, p. CLII/ 7a-7c; 8a-8c; CLV/1-2; CLVII/3-4). În acest context, semnalăm şi alte creații vinčiene: statueta antropomorfă de la Chişoda Veche, datată la 5000-4500 a. Chr.) cu brațele ridicate şi ochii reprezentați de două fante (O. Radu, 1979, p. 73, pl. I/1; *** 2008, nr. 65); decorul de pe piept, chiar şi deteriorat, ne-ar putea determina să credem că este o statuetă feminină (fig. 5/11). Fazei vechi a culturii Vinča (5500-5000 a. Chr.) îi aparține şi fragmentul de vas cu protomă antropomorfă feminină, descoperit la Zorlențu Mare (Fl. Draşovean, D. Ciubotaru, 2001, p. 35, nr. 69) (fig. 6/2). Chiar dacă se consideră că este o reprezentare a dansatoarei, noi vedem mâinile ridicate, ceea ce presupune că, chiar şi sub forma dansului, caracteristicile *orantei* nu trebuie neglijate.

În cultura Gumelnița (4600-3900 a. Chr.) avem reprezentări de vase antropomorfe, unde personajele au brațele ridicate după modelul *orantei*. Unul dintre acestea, descoperit la Sultana, este biconic, cu capacul în formă de calotă craniană; privirea este reprezentată de două perechi de ochi, realizate prin culoare albă, ca şi liniile decorative orizontale, verticale sau oblice, inclusiv acelea care marchează perforațiile gurii. Cele două brațe sunt ridicate spre nivelul urechilor care sunt decorate cu câte 5 perforații complete (R. R. Andreescu, T. Popa, 2003, p. 62, fig. 6, pl. I/2; *** 2008, nr. 108)

(fig. 7/4). Un alt vas antropomorf, provenind de la Oltenița-Măgura Gumelnița (B. Ionescu, 1974, p. 115-118), a fost descoperit fără capac, dar are le corpul tronconic, terminat sub formă de cap, cu ochii în relief şi cu urechile proeminente, verticale; din diametrul maxim pornesc cele două brațe, aproape vertical, terminate cu crestături care semnifică degetele (fig. 7/5).

Vase antropomorfe, folosite uneori ca urne funerare, au fost descoperite în Ungaria. Ne referim, mai întâi, la vasul descoperit in stațiunea de la Szegvár, aparținând culturii Tisza, cu torțile înălțate sub forma mâinilor, şi cu decor format din triunghiuri incizate (N. Kalicz, 1970, p.47, fig. 45), dar şi la urnele antropomorfe, descoperite în cimitirul de la Center, decorate cu toate atributele feminității, şi cu amorsele brațelor ridicate (*Ibidem*, p. 72-73, fig. 65-68) (fig.5/1-3).

Revenind la sculptura cucuteniană (Vl. Dumitrescu, 1979, p.72-92), constatăm că în cultura Cucuteni par să fie descoperite cele mai multe elemente artistice pe care noi le considerăm a fi reprezentări ale *orantei.* Astfel, de la Cucuteni-Băiceni, dintr-o etapă neprecizată a fazei Cucuteni B1, provine o statuetă antropomorfă feminină fragmentară, din care s-a păstrat jumătatea superioară a corpului. Are singurul braț păstrat (stângul), modelat în sus, iar la partea inferioară a abdomenului a fost incizată imaginea triunghiului pubian (M. Petrescu-Dâmbovița, M.-C. Văleanu, 2004, fig. 214/1) (fig. 5/10).

Din aria basarabeană (tripoliană) a culturii Cucuteni-Tripolye provin mai multe obiecte de cult cu însemnele *orantei*. Ne referim, mai întâi la scăunelul (tron) de la Voroteț-Orhei, cu spătarul modelat antropologic. Nu rezultă cu certitudine dacă antropomorful este masculin sau feminin, dar din exemplificările de la Poduri şi Isaiia (Precucuteni = Tripolye A), unde numai statuetele feminine erau modelate pentru a fi aşezate pe tronuri, ne îngăduim să credem că şi această creație reprezintă tot divinitatea feminină. O serie de perforații marchează sânii, verticalitatea gâtului, gura şi urechile, ultima fiind plasata la nivelul frunții. Brațele, ridicate vertical, sunt tot nişte cioturi (amorse) şi întreaga circumferință a piesei este decorată cu mici crestături (V. I. Markevici, 1985, p. 56, fig. 28) (fig. 3/3a). În

acelaşi context cultural, dar din localitatea Putineşti-Floreşti, provin alte două scăunele-tronuri, pe care au fost aşezate statuete feminine de stil Precucuteni. Unul dintre acestea are marginile spătarului uşor supraînăl□ate, cu o mică înşeuare, iar celălalt, pare să fie modelat cu cap (de bour ?) şi cu coarne de mici dimensiuni (fig. 3/3b-c) (*Ibidem*). Aşadar, constatăm că, atunci când artiştii epocii au dorit, iar canoanele cultuale ale vremii nu le-au impus altfel, modelarea spătarului tronurilor a fost realizată explicit zoomorfic, ca la Putineşti-Floreşti, sau antropomorfic, ca la Lipcani. Din acest punct de vedere, revenind la tronurile precucuteniene de la Poduri şi Isaiia, constatăm că, fie canoanele obligatorii, fie necunoscutul sacru, au impus modelarea atât de sumară a brațelor acestora, pe care noi le considerăm ca elemente ale antropomorficului.

Tot din R. Moldova, dar din aria basarabeană a culturii Gumelnița, din localitatea Taraclia, provine o statuetă feminină întreagă, şi care reprezintă *oranta* în deplina sa manifestare. Piesa a fost modelată pentru a fi folosită în poziția „în picioare". Este decorată cu linii incizate pe picioare şi pe abdomen; două perforații, la nivelul şoldurilor, au fost realizate, probabil, pentru susținerea statuetei în poziție verticală. Ombilicul este proeminent, ca şi sânii, iar brațele ridicate plasează divinitatea în poziția specifică, în cadrul manifestărilor cultice, ale căror detalii nu le vom cunoaşte niciodată (*Ibidem,* fig. 34) (fig.5/12).

Un întreg ansamblu cultual a fost descoperit la Ovčarovo, Bulgaria, aparținând culturii Karanovo (mil. V a.Ch), cu mai multe statuete feminine cu brațele scurte, dar înălțate, aşezate pe tronuri, cu mai multe măsuțe-altar şi cu alte piese, posibil de cult (M. Gimbutas, 1989, fig. 32; Cl. Cohen, 2003, p. 146-147).

În cadrul sculpturii cucuteniene am putea încadra si reprezentările în relief, pe vase de cult sau folosite în practicile cultuale ale comunităților. Ne referim, mai întâi, la *pithosul* descoperit la Dumeşti-Vaslui, cu decor antropomorf plastic, din pastă poroasă, cu barbotină. La partea sa superioară sunt modelate, în relief, două siluete feminine, în atitudini tematice diferite (R. Maxim-Alaiba, 1987, p. 270, fig. 13). După opinia autoarei

cercetărilor, una dintre siluete reprezintă divinitatea feminină, văzută „din spate”, ca divinitatea calipige a frumuseții; cealaltă siluetă redă divinitatea feminină în poziție de naştere, divinitatea generatoare de viață (*Ibidem*) (fig. 6/3). Noi vedem, în modelarea imaginilor, pe un vas de calitate mediocră, atitudinea de *orantă* a fiecărei „participante” la manifestările cultice, indiferent de natura interpretării fiecărei divinități.

La Bîrlăleşti-Epureni (jud. Vaslui), într-aşezare Cucuteni A2, a fost descoperit un fragment de *pithos* cu o reprezentare în relief, dorsală, în picioare, cu brațele înălțate (Gh. Coman, p. 128, fig. 103/2), ceea ce reprezintă, după opinia lui A. Nițu (1970, p. 77), introducerea normei dorsale „a reprezentărilor feminine în funcția tectonică şi decorativă a figurărilor antropomorfe din ornamentația plastică a ceramicii carpato-balcanice”. Deşi, de regulă, cum am văzut, divinitatea este reprezentată „din față”, pe un vas de tip Precucuteni III de la Traian-Piatra Neamț (H. Dumitrescu ş.a., 1953, p. 57, fig. 12; H. Dumitrescu, 1957, p. 61, fig. 1; A. Nițu, 1970, p. 77-84), divinitatea este redată „cu spatele” (fig. 6/5), iar acest model pare să devină canon în Cucutenian, căci au fost descoperite mai multe reprezentări, în stațiunile de la Ghelăieşti-Neamț, Truşeşti-Botoşani, Scânteia-Iaşi, Dumeşti-Vaslui, considerate ca interpretare a divinității feminine acuplate (V. Chirica, 2004 b, p. 190-191, fig. 5), şi al cărei prototip îl găsim în arta Paleoliticului superior (Laussel, Grimaldi). Aici, în aceste modelări cultuale pe ceramica cucuteniană, în contextul temei noastre, nu putem să nu vedem, poziția *orantei*. Interpretarea poate fi foarte veridică în situația în care acceptăm ideea de *autoprocreere,* pe care divinitatea feminină şi-a asumat-o în calitate de mare divinitate a lumii preistorice, în paleolitic şi neo-eneolitic.

În legătură cu această temă majoră a religiilor preistorice, este ştiut faptul, demonstrat de biologi, că orice ființă vie se naşte cu instinctul procreației pentru perpetuarea speciei. În acest sens, caracterul de divinitate, rezervat femeii, se manifestă prin *asocierea imaginilor*, uneori a pozițiilor ginecologice (La Magdelaine des Albis, Gabillou, etc.) cu bărbatul sau cu forța virilă, reprezentată de

unele animale. După opinia noastră, în Paleoliticul superior, poate mai mult chiar decât în neo-eneolitic, *sacralitatea procreației*, reprezentată pe placa de calcar de la Laussel, unde imaginea a fost parțial deteriorată (sau scena propriu-zisă a fost cu intenție nedefinit realizată pentru a sublinia sacralitatea faptului), a constituit un element important al sacrului colectiv. Interpretarea *sacrului procreației*, aşa cum este redată tema în arta preistorică, impune deci, posibila imagine a auto-procreerii, cu care *Marea Divinitate* feminină a fost dotată, sau pe care si-a însuşit-o ca principală divinitate a Preistoriei vechi. Pe binecunoscutul altar de la Truşeşti (reprezentat în numeroase lucrări care tratează *dualitatea* ("coincidența contrariilor"), sau pe vasele de la Dumeşti, Ghelăieşti, Truşeşti, Scânteia, toate aparținând culturii Cucuteni, sunt reprezentate cele două entități ale *cuplului antropomorf* (Monah, D., 1992, fig. 3/1; 4/1; Monah D., 2001, p. 181), ca element al comuniunii celor două principii *ying* şi *yang*. Pe alte vase neo-eneolitice, dualitatea pare să fie reprezentată numai de *principiul feminin* dublat, dar nu în asociere alăturată, ci prin acuplare, iar noi credem că celebra "La Carte à jouer" de la Laussel (A. Roussot, 1995, fig. 1d) reprezintă Marea Divinitate feminină acuplat. Unele explicații se cer a fi precizate: există imagini, ca cea de la Grimaldi (M. Mussi, 1995, fig. 2), Truşeşti, Dumeşti sau Scânteia, unde una dintre reprezentări se deosebeşte de *dublura* ei masculină fie prin lipsa sânilor, fie prin tratarea specială a capului, în timp ce, altele, absolut identice, nu lasă posibilități de interpretare a dualității; în această situație, rămâne de acceptat caracterul hermafrodit al zeității feminine, în calitatea sa de auto-procreere, atribut al Marii Mame .

Trecând la pictura cucuteniană, observăm, mai întâi, faptul că, pe câteva fragmente ceramice de la Ruginoasa-Iaşi este redată, extrem de stilizat, imaginea *orantei* (V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008, p. 44-45) (fig.8/1-3), iar aceste imagini picturale se asociază, după opinia noastră, cu recent descoperita statuetă de la Rădeni.

În cadrul ceramicii pictate, credem că nu toate ornamentele, motivele decorative, indiferent de obârşia ori natura lor pot şi trebuie să fie considerate ca reprezentând elemente de certă factură

religioasă. Admitem faptul că prin însăşi natura sa, arta picturii cucuteniene are trăsături de spiritualitate, dar încercăm să nu confundăm spiritualitatea cu religia, chiar şi în preistoria epocii noi a pietrei; aceasta cu atât mai mult cu cât majoritatea materialelor arheologice ceramice ne-a parvenit în stare fragmentară, uneori atât de accentuată, încât nu se pot distinge motivele decorative pentru a avea o imagine adecvată asupra naturii artistice a creației şi compoziției acesteia. Mai adăugăm faptul că prea adesea s-a căutat identificarea elementelor religioase, chiar de manifestare a sacrului individual şi colectiv, a practicilor, riturilor şi ritualurilor colective cu caracter de generalizare, *obligatorii* pentru toate comunitățile umane din imensa arie de răspândire a locuirilor celor trei faze de evoluție a culturii (complexului cultural) Cucuteni-Ariuşd-Tripolie). După opinia noastră, *marile teme religioase* identificate de D. Monah (1992), V. Chirica (2004 a; 2004 b), de alți exegeți (A. Nițu, 1980; A. Nițu, V. Chirica, 1987, A. Nițu, M. Mantu, 1987; M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, 2004 etc.) pot reprezenta doar idei generale ale religiozității comunităților umane cucuteniene, nu şi manifestări cultice cu caracter individual, specifice unor anumite aşezări (comunități umane), a căror existență se încearcă a fi demonstrată pe baza unor descoperiri arheologice, uneori de caracter particular.

Vom lua în considerație acele puține elemente identificate la Ruginoasa-Colina lui Drăghici – vase pictate, reprezentările în relief pe pereții unor vase, plastica antropomorfă şi zoomorfă, alte elemente plastice (conuri) sau piese de cult (mese-altar, scaune-tronuri), care constituie mărturii incontestabile ale creației artistice de factură religioasă, unele dintre acestea reprezentând, după opinia lui VL. Dumitrescu (1979, p. 72) „sculptura cucuteniană”.

Pictura de caracter religios se referă, mai întâi, la trei fragmente, provenind de la vase diferite, cu reprezentare antropomorfizată, pe care o considerăm feminină. Acestea semnifică *oranta*, după modelul redat în relief pe numeroase alte vase cucuteniene, descoperite în diferite stațiuni şi niveluri de locuire.

Primul fragment care s-a păstrat (fig. 8/1a-b) pare să provină de la un vas de dimensiuni medii, probabil un chiup, cu exteriorul lucrat îngrijit, pregătit special pentru a fi pictat. Acesta ar putea fi încadrat în varianta V: vase cu corpul bombat, mai mult late decât înalte, ale ceramicii fazei Cucuteni A de la Cucuteni-Cetățuie (M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, 2004, p. 168). Întregul contur fost amenajat pentru pictură, bine lustruit, în timp ce interiorul a fost doar netezit, fără a prezenta pregătirea specială pentru decor pictat, deoarece partea superioară nu era suficient de largă în sensul de a permite introducerea instrumentului de pictat şi realizarea controlată a motivelor decorative; este posibil să fi avut pictat numai interiorul gurii. S-a păstrat doar o porțiune a gâtului şi a umărului vasului. O parte a picturii s-a deteriorat aproape în întregime, dar cele două urme de culoare roşie-cărămizie, ca şi altele, albe, dar foarte şterse, fac dovada că şi această parte anatomică a vasului a fost pictată. Imediat sub gât, cel mai bine s-a păstrat conturul *orantei* (fig. 8/1a-b) : dintr-un romb (care se ştie că reprezintă imaginea sacralizată a acelei părți din corpul feminin, ce conține viața de dinainte de naştere, a fertilității) (V. Chirica, 2004 a, p. 113), pornesc trei elemente verticale. Cel din centru reprezintă continuarea laturilor superioare ale rombului, pe o înălțime de 2 cm şi o grosime de numai 7-8 mm, uşor evazat la extremități; partea sa superioară se termină cu o bandă de culoare şocolatie, mai largă cu 1 mm față de corpul vertical, care este realizat cu culoare maronie, bordat pe margini cu şocolatiu (trebuie să precizăm că nuanțele precizate reprezintă starea actuală a picturii, afectată de mileniile de zacere în condițiile prezenței agenților chimici din sol). În interpretarea noastră, acest element pictural constituie partea superioară a antropomorficului, de la abdomen (rombul, gol la interior, însă tot de factură rombică, urmând exteriorul laturilor) dar în sus, inclusiv capul, evident extrem de stilizat. Cele două brațe pornesc din unghiurile superioare laterale, orizontale ale rombului; se prelungesc puțin (câțiva mm) în jos, oblic, pentru a reliefa coatele mâinilor, apoi se ridică aproape vertical, puțin oblic spre interior (spre capul divinității); pictura brațului stâng este mai bine păstrată, de aceeaşi culoare ca şi „capul”, şocolatie, dar cu urme

de pictură mai deschisă, ca şi „gâtul”; pictura braţului drept este mai corodată, cu culoarea ştearsă, de nuanţă roşcat-cărămizie, cu dungi şocolatii. Deteriorarea picturii nu poate crea certitudinea completării acestei imagini, cu prelungiri ale braţelor, vertical, dar în jos, prin două benzi late, de pictură corodată, însă cu dungi şocolatii. Chiar şi rombul pare să fi avut o prelungire la partea sa inferioară, dar se mai observă numai nuanţe puţin mai închise faţă de fondul, probabil alb, cu care era acoperită întreaga suprafaţă a vasului. În partea dreaptă a antropomorficului de disting elementele altui decor, alcătuit dintr-o bandă lată, oblică, de culoare roşcat-cărămizie cu dungi şocolatii; ruptura vasului, la partea inferioară a acestei benzi nu permite observaţia sigură că această bandă aparţine motivului decorativ care urmează, şi care este format dintr-o altă bandă, tot roşcat-cărămizie, dar oblică-arcuită, cu numai două dungi şocolatii, la fel de arcuite; la partea superioară, dunga din partea stângă pare să se continue orizontal, delimitând, în felul acesta, registrul decorului de pe umărul vasului, de acela de pe gâtul acestuia. Acest motiv complex se continuă, spre dreapta, cu partea dreaptă a unei ove, cu un element pictural în centru, distrus de ruptura fragmentului ceramic. În interpretarea decorului desfăşurat, realizat de noi (fig. 8/3b), aici ar fi putut să fie reprezentat un alt motiv al *orantei*, cu patru „braţe” verticale, dar nu putem avea certitudinea acestei reprezentări picturale. O precizare suplimentară credem că este necesară : motivul pictural al braţului (uşor oblic in jos – braţul, şi apoi, vertical, in sus – antebraţul, se aseamănă foarte mult cu marginile supraînălţate ale scăunelului-tron nr. 7 de la Isaiia-Iaşi (fig. 3/1).

Al doilea fragment are, ca decor, o altă *orantă*, ce a fost pictată pe un vas care, după grosimea pereţilor, pare să fi fost de dimensiuni mai mari decât precedentul (fig. 8/2a-b). Acesta s-ar putea înscrie în categoria a III-a, vase cu corp bombat (dar zvelt) de la Cucuteni-Cetăţuie (M. Petrescu-Dîmboviţa. M.-C. Văleanu, 2004, p. 166). Pictura este, şi în acest caz, deteriorată, dar se poate observa fondul alb al vasului, peste care s-au aşternut motivele decorative, care acopereau în întregime corpul şi umărul vasului (atât cât s-a păstrat). Elementul antropomorf are tot trei benzi verticale, pornind

de la un romb (gol, dar sub formă de cerc, deci rotund la interior). Din laturile superioare ale rombului, uşor arcuite, porneşte banda verticală, care reprezintă gâtul şi capul, din bandă roşie, evazată la partea superioară, unde se termină printr-o accentuare a culorii. Şi în acest caz, capul se termină în linie aproape orizontală, foarte puțin arcuită spre exterior. Stilizarea este la fel de accentuată. Brațele divinității pornesc din unirea unghiurilor laterale ale rombului cu unghiul inferior, oblice la exterior şi arcuite în semicerc la interior. De la nivelul „cotului" mâinii stângi, antebrațul devine vertical, cu o foarte slabă subțiere la mijloc; ruptura vasului la nivelul „cotului" mâinii stângi face imposibilă cunoaşterea exactă a formei antebrațului, dar putem avea certitudinea simetriei cu brațul stâng, astfel că, în interpretarea decorului desfăşurat, realizat de noi (fig. 8/4b), acest antropomorf se prezenta, inițial, cu ambele brațe pictate vertical. Decorul fragmentului prezentat mai păstrează, în partea sa stângă, o bandă verticală roşie, aproape paralelă, cu trei linii, tot roşii, puțin distanțate, care au fost trasate peste albul aproape uniformizat, sub brațul mâinii stângi. Nu avem certitudinea că peste roşul benzilor au fost trasate linii sau dungi de culoare mai închisă (neagră sau şocolatie).

Al treilea fragment ceramic provine de la un vas de mari dimensiuni, rupt la nivelul liniei care delimitează gâtul. Probabil că partea superioară a vasului era foarte largă şi evazată, căci pe partea interioară a gâtului se mai observă câteva benzi şi dungi de culoare, roşii, respectiv negre-şocolatii. În partea stângă se păstrează, parțial, perforația realizată pentru susținerea verticală a vasului, de formă rotundă (fig. 8/3a-b). În cadrul descoperirilor efectuate de H. Dumitrescu (1933, p. 71, fig. 18, 1, 3, 5), astfel de perforații sunt specifice vaselor-suport, pe care le regăsim şi la Cucuteni-Cetățuie (M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, 2004, p. 170-172, fig. 112/8; 113/4, 6; 114/3, 6), ca, de altfel, în toate locuirile cucuteniene.

Atât cât s-a păstrat din decor, acesta are în partea stângă o bandă lată (2,2 cm la mijloc) şi înaltă (11 cm), mai arcuită la interior decât la exterior, peste care s-au trasat, pe centru şi pe margini, linii (dungi) negre-şocolatii, care urmau conturul benzii de culoare roşie-

cărămizie; această bandă aparţinea, fără îndoială, altui motiv decorativ, pe care nu-l putem preciza. Decorul central este reprezentat de trei benzi verticale, care pare că se unesc la partea inferioară printr-o dungă (lățimea, 8 mm) oblică: brațul stâng al acestui antropomorf porneşte de la baza celui central, oblic spre stânga, apoi, la nivelul „cotului" banda devine mai lată şi urcă (8 cm), cu lățimea de 2 cm la partea superioară; ea este străbătută de două linii verticale, spre margini, de culoare neagră-şocolatie, care se unesc la nivelul „cotului"; banda centrală este verticală, uniformă ca grosime, marcată tot de două linii negre-şocolatii pe margini, dar în treimea superioară are realizat un unghi, ca o *excrescență,* de la care linia se curbează uşor spre interior; culoarea părții superioare este ştearsă, dar pare oblică şi mai scurtă decât banda din partea stângă; banda dreaptă are exteriorul la nivelul fragmentării vasului, astfel că putem preciza doar că, prin oblicitatea spre dreapta a întregului motiv decorativ, aceasta pare mai înaltă decât celelalte (înălțimea, 10,5 cm), dar şi ea conține două linii negre-şocolatii, trasate în partea sa centrală; în plus, partea superioară a motivului decorativ pare să se găsească pe aceeaşi linie de oblicitate (paralelă) cu partea sa inferioară. În acest caz, doar existența celor trei benzi verticale, dintre care primele două sunt unite cu certitudine la partea inferioară, ca şi simetria, specifică artei cucuteniene, ne dau temei să interpretăm acest decor ca reprezentând tot o *orantă*. Precizăm însă faptul că un decor aproape identic apare pe pieptul a trei statuete de la Dumeşti, în zona centrală, înscrise ca într-o „stampilă", fără ca acest decor să aibă caracter antropomorfizant (R. Maxim-Alaiba, 1987, p. 272-274, fig. 1; 2; 3, stânga).

*

Imaginea *orantei* în arta religioasă a fost identificată, pentru prima dată, în creația artistică a Paleoliticului superior. Ne referim la descoperirile de la Geissenklösterle, poate si Galgenberg (Germania) (fig. 9/3-4) (G. Bosinski, 1990, p. 69) şi la cea din grota Tito Bustillo (Spania) (fig. 9/1-2) (A. Moure Romanillo, 1995, p. 166, fig. 4/1), cu precizarea că aceluia□i tip de reprezentare i-ar putea aparține alte imagini din grota menționată, sau din grota Pendo (Spania), (*Ibidem*,

p. 166, fig. 4/2, respectiv, 3). Placa din ivoriu din grota de la Geissenklösterle aparține locuirii aurignaciene, datată între 34.000 şi 29.000 ani a. Chr. Placa din ivoriu are lungimea de 38 mm şi lățimea de 14 mm, fiind sculptată pe ambele fețe: pe una dintre acestea este realizată o figură antropomorfă în relief, văzută din față. Capul este scurt şi oval, este încadrat de brațele ridicate, paralele, iar corpul propriu-zis şi picioarele au proporții normale, puțin depărtate, prin această poziție, ca şi prin lărgimea şoldurilor sugerându-se feminitatea imaginii realizate. Pe revers, decorul este reprezentat de patru aliniamente verticale din puncte uşor scobite. Prima creație artistică de la Tito Bustillo (fig. 9/1-2) este gravată pe un fragment de baghetă semirotundă, din corn de cervideu şi aparține unui nivel atribuit Magdalenianului superior, datat între 13.000 şi 11.500 a. Chr. Partea superioară a figurinei antropomorfe este reprezentată de corpul propriu-zis, care are, la partea superioară, brațele redate prin linii oblice, spre dreapta şi spre stânga. Liniile care delimitează corpul sunt bordate cu câte un şir de puncte ce urcă până la nivelul unde brațele se despart de trunchi. Aceleaşi puncte, dispuse în unghi, dar în asociere cu linii verticale (în centru) sau oblice (pe partea stângă) par să indice zona genitală (vulva, redată prin incizia verticală, ce simbolizează spațiul sacralizat al sexualității) (V. Chirica, 2004 a, p. 113); picioarele sunt figurate prin trei linii incizate, două oblice, de la nivelul abdomenului în jos, şi a treia, care delimitează conturul exterior al picioarelor. A doua piesă este reprezentată de o figurină sculptată în partea corticală a unui corn de cervideu. Conturul ondulat redă corpul şi coapsele, mâinile ridicate fiind doar sugerate prin două „cioturi” care par să sugereze înălțarea umerilor (ca şi la unele statuete cucuteniene, Vl. Dumitrescu, 1979, p. 74); dar accentuarea gâtului ar putea indica faptul că această creație reprezintă un pandantiv (H. Delporte, 1991, fig. 85). Piesa din grota Pendo, ce ar putea reprezenta de asemenea un pandantiv, reprezintă tot conturul ondulat al unei femei, cu brațele ridicate (A. Moure Romanillo, 1995, p. 152, fig. 4/3). Nivelul de locuire în care a fost găsită, aparține unei etape dintre Magdalenianul inferior şi cel recent, datată între 15.000 şi 13.000 ani BP.

Şi aici, zona sacralizată genitală este sugerată de o linie verticală şi mai multe linii oblice, dispuse în rețea (avers), pe revers fiind realizate numai 9 linii oblice.

*

Practicile magico-religioase constituiau o componentă importantă a vieții acestor populații, reprezentând o realitate a vieții spirituale a comunităților, demonstrată de mult timp şi acceptată de exegeții perioadei. Au fost identificate mai multe categorii de materiale arheologice: 1, plastica antropomorfă; 2, obiecte de lut ars cu semne şi simboluri, unele de caracter antropomorf sau antropomorfizat (C. V. Chirica, 1995, p. 203-224); 3, fragmente (ceramice) cu inscripții – *semne* cu valoare de inscripții (V. Chirica, 2004 c); 4, machete de sanctuare şi cuptoare; 5, ceramica, cu mai multe componente de artă şi spiritualitate: reprezentări feminine, reprezentări masculine, reprezentări animaliere, păsările şi oul, simboluri solare etc. Unii arheologi folosesc nu mai puțin de patru *entități* lingvistice, apropiate ca semnificație: *semne-simboluri*, *magie- religie*, ceea ce necesită, credem noi, luarea în considerație a semnificației acestora, ca elemente definitorii pentru viața spirituală a unor comunități preistorice, care îşi au originea în creațiile comunităților umane din Paleoliticul superior (V. Chirica, 2004 a; 2004 b; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005; C.- M. Lazarovici, 2006, p. 57-87). Din punctul nostru de vedere, toate *simbolurile* din creația artistică paleolitică şi neo-eneolitică erau reprezentate, vizual, material, sub formă de *semne*, cărora creatorii lor le acordau semnificații speciale, poate specifice unor areale spațiale şi culturi (civilizații) arheologice. Ne bazăm pe faptul că, în spiritualitatea preistorică, fiecare *semn* creat trebuia să *semnifice*, să *simbolizeze* ceva, iar acel *ceva* era reprezentat de *semnul* creat în cadrul sacrului individual, dar cu manifestări ale întregii comunități, privind *sensurile* atribuite *semnului*. În ceea ce priveşte raportul *magie – religie*, credem că distincția dintre cele două noțiuni-elemente ale spiritualității este greu de operat în cadrul manifestărilor cultuale preistorice. Din punct de vedere al preistoriei religiilor (al

religiilor preistorice), credem că aceste două manifestări cultice au putut să coexiste, chiar şi în cadrul aceloraşi comunități umane, fiecare având, probabil, semnificații şi ritualuri diferite, dar care trebuiau să marcheze năzuința omului spre împlinirea unor necesități, în primul rând *materiale*, dar depinzând de factori, de elemente superioare vieții terestre, iar implorarea forțelor benefice (poate de către *orante*, sau prin intermediul acestora), situate în exteriorul lumii cunoscute de către manifestanți (în cadrul procesiunilor sacrului colectiv) se realiza potrivit unor *canoane* proprii fiecărei comunități, dar cu caracter general în cadrul fiecărei civilizații (= culturi) arheologice, pe toată întinderea sa, în spațiul geografic de manifestare. În fond, creatorii (artiştii) cucutenieni, ca şi ai celorlalte civilizații arheologice mai mult sau mai puțin contemporane lor, erau obligați să se supună *canoanelor* de realizare artistică, evident cu conotații spirituale. *Trecerea* şi *transmiterea*, factori de cunoaştere şi de manifestare cultică s-au produs la toate comunitățile umane preistorice de pe foarte largi spații geografice. În felul acesta credem că se poate explica identitatea unor elemente decorative, de factură geometrică, în Gravettianul Europei de Est şi Occidentale, şi în neoliticul aceluiaşi spațiu geografic, indiferent de suportul pe care este realizat (ivoriu de mamut, respectiv plastică sau ceramică din lut ars). Ne referim la decorul cu romburi sau triunghiuri (*transmiterea* putând fi identificată pe cunoscuta falangă de cal, cu decor rombic, de la Cuina Turcului-Dubova, aparținând Epigravettianului din zona Porților de Fier), dar luăm în considerație şi decorul spiralic geometrizat, cu identități în Gravettianul european (Mezin, Ucraina) şi pe ceramica cucuteniană din aproape întregul areal de răspândire. În ceea ce priveşte lipsa explicită a feței statuetelor, sau acoperirea acestora cu mască, ori cu reprezentări mascate, animaliere, aici credem că ar trebui să vedem cel puțin două elemente cultice: mai întâi, obligativitatea *imaginii interzise* a divinității, potrivit canoanelor artistic-spirituale (A. Besançon, 1996, p. 36, precizează, cu exemplificări din panteonul grec: *Corpul zeilor posedă, prin natura sa, o constantă de frumusețe şi de glorie ... El poate să devină invizibil pentru oameni ... Ascunzându-se de ochii muritori, el îi*

protejează. Fiindcă pentru greci, ca şi în Biblie, a-i vedea pe zei în faţă poate fi mortal); în al doilea rând, credem că este vorba de substituirea omului prin animalul de sacrificiu, dar şi a doua valenţă a *substituirii* forţei şi agilităţii animalului de către om (cu precădere de către bărbatul-vânător) (V. Chirica, 2006, p. 25-27).

O foarte bogată şi variată categorie de manifestări cultice au avut comunităţile cucuteniene dacă le raportăm la numărul mare de machete de sanctuare, măsuţe de cult (altare mobiliare), ori cuptoare miniaturale, cu simboluri sacre sau cu elemente arhitectonice reprezentând simboluri ale sacralităţii. Existenta bucraniilor, descoperite îndeosebi în nivele de locuire eneolitică, poate conduce din nou la Paleoliticul superior, în a cărui artă găsim destul de bogat reprezentarea bovideului, ca element uranic al virilităţii, în raport direct cu elementul feminin. Ne referim mai întâi la reprezentările foarte explicite din grota La Magdelaine (Tarn), unde bizonul este redat în poziţie de „atac”, în asociere cu cele două imagini feminine, în poziţie sexuală, scenă unică în arta paleolitică (A. Leroi-Gourhan, 1965, p. 289, fig. 500-502). O altă descoperire de caracter excepţional a fost făcută în grota Chauvet. Aici, *cuplul* femeie-bizon este redat pe un planşeu calcaros: femeia este reprezentată, pictat, numai prin partea sacralizată a abdomenului, a zonei genitale şi a coapselor, dar ea se află sub protecţia bizonului, reprezentat numai de capul său, cu coarne bine conturate (J. Clottes, 2005; V. Chirica, 2006 a, p. 185-191). În cadrul ceramicii cucuteniene, acest ansamblu este reprezentativ realizat pe vasul de la Târgu Ocna-Podei (fig. 10/2) (G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, 2005, p. 69, fig. 1), dar si la Bilcze Zlote (fig. 10/1) (D. Monah, 1997, p. 211) sau Căscioarele (*Ibidem*, fig. 45/7, p. 297).

Reprezentările antropomorfe şi zoomorfe, identificate pe ceramica cucuteniană, pictate sau sculptate (modelate în relief) fac trimitere la alte manifestări cultice, ale căror cunoaşteri depline nu pot fi posibile în lipsa unor elemente clar definite, aşa cum au recunoscut majoritatea exegeţilor religiilor cucuteniene. Dar acestea au existat şi, indiferent de modalităţile de practicare a riturilor şi ritualurilor, a semnificaţiilor lor, trebuie să acceptăm existenţa divinităţii,

reprezentată, uneori, chiar şi prin semnificaţia formelor ceramice (vasele antropomorfe sau cu tub de scurgere, de exemplu). Asocierea divinităţii feminine cu altele, tot feminine, dar de proporţii mai mici, cu elementul masculin, dar şi cu cel zoomorf, cu peşti, şerpi, păsări, ori vegetale (*pomul vieţii* pe amforeta de la Cârniceni), sau numai reprezentarea acestor realităţi ale lumii vii, completează în mod fericit întreaga gamă de valorizări ale *Marii Divinităţi*, indiferent dacă elementele *complementare* divinităţii feminine aparţin vieţii cereşti, acvatice sau terestre. Schematizarea excesivă (uneori) a reprezentării feminine, ori elementele de natură vegetală cu care sunt redate erbivorele (cu coada *în spic*), redarea doar a *romburilor* şi a *triunghiurilor* (a căror semnificaţie sacralizantă este bine cunoscută), dar şi prezenţa efectivă a elementelor de decor, din lumea vegetală, simbolizează, după opinia noastră, calitatea *Marii Divinităţi* de creare a lumii vii, de protecţie, de legătură a acesteia cu *lumea de sus*, arborele vieţii, cu valenţe cosmice având tocmai acest rol de legătură.

O alta temă ce apare ca element de creaţie artistică religioasă o constituie reprezentarea mâinii pe ceramica precucuteniană şi cucuteniană, îndeosebi cu referire la *orante.* Precizăm că şi aceste imagini-simbol îşi au originea tot în arta şi spiritualitatea paleoliticului superior. Mai mult încă, putem constata o bogăţie numerică şi calitativă impresionantă a pictării mâinii în aproape toate grotele-sanctuar ale Paleoliticului superior european, pe care le-am interpretat (V. Chirica, 2006, p. 25-26) ca reprezentând mâna care creează (alăturată altor realizări artistice, cu simbol al creaţiei divine), care protejează (pictată în asociere cu erbivore – cai etc.), care poate stăpâni animalele feroce (grota Chauvet), care se sacrifică în cursul unor activităţi dăunătoare omului, mâna, ca element considerat ca având puteri supranaturale, când este redată cu deformaţii patologice – degete mutilate sau lipsă (grotele Arcy, Gargas). Interpretarea simbolisticii mâinii este asigurată de cele peste 500 de *semne* ale acesteia, la Chauvet, peste 250, la Gargas (dar numai 10 întregi şi fără deformaţii), prin care ni se transmite un mesaj religios, limbaj cu anumite specificităţi (G. Bosinski, 1990; A. Leroi-Gourhan, 1990) ale comunităţilor umane respective, intrând în cadrul creaţiei artistice cu

valoare de sacru colectiv. Precizăm că redarea mâinii protectoare sau de sacrificiu a trecut şi în iconografia creştină (V. Chirica, 2006, p. 26), poate tot prin acele elemente de *trecere* şi *transmitere*. Interpretarea mâinilor cu cinci degete desfăcute, în sus, semnificând *oranta,* redate pe ceramica de tip Precucuteni-Tripolie, este deosebit de interesantă şi aduce noi valenţe în ceea ce priveşte semnificaţiile spirituale ale posibilelor manifestări cultice, cu caracter religios, obligându-ne să revenim din nou la scrierile lui M. Eliade (1992, *passim*).

*

Revenind la imaginea *orantei* în arta preistorică, vom constata că, prin această realizare *canonică*, artiştii epocii au marcat, ca şi în cadrul erminiilor din iconografia creştină, locul divinităţii feminine în ierarhia eventualului panteon al lumii contemporane, neo-eneolitice. În interpretarea acestei realizări artistice, trebuie să luăm în consideraţie cel pu□in trei aspecte, care se integrează în *natura* spiritualităţii preistorice eneolitice: a, existenţa *orantei* ca element al ceremoniilor cultice la comunităţile de agricultori şi crescători de vite; b, situaţia ierarhică a divinităţii feminine în panteonul religiilor neo-eneolitice, îndeosebi cucuteniene; c, relaţia htonic-uranic sau uranic-uranic în religiile şi manifestările cultice ale comunităţilor preistorice.

Studiile de specialitate precizează existenţa reprezentărilor feminine sub forma *orantei*, a divinităţii feminine în picioare şi cu braţele înălţate, care are ca prototip creaţiile artistice ale paleoliticului superior (fig. 9/1-3) (H. Delporte, 1991, fig. 231/1-3), iar în neo-eneolitic, începând cu culturile carpato-balcanice Starcevo-Criş, Vinča-Turdaş şi liniară, ca figurări în relief pe unele produse ceramice (A. Niţu, 1970, p. 82). Excepţii de la aceste norme canonice, unde divinitatea feminină este redată „din faţă”, pot fi socotite, pe ceramica precucuteniană, modelările de la Traian (fig. 6/5) şi Bîrlăleşti (fig. 6/4). Eneoliticul, mai ales cel de factură cucuteniană, dar şi gumelniţeană, a impus alte canoane artistice şi religioase, mai edificatoare, iar printre creaţiile cele mai reprezentative le amintim pe acelea de la Ruginoasa-Iaşi, în pictură

(fig. 8), Rădeni-Iaşi (fig. 1) şi Taraclia-R. Moldova (fig. 5/12) în sculptură. Existența figurinelor de tip *orantă*, considerate a fi mediatoare între oameni şi divinități (C.-M. Mantu, 1993, p. 67) a fost atestată în creația artistică de la Scânteia-Iaşi, şi din alte stațiuni cucuteniene. C.-M. Lazarovici (2006, p. 68) mai apreciază că brațele ridicate semnifică gesturi de implorare, poate chiar o invocare dinspre cer spre pământ, semnificând solicitarea ploii sau a altor favoruri cereşti. Este evident faptul că însăşi prezența *orantei* în arta neo-eneolitică este considerată ca reprezentarea relației htonic-uranic, dar poate şi a unei relații speciale, uranic-uranic, dacă vom considera modelarea *orantei* ca divinitate, nu simplă *preoteasă*, după modelele religiilor antice, îndeosebi din Orientul Apropiat şi Mijlociu, sau cum ar putea sugera statueta masculină, cu brațele ridicate, de la Scînteia-Iaşi, dar ca posibilitate de existență numai la unele comunități umane, fără tendința de generalizare.

În ceea ce priveşte ierarhia divinităților, studiile de specialitate sunt întrutotul de acord că divinitatea feminină reprezenta, în credințele comunităților preistorice neo-eneolitice, *Marea Mamă*, divinitate supremă, cu toate denumirile ce i-au fost atribuite: Marea Zeiță, *Terra Mater*, apreciindu-se că, în cultura Cucuteni-Tripolie se poate admite că ar fi existat „religia mamei” din accepțiunea lui Mircea Eliade (D. Monah, 1997, p. 203 şi urm.), cu precizarea că zeitatea masculină pare să fi avut puțină importanță în religia cucuteniană (*Ibidem*, p. 208), elementul masculin fiind subordonat „Marii Zeițe”, dar se mai precizează faptul, foarte important, că nu întotdeauna poziția de „acolit” (*parèdre*) a bărbatului este evidentă (*Ibidem*, p. 214). Din acest punct de vedere, apreciem faptul că, aproape în unanimitate, specialiştii folosesc sintagma „zeița mamă şi acolitul ei masculin”, cu precizarea poziției subalterne a acolitului (Vl. Dumitrescu, 1979, p. 79; M. Petrescu-Dîmbovița ş.a., 1999, p. 529; C. Laboutin, 1990, p. 103). Din acest punct de vedere constatăm că, aproape în totalitate, specialiştii acordă divinității feminine atributele esențiale ale vieții şi morții. Astfel, referindu-se la urnele cu caractere antropomorfe feminine, N. Kalicz (1970, p. 73) apreciază că acestea „reprezintă zeița, sursă a vieții şi a morții suverană a tuturor

celor vii şi a morților, şi care îi primeşte, cu brațele deschise, pe toți cei care ajung în lumea cealaltă”. La rândul sau, Cl. Cohen (2003, p. 122) se întreabă retoric: „ Dumnezeul preistoriei era o femeie?”, argumentând că „ Ideea unui cult al < Marii Zeițe> care ar fi dominat civilizațiile preistorice se fondează mai ales pe existența unei foarte mari abundențe de imagini feminine pictate sau gravate, de figurine din piatră, argilă modelată sau din lut ars, care se regăsesc de la țărmurile Atlanticului până în Rusia, în Orientul Mijlociu şi în perimetrul mediteranean ... în siturile neolitice de pe Valea Dunării, la Vinča şi Cucuteni ... Traversând imensitatea timpului şi a spațiului, traversând multiplele variații tematice şi stilistice ale acestor figurine, aceste nenumărate reprezentări ar traduce invariabil o viziune religioasă bazată pe cultul unei (sau al mai multor) divinități feminine” (*Ibidem*, p. 122-124). Ideea unei divinități feminine cu caracteristici unice apare şi în alte lucrări (Fl. Draşovean, Dr. Popovici, 2008, p. 39-40), unde se precizează faptul că Marea Mamă întruchipează probabil principiul primordialității. Ideea unui cult al fertilității şi al fecundității, atribuit tuturor reprezentărilor antropomorfe feminine din arta şi religiile preistorice este prezentă în absolut toată literatura de specialitate; doar A. Leroi-Gourhan (1990, p. 127) apreciază că „Ce qui a été dit des déesses de la Fécondité est strictement banal et n’explique rien: considérer la fécondité comme un phénomène souhaitable est de toutes les religions ou presque et faire de la femme son symbole n’a rien de particulièrement original”. Aşadar, chiar dacă se acceptă ideea că Marea Divinitate avea toate atributele vieții şi ale morții, care dă naştere vieții şi face pământul să rodească, reprezentarea sa ca *orantă* o situează pe un plan secund în ierarhia divinităților preistorice: ea se roagă, ea imploră, ea invocă bunăvoința unei alte divinități, aflată pe un plan superior; aşadar, fără a generaliza, noi considerăm că, măcar în comunită□ile umane ai căror artişti au imortalizat-o sub atributele *orantei* (cum ar fi la Ruginoasa, Cucuteni şi Rădeni-Iaşi, Igeşti, Bîrlăleşti, Dumeşti şi Dodeşti-Vaslui, Truşeşti-Botoşani, Chişoda Veche-Timiş, Zorlențu Mare-Caraş Severin, Taraclia-R. Moldova, Nagornoye II-Ucraina etc., poate chiar şi la Poduri-Bacău şi Isaiia-Iaşi), în manifestările

cultice ale comunităților umane s-a produs o schimbare, în sensul că *Marea Divinitate* nu mai este feminină, ci masculină. A□adar, din acest punct de vedere, şi dacă acceptăm că în Preistorie nu se poate preciza existența unei uniformizări a religiilor şi a manifestărilor cultice, *religia mamei*, deci a divinității feminine a coexistat cu *religia tatălui creator*, deci a divinității masculine.

Biblia, ca şi sursă dogmatică a Creştinismului, ne oferă, mai întâi, relația htonic-uranic, atunci când se redă pasajul învingerii amaleciților de către israeliteni, prin forța ridicării mâinilor, de către Moise:

“Atunci au venit Amaleciții să se bată cu Israeliții la Rafidim.

Iar Moise a zis către Iosua: <<Alege-ne bărbați voinici şi du-te de te bate cu Amaleciții! Iar eu mă voi sui în mâine în vârful muntelui şi toiagul lui Dumnezeu va fi în mâna mea>>.

A făcut deci Iosua cum îi zisese Moise şi s-a dus să bată pe Amaleciți; iar Moise cu Aaron şi Or s-au suit în vârful muntelui.

Când îşi ridica Moise mâinile, biruia Israel; iar când îşi lăsa el mâinile biruia Amalec.

Dar obosind mâinile lui Moise, au luat o piatră şi au pus-o lângă el, şi a şezut pe piatră; iar Aaron şi Or îi sprijineau mâinile, unul de o parte şi altul de altă parte. Şi au stat mâinile lui ridicate până la asfințitul soarelui.

Şi a zdrobit Iosua pe Amalec şi tot poporul lui cu ascuțişul sabiei.

Atunci a zis Domnul către Moise: << Scrie acestea în carte spre pomenire şi spune lui Iosua că voi şterge cu totul pomenirea lui Amalec de sub cer ! >>.

Atunci a făcut Moise un jertfelnic Domnului şi i-a pus numele <<Domnul este scăparea mea !>> .

Căci zicea : << Pentru că mi-au fost mâinile ridicate spre scaunul Domnului, de aceea va bate Domnul pe Amalec din neam în neam !>> (*Ieşirea*, 17, 8-16).

Pe de altă parte, relația uranic-uranic este consemnată, potrivit canoanelor Noului Testament, atunci când Maica Domnului este considerată principalul intermediar între creştini şi Divinitate, fiind

ilustrată în iconografie cu mâinile înălțate la rugăciune (Fig. 11/1). În serviciul religios, există şi relația htonic-uranic atunci când, în cadrul Sf. Liturghii, preotul este cel care ridică mâinile la rugăciune pentru transformarea pâinii şi vinului în Trupul şi Sângele Domnului (Fig. 11/2-3), potrivit celor spuse de Însuşi Mântuitorul, la Cina cea de Taină : „Aceasta să o faceți întru pomenirea Mea” (Luca, 22, 19).

Aşadar, relația htonic-uranic, sau uranic-uranic (dacă acceptăm că statuetele feminine reprezentau divinitatea, nu marea preoteasă), este reprezentată, în arta şi religiile paleolitice şi neolitice prin asocierea dualității feminin-masculin. De altfel, J. Cauvin (1997, p. 51) consideră că < femeia este în mod cert o zeiță >. Noi înclinăm să credem că, mai ales în Paleolitic, dar şi la unele comunități umane neo-eneolitice, elementul feminin este de natură htonică, reprezentat de femeie cu toate atributele feminității (chiar dacă modelarea-pictarea capului este supusă altor canoane artistice şi religioase); elementul masculin este, întotdeauna, de natură uranică, reprezentat, de cele mai multe ori, de taur, ca forță generatoare sau regeneratoare de viață. Sunt cunoscute asocierile imaginilor femeie-taur din arta paleoliticului superior din grotele franceze (La Madelaine des Albis, Gabillou, Chauvet etc.) (V. Chirica, 2004 a, p. 115-117) (fig. 10/3), şi din neo-eneoliticul carpato-balcanic (Bilcze Zlote-Ucraina, Tîrgu Ocna-Podei, Neamț) (fig. 10/1, 2). După opinia noastră, umanizarea elementului uranic – taurul, s-a făcut pentru prima dată în cadrul artistic şi religios al comunității de la Ruginoasa-Iaşi, prin *umanizarea taurului celest*, aşa cum a fost pictat pe vasele cu reprezentări tipice (fig. 10/4) (V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008). Aşadar, aşa cum apreciază şi J. Cauvin (1997, p. 48), „il y a deux figures symboliques dominantes, la Femme et la Taureau, qui conserveront la vedette durant, le Néolithique et l’âge du Bronze orientaux, y compris dans la religion de la Méditerranée orientale préhellénique”. Dar, după opinia noastră, şi în acest sens, arhetipul aparține tot Paleoliticului superior.

Bibliografie

Biblia sau Sfânta Scriptură (tipărită sub îndrumarea şi cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Iustinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române), Bucureşti, 1968.

***
1997 *Cucuteni. The last great chalcolithic civilization of Europe,* Thessaloniki.

***
2007 *Ceramica neolitică. O lecţie de istorie. Catalog*, Aeternitas, Alba Iulia.

***
2008 *L'Art néolithique en Roumanie*, Arte'M, Italie.

***
2009 *Cucuteni. Magia ceramicii*. Catalog, PIM, Iaşi.

Abramova Zoia A.,
1962 *L'Art paleolithique sur le territoire de l'URSS* (en russe), Moscou-Leningrad, Ed. de l'Ac. des Sciences.
1995 *Sur certaines particularités stylistiques des statuettes féminines paléolithiques en Siberie,* in *Delporte* Henri (sous la dir. de), *La Dame de Brassempouy, Actes du Colloque de Brassempouy,* juillet 1994, ERAUL 74, Liège, p. 17-27 (suite, on va citer ERAUL 74).

Ambrojevici Ceslav,
1933 *L'epoque neolithique de la Bessarabie du Nord-Ouest*, in *Dacia*, III-IV, 1927-1932 (1933), p. 24-45.

Andreescu R.R., Popa T.,
2003 *Sultana-Malu Roşu. Catalog selectiv, Cercetări Arheologice*, XII, Muzeul naţional de Istorie a României, Bucureşti.

Bosinski, G.,
1990 *Homo sapiens. Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40 000 – 10 000 avant J.-C.)*, Errance, Paris.

Besançon Al.,
1996 *Imaginea interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandinsky*, Humanitas, Bucureşti.

Bosinski, G.,
1990 *Homo sapiens. Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40 000 – 10 000 avant J.-C.)*, Errance, Paris.

Cauvin Jacques,
1997 *Naissance des divinites. Naissance de l'agriuculture. La Revolution des symboles au Neolithique*, CNRS Ed., Paris.

Chirica C. V.,
1995 *Les vases anthropomorphes du Néolithique-Enéolithique de la Roumanie*, în *Préhistoire Européenne*, vol. 7, Liège.
Chirica Vasile,
1999 *Arheologia Cuaternarului,* in *Cuaternarul pe teritoriul Romaniei* (coord. A. Saraiman, V. Chirica), Helios, Iasi, 1999.
2004a *Teme ale reprezentarii "Marii Zeite" în arta paleolitică şi neolitică* (en roum.), in *Memoria Antiquitatis,* XXIII, p. 103-127.
2004b *La Grande Déesse et son interprétation dans l'art paléolithique*, in M. Otte (éd.), *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur), Liège, 10-12 décembre 2003*, Liège, *ERAUL*, 106, 2004, p. 187-194.
2006 *Artă şi religii preistorice. Sanctuarele paleoliticului superior european* (en roum.), in *Prelegeri Academice*, vol. V, Nr. 5, 2006, p. 7-34; 145.
2006a *Opinions concernant l'art et les religions paléolithiques sur la base d'une grande découverte*, în *ArhMold*., XXIX.
Chirica V. (ed.),
2004 c *Elemente de spiritualitate în spaţiul carpato-nistreean* Preistorie, Simpozion internaţional*, 2004, rezumatele comunicărilor, Iaşi.
Chirica Vasile, Marcel Tanasachi,
1985 *Repertoriul arheologic al judeţului Iaşi*, vol. II, Iaşi.
Chirica Vasile, Văleanu Mădălin-Cornel,
2008 *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualităţii comunităţilor cucuteniene de la Ruginoasa-Iaşi*, *BAI*, XX (ed. V. Chirica), Iasi.
Clottes Jean,
2005 *Spiritualité et religion au Paléolithique: les signes d'une émergence progressive*, în *Religion & Histoire*, Nr. 2.
Cohen Claudine,
2003 *La femme des origines. Images de la femme dans la prehistoire occidentale*, Herscher Ed., Berlin.
Davidescu G., Chirica V., Cucolea, M.,
2005 *Istorie şi viaţă spirituală în zona montană şi submontană a Neamţului*, Pim, Iaşi.
Draşovean Florin, Ciubotaru D.,
2001 *The Neolithic Art in Banat*, Timişoara.
Coman Ghenuţă,
1980 *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al judeţului Vaslui*, Litera, Bucureşti.
Delporte Henri,
1991 *L'image de la femme dans l'Art Prehistorique*. Picard, Paris.

1995 *Brassempouy et la Dame de Brassempouy*, in ERAUL 74, p. 55-64.

Dumitrescu Hortensia,

1933 *La station préhistorique de Ruginoasa*, în *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, III-IV, 1927-1932, Bucureşti.

1957 *Contribuții la problema originii culturii Precucuteni*, in *SCIV*, 8, 1-4, p. 53-73.

Dumitrescu Hortensia ş.a.,

1953 *Şantierul Traian*, in *SCIV*, 4, 1-2, p. 45-68.

Dumitrescu Vladimir,

1979 *Arta culturii Cucuteni*, Meridiane, Bucureşti.

Durhard Jean-Pierre,

1995 *La realisme de la figuration feminine paleolithique*, in ERAUL 74, p. 65-70.

Eliade Mircea,

1992 *Tratat de istoria religiilor*, Bucureşti

Gimbutas Marija,

1987 *Old European Deities. With emphasis on images from the Cucuteni culture*, in *La civilisation de Cucuteni en contexte europeen. Session scientifique Iaşi-Piatra Neamț 1984*. Bibliotheca archaeologica Iassiensis, I, Iaşi.

1989 *Civilizație şi cultură. Vestigii preistorice în sud-estul european*, Meridiane, Bucureşti.

Gligor Mihai,

2009 *Aşezarea neolitică şi eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.

Hahn Joachim,

1995 *Les representations femines en Allemagne du Sud dans leur contexte spatial et fonctionnel*, in ERAUL 74, p. 113-122.

Hőchmann Olaf,

1987 *Gemeinsamkeiten in der Plastik der Linearkeramik und der Cucuteni-Kultur*, in *La civilisation de Cucuteni en contexte europeen. Session scientifique Iaşi-Piatra Neamț 1984*. Bibliotheca archaeologica Iassiensis, I, Iaşi.

Ionescu Barbu,

1974 Obiecte *de cult descoperite la Gumelnița*, in *SCIV*, 25, 3, p. 115-118.

Kalicz Nándor,

1970 *Dieux d'argile. L'âge de la pierre et du cuivre en Hongrie*, Corvina, Budapest.

Klima Bohuslav,

1995 *Les figurations paleolithiques feminines en Moravie*, in ERAUL 74, p. 129-132.

Laboutin Catherine,
1990 *Au Neolithique. Les premiers paysans du monde*, Gallimard, Evreux.
Lazarovici Cornelia-Magda,
2006 *Semne şi simboluri în cultura Cucuteni-Tripolie*, in N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici (coord.), *Cucuteni 120 – Valori universale. Lucrările Simpozionului naţional Iaşi, 30 sept. 2004*, Sedcom Libris, Iaşi.
Leroi-Gourhan André,
1965 *L'Art religieux mobilier* şi *Le sanctuaire*, în *Préhistoire de l'Art Occidental*, Mazenot, Paris.
1990 *Les religions de la Prehistoire. Paleolithique*, Quadrige, PUF,3-e edition.
Markevici V. I.,
1985 *Mărturii ale trecutului* (*These remote Near Ages)*, Timpul, Kishinev.
Maxim-Alaiba Ruxandra,
1987 *Le complexe de culte de la phase Cucuteni A3 de Dumeşti (dep. de Vaslui)*, in *La civilisation de Cucuteni en contexte europeen. Session scientifique Iaşi-Piatra Neamţ 1984*. Bibliotheca archaeologica Iassiensis, I, Iaşi, p. 269-286.
Mohen Jean-Pierre,
1995 *La diversite des divinites feminines a l'epoque Neolithique*, in ERAUL 74, p. 139-148.
Monah Dan,
1992 *Grands themes religieux refletes dans la plastique anthropomorphe Cucuteni-Tripolye*, in *Memoria Antiquitatis*, XVIII, Piatra Neamţ.
1997 *Plastica antropomorfã a culturii Cucuteni-Tripolie* (en roum.), Bibl. Memoriae Antiquitatis, III, Piatra Neamţ.
2001 *Organizarea socială, religia şi arta în epoca neo-eneolitică*, in *Istoria Românilor*, vol. I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate* (coord. M. Petrescu-Dîmboviţa, Al. Vulpe), Bucureşti, p. 169-197.
Monah Dan, Dumitroaia Gh., Monah F.,
2003 *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpaţii Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XIII, Piatra Neamţ.
Moure Romanillo A.,
1995 *Les représentations humaines dans l'art paléolithique de l'Espagne cantabrique*, în H. Delporte (éd.), *La Dame de Brassempouy, Actes du Colloque de Brassempouy* (juillet 1994), ERAUL 74, Liège.
Mussi, M.,
1995 *Les statuettes italiennes de pierre tendre de Savignano et Grimaldi*, in *ERAUL 74,* p. 169-185.

Neugebauer-Maresch, Chr.,
1995 *La statuette du Galgenberg (entre Stratzing et Krems-Rehberg) et les figurines feminines d'Autriche*, in *ERAUL 74*, p. 187-194.

Niţu Anton,
1970 *Reprezentările feminine dorsale pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică*, in *Memoria Antiquitatis*, II, Piatra Neamţ, p. 75-99.
ms., 1980 *L'Art anthropomorphe feminine de la culture Cucuteni-Tripolye, Iaşi.*

Niţu A., Chirica V.,
1987 *Deux vases cucuteniens aux caractères anthropomorphes récemment découverts dans le dép. de Iaşi*, în BAI, I, Iaşi.

Niţu A., Mantu M.,
1987 *Thèmes plastiques anthropomorphes et zoomorphes de la céramique cucuténienne de style A de Poieneşti (dép. de Vaslui)*, în BAI, I, Iaşi.

Otte Marcel,
1993 *Prehistoire des religions*, Masson, Paris.
1995 *Valeur symboliques de la representationhumaine: le cas „feminin"*, in ERAUL 74, p. 195-214.
2006 *Arts prehistoriques. L'articulation du langage*, De Boeck, Bruxelles.

Petrescu Dîmboviţa Mircea ş.a.,
1999 *Truşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti-Iaşi.

Petrescu-Dîmboviţa M., Văleanu M.-C.,
2004 *Cucuteni-Cetăţuie. Monografie arheologică*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XIV, Piatra Neamţ.

Radu O.,
1979 *Plastica neolitică de la Chişova Veche şi câteva probleme ale neoliticului din nordul Banatului*, in *Tibiscus*, 5, Timişoara.

Roussot, A.,
1995 *Connus et inconnus sur les femmes de Laussel*, in *ERAUL 74*, pp. 221-237.

Ursulescu N., Tencariu Felix-Adrian,
2006 *Religie şi magie la est de Carpaţi acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Archaeologia Interdisciplinaris 2 (Ed. N. Ursulescu), Demiurg, Iaşi.

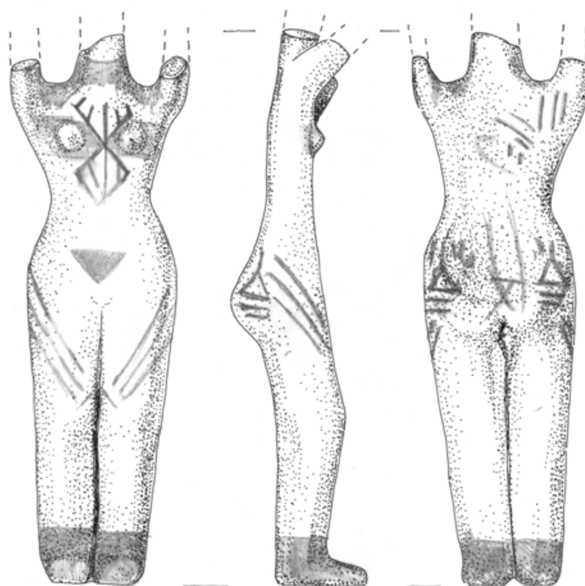
Walter Philippe,
1995 *La peinture des femmes prehistoriques*, in ERAUL 74, p. 259-172.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Statuette de Rădeni-Iaşi : 1, photographie ; 2, dessin et réconstitution.
Fig. 2. Ensembles de culte, précucuténiens : 1, Poduri-Bacău (*apud* D. Monah, 2003) ; 2, Isaiia-Iaşi (apud N. Ursulescu, 2006).
Fig. 3. Trônes: 1, Isaiia-Iaşi (apud N. Ursulescu, 2006) ; 2, Lipcani-Rép. Moldavie (apud I. Mareş, 1996) ; 3 a, Voroteț-Rép. Moldavie ; 3 b, c, Putineşti-Rép. Moldavie (apud V. I. Markevici, 1985); 4, Lipcani- Rép. Moldavie (apud *** 1997).
Fig. 4. Truşeşti-Botoşani :1 a-b, façade de temple : 2 a-b, *orante* ; a, dessin ; b, photographie (1 a, 2 a, apud M. Petrescu-Dîmbovița; 1 b, 2 b, apud *** 2009).
Fig. 5. Statuettes représentant l'*orante*. 1, Igeşti-Vaslui; 2-6, Dodeşti-Vaslui (1-6, apud Gh. Coman, 1980); 7, Nagornoye II (apud N. Skakun, 1996); 8-9, Alba Iulia-Alba (apud *** 2007); 10, Cucuteni-Iaşi (apud M. Petrescu-Dîmbovița); 11, Chişoda Veche-Timiş (apud *** 2008); 12, Taraclia-Rép. Moldavie (apud V. I. Markevici, 1985).
Fig. 6. Représentation de l'*orante* sur la céramique néo-énéolithique. 1, 3, Dumeşti-Vaslui; 2, Zorlențu Mare-Caraş Severin; 4, Bârlăleşti-Vaslui; 5, Traian-Neamț (1,3-4, apud D. Monah 1997; 2, apud *** 2008; 5, apud H. Dumitrescu, 1957).
Fig. 7. Vases de terre cuite attribués à l'*orante*. 1, Szegvár-Hongrie; 2-3, Center-Hongrie; 4, Sultana-Călăraşi; 5, Oltenița-Călăraşi (1-3, apud N. Kalicz, 1970; 4-5, apud *** 2008).
Fig. 8. Image de l'*orante* sur la céramique cucuténienne de Ruginoasa-Iaşi.1 a, 2 a, 3 a, pièces originales; 1 b, 2 b, 3 b, propositions de reconstitution du décor; 4 a, b, c, dessins (apud V. Chirica, 2008).
Fig. 9. Archétype paléolithique de l'*orante*. 1-2, grotte Tito Bustillo-Espagne (apud A. Moure Romanillo, 1995); 3, Geissenklösterle-Allemagne; 4, Galgenberg- Allemagne (apud G. Bosinski, 1990).
Fig. 10. Chtonien – Uranien dans l'art et les religions préhistoriques. 1, Bilcze Zlote-Ucraina (apud D. Monah, 1997); 2, Tg. Ocna-Bacău (apud Gh. Dumitroaia, 2005; 3, Grotte Chauvet-France (apud J. Clottes, 2001); 4, Ruginoasa-Iaşi (apud V. Chirica, 2008).
Fig. 11. Vierge Marie (1) et prêtres (2-3) priant.

1

2

Fig.1 Statueta de la Rădeni-Iaşi:
1. fotografie; 2. desen şi reconstituire.

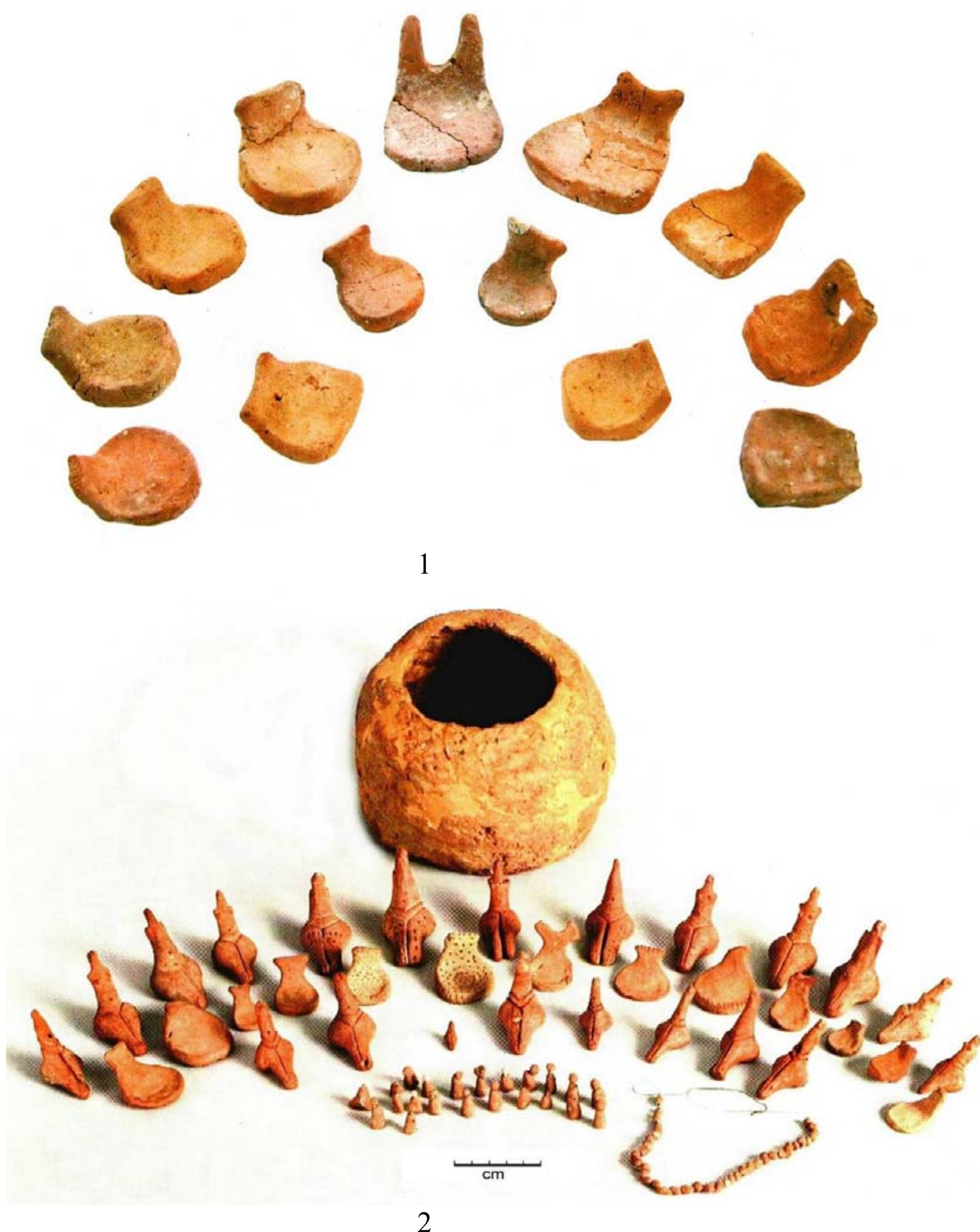

Fig.2 Ansabluri de cult precucuteniene:
1. Poduri-Bacău (apud. D. Monah, 2003); 2.Isaiia-Iaşi (apud. N. Ursulescu, 2006).

Fig. 3 Tronuri
1. Isaiia-Iaşi (apud N.Ursulescu, 2006); 2. Lipcani-R.Moldova (apud. I.Mareş, 1996);
3. a. Voroteț-R.Moldova; b-c. Putineşti-R.Moldova (apud V.I.Markevici, 1985);
4. Lipcani-R.Moldova (apud. ***, 1997).

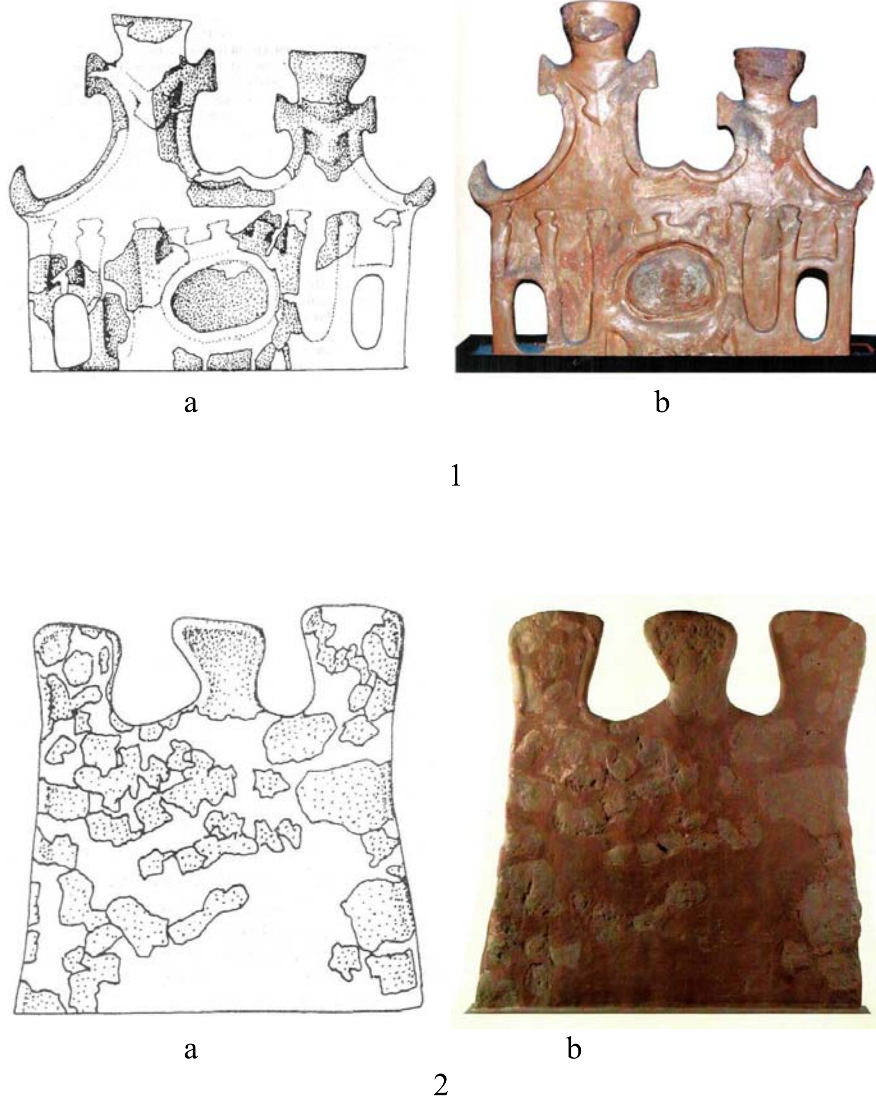

Fig.4 Truşeşti-Botoşani: 1 a-b. Fața templu; 2 a-b. Orantă; a. desen, b. fotografie
(1a, 2a apud. M.Petrescu-Dîmbovița; 1 b, 2b apud ***, 2009)

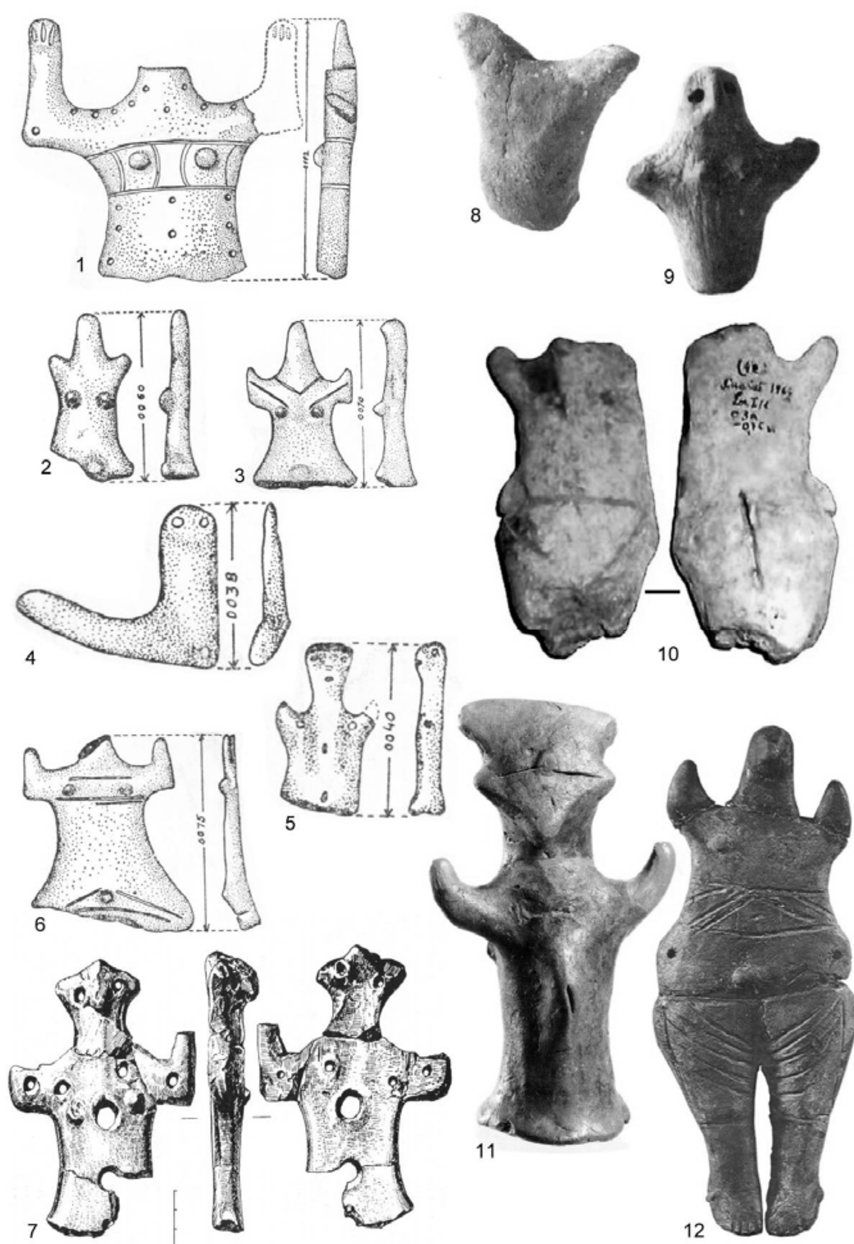

Fig. 5 Statuete reprezentând oranta.
1. Igeşti-Vaslui, 2-6. Dodeşti-Vaslui (apud G.Coman, 1980);
7. Nagornoye II (apud N.Skakun, 1996); 8-9. Alba Iulia-Alba (apud ***, 2009);10. Cucuteni-Iaşi (apud M. Petrescu-Dîmboviţa); 11. Chişova Veche-Timiş (apud. ***, 2008); 12. Taraclia-R.Moldova (apud V.I. Markevici, 1985).

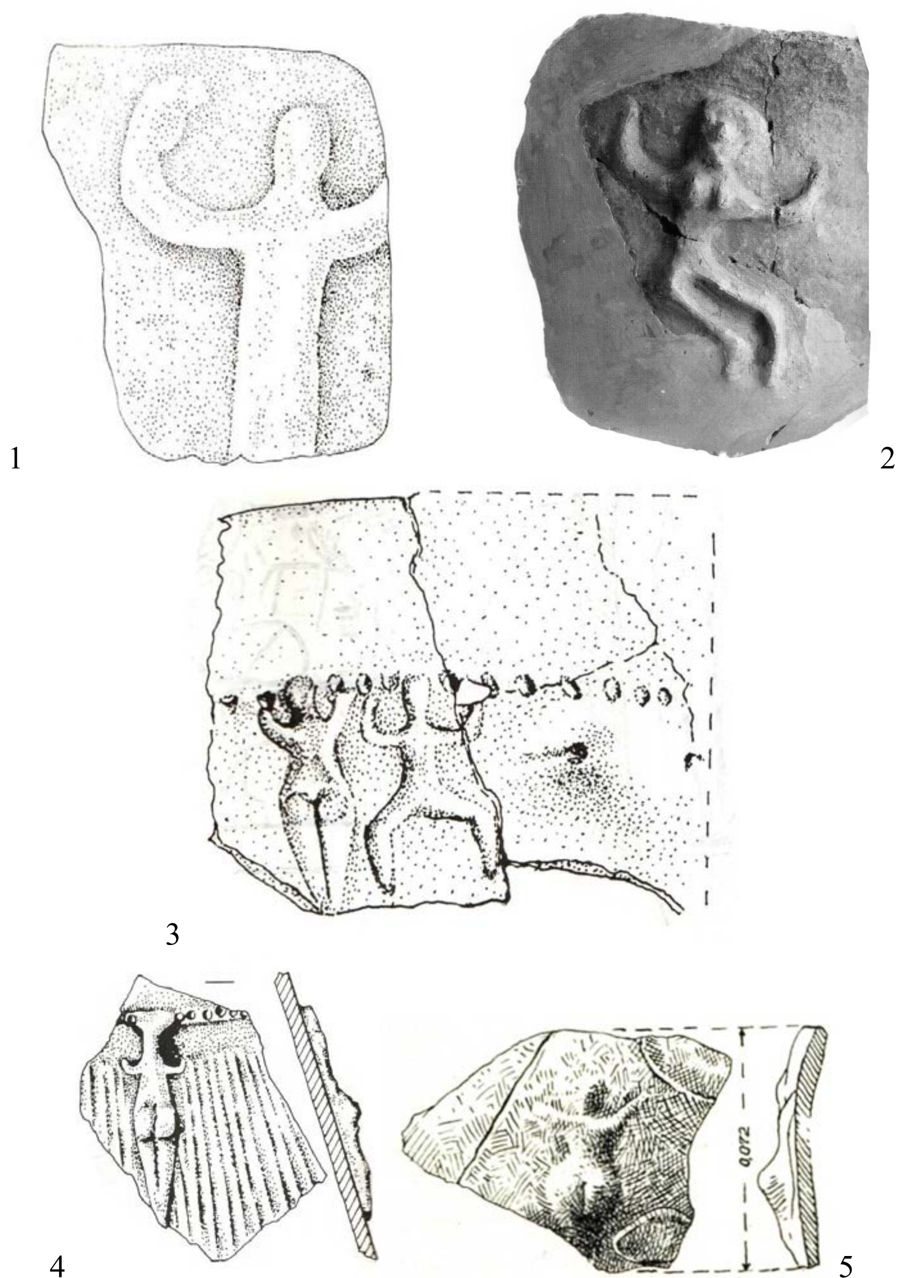

Fig. 6 Reprezentări ale orantei pe ceramica neo-eneolitică.
1, 3. Dumeşti-Vaslui 2. Zorlențu Mare-Caraş Severin; 4. Bârlăleşti-Vaslui 5. Traian-Neamț.
1, 3-4. apud. D. Monah, 1997; 2. apud. ***, 2008; 5 apud H. Dumitrescu, 1957.

Fig. 7 Vase de lut ars cu atribute ale orantei.
1. Szegvár-Ungaria; 2-3. Center-Ungaria; 4. Sultana-Călăraşi; 5. Olteniţa-Călăraşi
1-3 apud N. Kalicz, 1970; 4-5. apud ***, 2008.

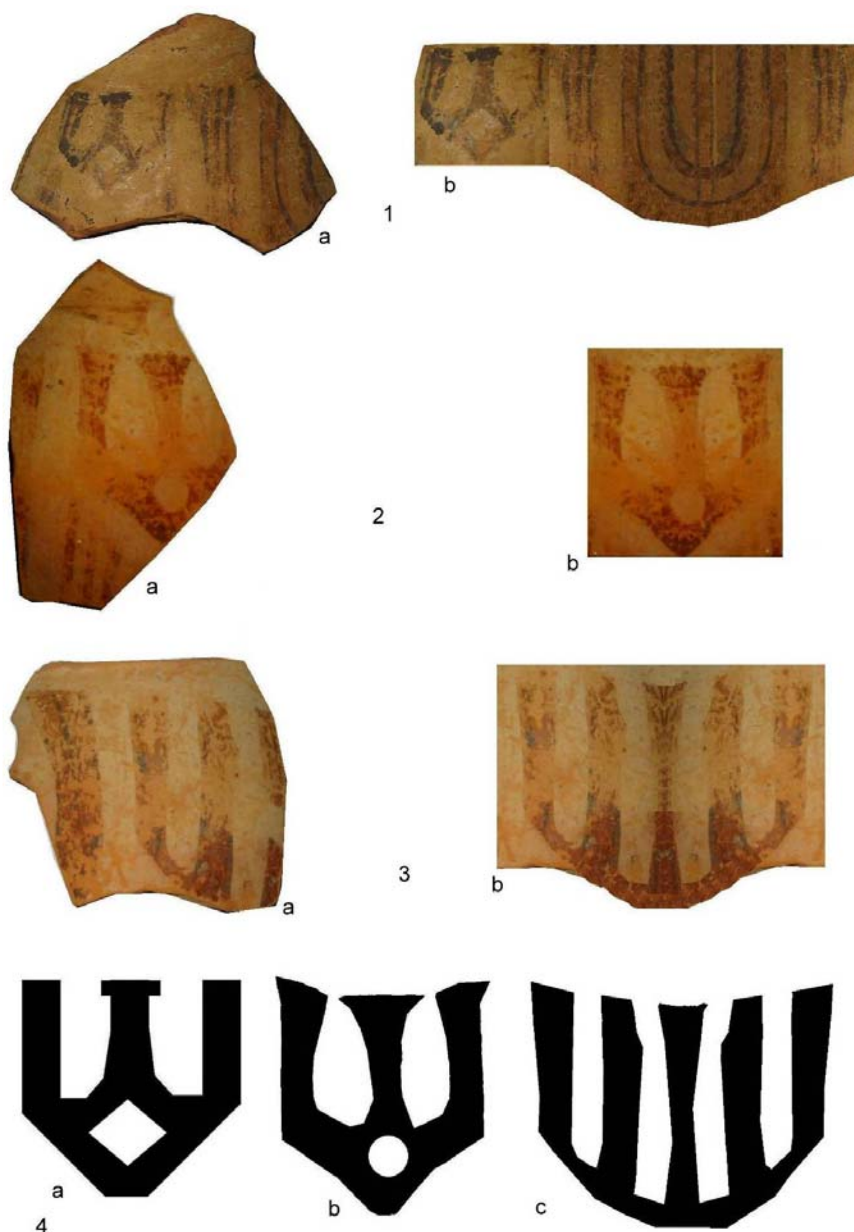

Fig.8 Imaginea *orantei* pe ceramica cucuteniană de la Ruginoasa-Iaşi (apud V. Chirica, 2008). 1 a, 2 a, 3 a, piese originale; 1 b, 2 b, 3 b, propuneri de reconstituire a decorului;
4 a, b, c, desene.

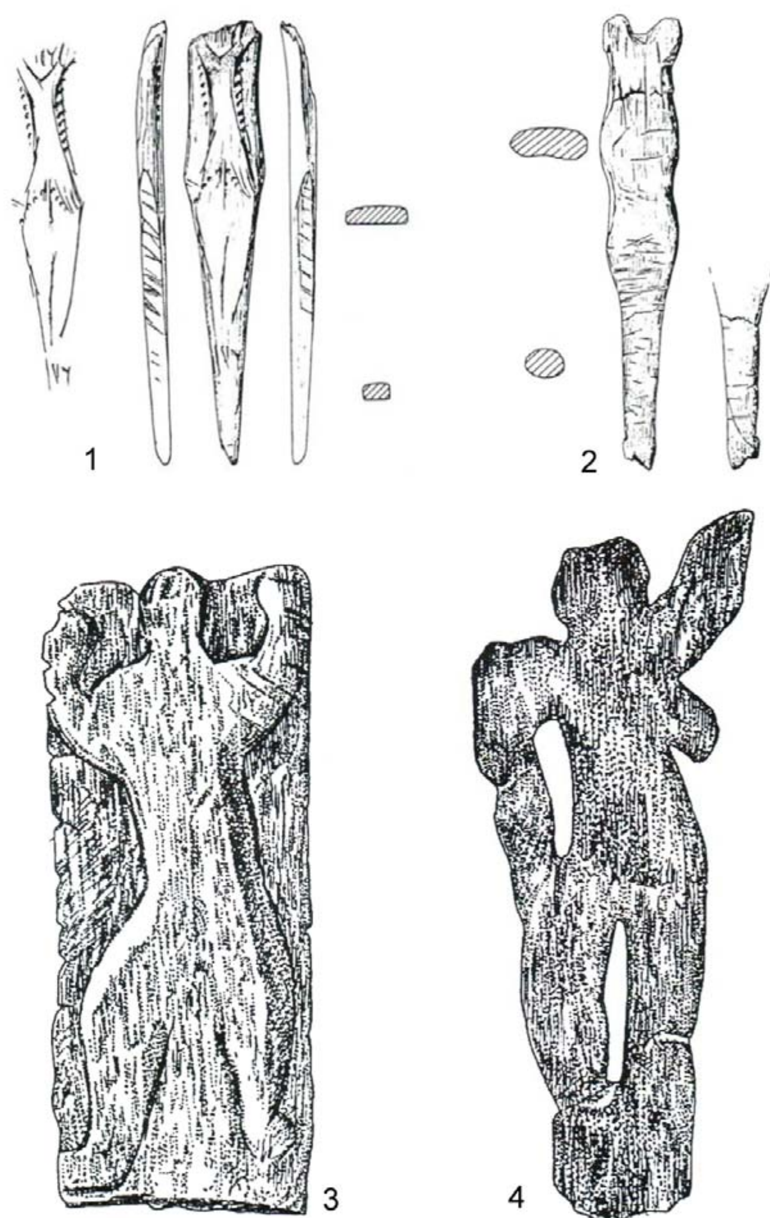

Fig. 9 Arhetipuri paleolitice ale orantei.
1-2 Grota Tito Bustillo-Spania (apud A. Moure Romanillo, 1995); 3. Geissenklösterle-Germania; 4. Galgenberg-Germania (apud G.Bosinski, 1990).

Fig.10 Htonic-uranic în arta şi religiile preistorice.
1. Bilcze Zlote-Ucraina (apud. D.Monah, 1997); 2. Tg.Ocna -Bacău (apud Gh. Dumitroia, 2005); 3. Grota Chauvet-Franta (apud J. Clottes, 2001); 4.Ruginoasa-Iaşi (apud V.Chirica, 2008).

1

2. 3.

Fig. 11. Fecioara Maria (1) şi preoţi (2-3) în rugăciune.

STATUETE ANTROPOMORFE ALE CULTURII DUDEŞTI. ANALIZA PRIMARĂ

Livian Rădoescu
(Târgu Jiu)

Statuettes anthropomorphes de la culture Dudeşti. Analyse primaire
Résumé

Les liens entre les communautés néolithiques de type Dudeşti et les populations de l'Asie Mineure et de la Méditerranée Orientale sont prouvés par l'intermédiaire de la plastique anthropomorphe qui trouve des analogies non seulement en Grèce et en Crète mais aussi en Bulgarie, dans les représentations de type Kaloianovec. La plastique anthropomorphe de la culture Dudeşti est représentée par des figurines modelées avec simplicité, stylisées, de dimensions réduites, ce qui indique l'existence de certains canons auxquels les artistes devaient se conformer.

Le culte de la Déesse Mère, mis en évidence par une série de représentations plastiques, suggère le caractère prépondérant du personnage féminin dans l'univers spirituel de ces communautés. Les statuettes appartenant à la culture Dudeşti, bien que peu nombreuses, peuvent offrir cependant certaines informations sur la manière de modéliser, sur la modalité d'établir certaines typologies ou même sur la possibilité d'identifier des thèmes religieux.

Une approche méthodologique du phénomène de la vie spirituelle dans une perspective multidisciplinaire pourrait permettre de le «décoder» et d'identifier les canons imposés par le caractère sacre de la vie qui ont déterminé les communautés préhistoriques de représenter ces dieux d'argile en fonction de leurs propres motivations magiques et religieuses.

Cu toate că marea majoritate a studiilor de specialitate dedicate plasticii antropomorfe se rezumă la prezentarea unor date tehnice şi analizarea destul de sumară a figurinelor, în ultima vreme problematica reprezentărilor artistice are în vedere o nouă modalitate de descifrare a semnificației acestora (D. W. Bailey, 1996, p. 291-295; P. Biehl, 1996, p. 153-176; M. Conkey, R. Tringham, 1995, p. 199-247; A. Fleming 1969, p. 247-261; G. Haaland, R. Haaland, 1995, p. 105–121; idem, 1996, p. 295–300; S. Langdon, 1999, p. 23–29; J. Marcus, 1996, p. 285–291; L. Meskell, 1998, p. 46–62; M. Pavlovič, 1990, p. 34–35; L. E. Talalay, 1994, p. 165–183, P.Ucko, 1962, p. 38–54; idem, 1968; idem, 1996, p. 300- 304; Nițu,1980; Eliade, 1991; 1992a; 1992b; D. Monah, 1997; V. Chirica, 2004, p. 103-127; V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008, L. Rădoescu, 2009, p. 37-52).

Faptul că la ora actuală încă nu există suficiente dovezi arheologice pentru a identifica funcționalitatea figurinelor

antropomorfe, stabilirea semnificației acestora va rămâne în continuare un demers cât se poate de dificil, motiv pentru care încă nu se pot avansa teorii cu valoare certă.

Stabilirea semnificației şi funcționalității plasticii antropomorfe nu are în vedere doar o analiză a seriilor tipologice stabilite în funcție de criteriul morfologic, ci o abordare *primară* a tuturor aspectelor care definesc ansamblul unei civilizații, ținând cont de faptul că înțelegerea noastră este limitată, în condițiile în care valoarea simbolică a oricărui act cultural este delimitată spațio-temporal (M. Eliade, 1992a, p. 14-20; D. Monah, 2001, p. 169).

Caracterizată de E. Comşa drept "o cultură neolitică sud-carpatică, dezvoltată pe temeiuri epipaleolitice" (E. Comşa, 1956, p. 49), cultura Dudeşti are ca punct de plecare partea de nord-vest a Anatoliei, aşezările de la Yarimburgaz, Töptepe (M. Özdogan, 1991, p. 82-121), Demircihüyük (M. Korfmann, 1987), evidențiind originea sudică a acesteia. Legăturile dintre comunitățile neolitice de tip Dudeşti şi populațiile din Asia Anterioară şi Mediterana Orientală sunt demonstrate şi prin intermediul plasticii antropomorfe (O. Höckmann,1968, pl. 2/27) care îşi găseşte analogii nu numai în Grecia (*Ibidem,* pl. 11/27; 14/165; 12/171), Creta (*Ibidem,* pl. 8/90, 93), ci şi în Bulgaria, în reprezentările de tip Kaloianovec (B. Nikolov, 1973, p. 9).

În Oltenia, pe baza reprezentărilor antropomorfe de la Fărcaşu de Sus şi Fărcaşu de Jos, s-au stabilit patru faze evolutive ale culturii Dudeşti (Dudeşti I-IV) (M. Nica, 1976, p. 71-103), iar cercetările efectuate pe Valea Teleormanului (Muntenia), pe lângă faptul că au impus o reevaluare a opiniilor cu privire la etapizarea acestei (E. Comşa, 1971, p. 195-249; Al. Păunescu, 1964, p. 297-305; M. Neagu, 2000, p. 53-66; P. Mirea, 2005, p. 75-92), au scos la lumină şi un număr destul de redus de reprezentări plastice, pe cărora s-a putut identifica existența unor canoane utilizate în maniera de redare a personajelor.

Marea majoritate a statuetelor antropomorfe reprezintă personaje feminine, cele masculine fiind extrem de rare. Stabilirea semnificației plasticii antropomorfe este extrem de dificilă datorită

gradului ridicat de fragmentare a statuetelor, pe de o parte, iar pe de alta, maniera de realizare a lor scoate în evidență o serie de diferențe vizibile între tipurile descoperite în Oltenia şi cele din Muntenia. Dacă statuetele din zona Olteniei sunt mai expresive, redarea detaliilor anatomice fiind mai realistă, în plastica descoperită la Dudeşti şi Cernica se constată o manieră de modelare mult mai simplistă, fără indicarea elementelor anatomice, reprezentative fiind cele ce indică sexul şi „starea de graviditate”(*Ibidem*).

În aşezările Dudeşti, statuetele descoperite au fost clasificate în două categorii, în funcție de poziția lor, şi anume, în poziție verticală şi îngenunchiate, ultima fiind discutabilă pentru unele exemplare. Cu toate că plastica de tip Dudeşti prezintă similitudini destul de vizibile cu cea din zonele de la sud de Dunăre, nu putem încă să descifrăm semnificația şi mai ales să identificăm utilitatea acesteia.

a. Statuete în poziție verticală

a. 1. Statuete în poziție verticală, din lut

Statuete în poziție verticală, fără steatopigie, neornamentate

Modelate într-o manieră mai realistă, figurinele descoperite la Fărcaşu de Sus au indicate diferite părți anatomice ale corpului, inclusiv sexul (M. Nica, 1976, fig. 17/1, 2) (Fig. 1/1, 2). Cea feminină are sânii evidențiați prin două *mici* pastile de lut, brațele modelate ca nişte cioturi la nivelul umerilor, posteriorul fiind puternic bombat, cu fesele despărțite. Personajul masculin, de la care se păstrează doar partea inferioară, are picioarele modelate din aceeaşi bucată de lut, fiind despărțite printr-o incizie fină, iar indicația sexului este realizată prin adăugirea, în zona inghinală, a unei pastile de lut, alungite (*Ibidem*,fig. 17/2).

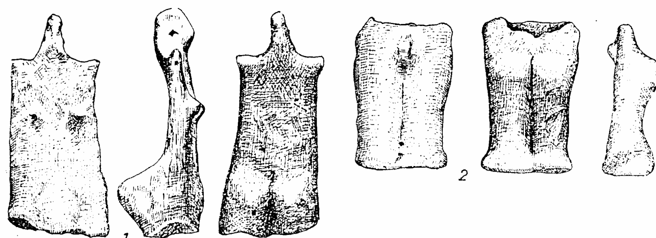

Fig. 1. Reprezentări antropomorfe de la Fărcaşu de Sus. Faza Dudeşti III A (după M. Nica, 1976, fig. 17/1, 2)

La Cernica a fost descoperit un alt fragment dintr-o figurină antropomorfă, din ea păstrându-se doar partea superioară a corpului, inclusiv capul (Gh. Cantacuzino, S. Morintz, 1963, pl. 10/3) (Planşa I/8). Capul este mic, fără detalii anatomice, iar gâtul este înalt, de formă cilindrică, în genul statuetelor culturii Hamangia, partea superioară a corpului având forma ovală. Aceeaşi modalitate simplistă de redare a capului, sub forma unei coloane, cu nasul figurat sub forma unei creste mediane o întâlnim şi în orizontul Măgura-Dudeşti (R. R. Andreescu, 2007, pl. 2/10, 11) ; fragmentele descoperite aici prezintă aceleaşi caracteristici cu cele identificate de M. Nica la Fărcaşu de Sus (M. Nica, 1976, p. 97, fig. 16/1; 17/1).

Statuete în poziție verticală, cu steatopigie, ornamentate.

Acestei categorii îi este atribuită piesa descoperită la Fărcaşu de Sus, aparținând etapei Dudeşti III B (*Ibidem*, p. 97, fig. 17/3). Capul este modelat într-o manieră destul de neglijentă, brațele sunt ca două cioturi, rotunjite la capete, iar sânii sunt redați prin două mici gurguie. In partea mediană, statueta are un ornament ce reprezintă, potrivit autorului descoperirii, o centură (*Ibidem*).

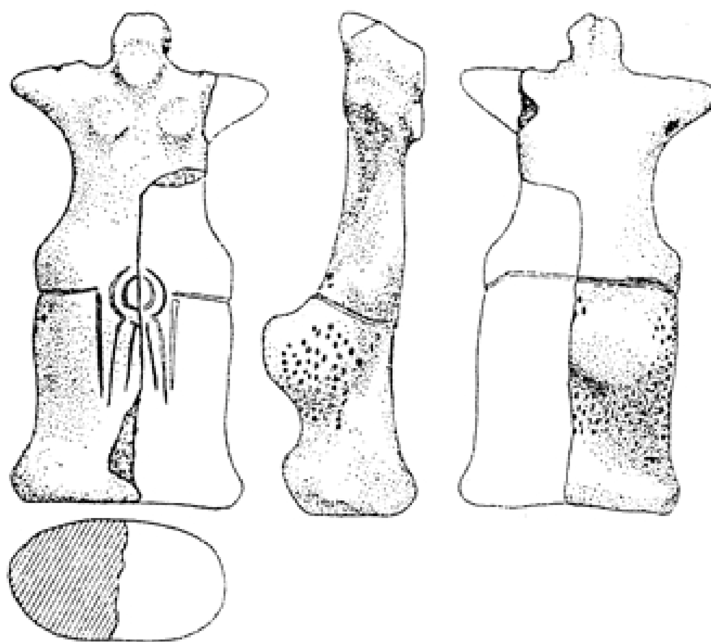

Fig. 2. Figurină antropomorfă de la Fărcaşu de Sus. Faza Dudeşti III B (după M. Nica, 1976, fig. 17/3)

În această categorie plastică poate fi inclus şi fragmentul descoperit la Măgura, care este încadrat în etapele târzii ale culturii Dudeşti (R. R. Andreescu, 2007, pl. 3/1)(Planşa I/5). Se remarcă steatopigia şi reliefarea feselor într-o manieră aparte, dar şi prezența unor motive geometrice dispuse pe toată suprafața piesei..

a. 2. Statuete în poziție verticală, din os.

Din arealul muntean al culturii, din necropola de la Cernica, provine o statuetă din os, care, după opinia unora ar aparține fazei Bolintineanu a culturii Boian (Gh. Cantacuzino, S. Morintz, 1963, p. 71, fig. 27/7) (Fig. 3), iar după alți specialişti, fazei Cernica a culturii Dudeşti (E. Comşa, 1995, fig. 57/1). Oricum ar fi, trebuie spus că această statuetă a fost realizată pentru a reprezenta capătul de sus al unui ac de păr. Piesa redă o femeie în picioare, căreia îi lipseşte capul şi gâtul. Corpul îl are plat, puțin îngroşat în față, pentru a reda graviditatea, şi lateral, mai îngust în partea de sus şi mai lat în dreptul şoldurilor, pentru a reda steatopigia. Are indicat sexul, iar picioarele nu sunt delimitate.

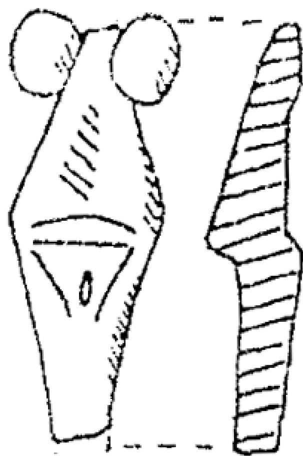

Fig. 3. Statueta feminină din os - Cernica. Cultura Dudeşti. Faza Cernica (după E. Comşa, 1995, fig. 57/1).

b. Statuete în poziție ghemuită.

Fără detalii anatomice, neornamentate.

Din această categorie fac parte statuetele cele mai stilizate ale culturii Dude□ti, considerate ca reprezentând „femei îngenuncheate” (E. Comşa, 1971, p. 234, fig. 29/3, 4), cu abdomenul proeminent şi picioarele despărțite printr-o mică crestătură (Planşa I/7).

Cu detalii anatomice, neornamentate.

O altă statuetă, reprezentând tot o femeie în poziție ghemuită (Gh. Cantacuzino, S. Morintz, 1963, pl. 19/2) (Planşa I/8) are corpul plat, cu brațele redate prin două gurguie laterale, iar partea genunchilor este mult prelungită în față. Capul a fost rupt in vechime.

c. Vase antropomorfe, ornamentate.

Vasul antropomorf de la Dude□ti, scos la lumină în urma săpăturilor din 1968 (E. Comşa, 1971, p. 235, fig. 30)(Planşa I/2), este reprezentativ pentru această categorie plastică.. El indică prezența unui personaj feminin, stilizat, din care ne-a parvenit doar partea inferioară. În față, cele două mici protuberanțe laterale reprezintă genunchii, iar triunghiul incizat mai sus, simbol al fecundității, indică sacralitatea zonei genitale. Acest motiv simbolic, în legătură directă cu „sacralitatea procreației”, conferă obiectului decorat „esența vieții”(V. Chirica, 2004, p. 123).

Din arealul oltenesc al culturii Dude□ti provine un vas antropomorf descoperit la Cârcea-Viaduct (M. Nica, 1984, fig. 7/1a-b) (Planşa.I/1). Acesta este decorat cu benzi unghiulare late şi paralele, îndreptate cu vârful în sus. Buza vasului are reliefat nasul acvilin, ochii sunt redați oblic-exoftalmici, ceea ce conferă aspectul unei bufnițe. Sânii sunt redați prin două gurguie destul de ample. Mâinile, cu toate că sunt fragmentate, denotă o tratare realistă, fiind poziționate pe pântecul destul de bombat. Pe linia cotului mâinii stângi, aproape de baza vasului, se află un alt gurgui, tras tot din peretele vasului, care folosea, cel mai probabil, la o mai bună apucare a sa (acest gurgui având, mai mult ca sigur, un corespondent şi în partea ruptă din vechime). Prin proporționarea echilibrată, prin atenta şi realista reliefare a detaliilor anatomice, credem că e vorba de un vas cu destinație specială, cultică, cel mai probabil un vas folosit la

libațiile diferitelor manifestări legate de cultul fertilității şi fecundității, aduse de comunitățile neoliticului timpuriu din arealul anatoliano-balcanic.

Vasele antropomorfe întruchipau femeia cu toate atributele sale, „femeia-mare divinitate-glie” şi jucau un rol esențial în practicile cultuale (M. Eliade, 1992b, p. 307-330; V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008, p. 108-109).

Din situl de la Măgura provine un fragment de vas ce are aplicată o reprezentare antropomorfă care prezintă pe corp şi pe brațe o serie de crestături. Capul este bine redat, ochii sunt indicați prin două incizii, iar nasul este reliefat (R. R. Andreescu, 2007, p. 56, pl. 3/3)(Planşa I/3). Se remarcă poziția ridicată a brațelor, atitudine specifică *orantei.*

d. Varia

Reprezentările antropomorfe tipice fazei a IV-a, ca şi ceramica, reflectă transformările petrecute de-a lungul timpului, acuzând o stilizare evidentă, mai ales a capului, ce reuşeşte, paradoxal, să proporționeze bustul (M. Nica, 1976, fig. 18/9). Această piesă descoperită la Fărcaşu de Sus, este identică cu una descoperită la Oblučište, în Bulgaria, care aparține culturii Karanovo IV, aspectul Kaloianovec, dând impresia că ”cele două statuete sunt produsul aceluiaşi modelator”(*Ibidem,* p. 97).

Fazei Dudeşti IV A îi aparțin unele statuete la care decorarea s-a făcut prin fine incizii, chiar artistice. Făcând referire la partea posterioară a unei figurine cu un asemenea decor, M. Nica credea că ar fi vorba de o piesă cu elemente de îmbrăcăminte, o fotă mai exact, redată printr-o spirală amplă, partea anterioară fiind decorată cu benzi meandrice, cele două piese de îmbrăcăminte fiind clar departajate prin linii fin incizate (*Ibidem,* fig. 17/9). În etapa Dudeşti IV B, figurinele au silueta stilizată, decorul constituindu-se, din diferite elemente de vestimentație (*Ibidem,* fig. 18/1-8) (Fig. 4/1-6). Apropierea stilistică dintre *etapa Dude□ti IVB* şi *faza Vădastra I* este extrem de evidentă, motivele decorative întâlnite, precum spirala, excizia, meandrele grupate în benzi, se vor transmite viitoarei culturi ce va lua naştere în acest areal (*Ibidem*).

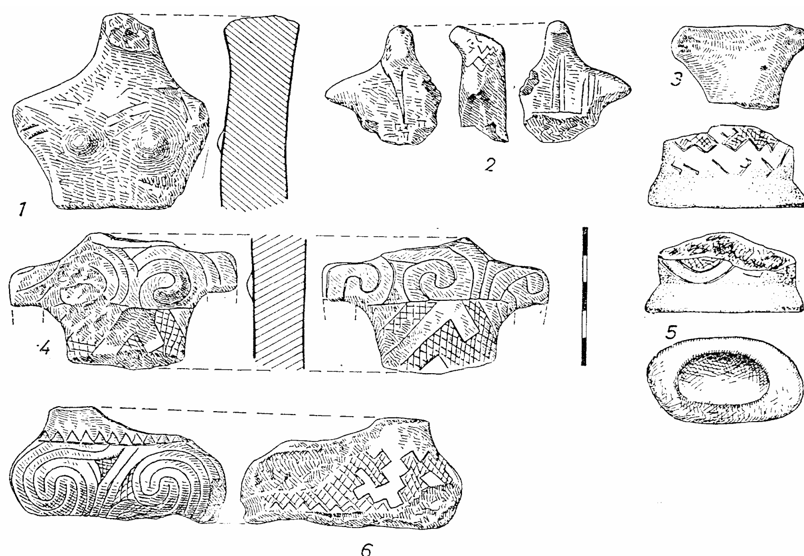

Fig. 4. Reprezentări antropomorfe de la Fărcaşu de Sus. Faza Dudeşti IV B (după M. Nica, 1976, fig. 18/1-6)

x

Tratarea unui subiect extrem de complex, aşa cum este cel legat de spiritualitatea comunităţilor preistorice, presupune o metodologie de cercetare specifică ; tipologia propusă de noi, cu caracter orientativ, încearcă să ofere o imagine cât mai amplă asupra semnificaţiei şi funcţionalităţii plasticii antropomorfe.

Plastica antropomorfă a culturii Dudeşti este reprezentată prin figurine simplu modelate, stilizate, de mici dimensiuni, ceea ce indică existenţa unor canoane pe care artiştii trebuiau să le respecte. Cultul *Zeiţei Mame* evidenţiat printr-o serie de reprezentări plastice sugerează preponderenţa personajului feminin în cadrul universului spiritual, acest aspect nereprezentând altceva decât reflexul unei situaţii originare din Orientul Apropiat unde a fost identificată primordialitatea principiului feminin (D. Monah, 2001, p. 177; P. Lévêque, 1985; M. M. Ciută, 2005, p. 107).

Revoluţia simbolurilor, petrecută în a doua jumătate a mileniului X B.C., în Levant, în timpul culturii Chamiene, a modificat structura sistemului magico-religios, punând accent nu atât pe modificările economice, subzistenţiale, datorate schimbărilor

climatice, cât mai ales pe înlocuirea treptată a vechilor ritualuri magice ale vânătorii, cu noile credințe legate de fecunditatea şi fertilitatea femeii, a animalelor şi a solului (J. Cauvin, 1994, p. 51-52). Prezența aceloraşi arhetipuri culturale, întâlnite atât în Anatolia, cât şi în Europa de sud-est, demonstrează existența unui sistem magico-religios cu rădăcini mult mai vechi, identificate tocmai în paleoliticul superior (M. Séfériades, 1993, p. 148-149; D. Monah, 2001; V. Chirica, M.-C Văleanu, 2008; V. Chirica, D. Boghian, 2003). Centrate în jurul zeității feminine, religiile neolitice venerează *Marea Mamă*, generatoare a tot ceea ce este viu, caracterul ei divin fiind sugerat prin utilizarea unor motive decorative considerate drept simboluri antropomorfizante (semnele unghiulare, lineare, meandrele, cercurile, canelurile etc.)

Ca element al sacrului feminin, triunghiul, întâlnit atât pe vasul antropomorf descoperit la Cârcea-Viaduct, pe figura de os de la Cernica, cât şi pe figurinele de la Măgura, simbolizează imaginea stilizată a sexualității, cu conotații legate de fecunditatea şi fertilitatea *Marii Zeițe* (M. Nițu, 1980; S. Marinescu-Bîlcu, 1974; V. Chirica, 2004, p. 113). Repetarea triunghiului, ca idee artistică de sacralizare a feminității, reprezintă o formă de expresie a sacrului colectiv. Starea de graviditate, legată de sacralitatea procreației, este evidențiată la nivel artistic printr-o proeminență uşor reliefată. Statuetele feminine, întruchipări ale *Mater Genitrix*, devin simboluri ale fecundității, iar prin maniera de reprezentare a lor, prin gesturile pe care le semnifică "se încarcă nu numai de semnificație, ci şi de putere"(M. Eliade, 1991, p. 27), motiv pentru care „sunt utilizate ca recuzită în cadrul ritualurilor de magie simpatetică"(D. Monah, 1997, p. 87).

Importanța personajului feminin în cadrul sistemului religios ca "deținător al misterelor fecundității şi fertilității"(*Ibidem*, p. 89) este sugerată şi de categoria vaselor antropomorfe. Ca modalități de reprezentare a divinității feminine, vasele antropomorfe jucau un rol considerabil în cadrul ceremoniilor de cult care vizau viața întregii comunități, fiind legate de muncile agricole şi de regenerarea naturii. Solidaritatea mistică dintre femeie şi glie, care constituia una dintre trăsăturile de bază ale societăților agricole, s-a manifestat la nivel

artistic printr-o serie de reprezentări plastice (cu conotații religioase) ce surprind *Marea Zeiță Mamă* în varii ipostaze.

Imaginea *orantei,* aşa cum apare pe fragmentul de vas descoperit la Măgura, chiar şi atitudinea „femeii îngenuncheate" sugerată de descoperirea de la Dudeşti, reprezintă o altă formă de manifestare a sacrului la nivelul colectivităților preistorice. Identificată pentru prima oară în creațiile artistice specifice Paleoliticului superior, această ipostază a *Marii Zeițe* cu brațele întinse lateral şi îndoite uneori de la coate în sus, a cunoscut o mare răspândire în arta neo-eneolitică iar simbolistica ei, extrem de complexă, nu poate fi redusă doar la o simplă reprezentare a Divinității. Încercarea de a invoca Divinitatea sub forma rugăciunii, de a cere ajutorul acesteia, gestul înăl□ării brațelor *Marii Divinități* care este reprezentată în poziția *orantei,* presupune existența unei alte divinități aflată într-o poziție superioară şi a apariției unor noi idei religioase care se vor generaliza ulterior în întregul spațiu carpato-dunărean (V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008, p. 88).

Caracterul dominat al personajului feminin apare şi sub forma *matroanei*, supradimensionată, cu abdomenul proeminent, cu brațele aşezate pe el (C. N. Mateescu, I. Voinescu,1982). O asemenea ipostază a *Zeiței Mamă*, creatoare a Universului şi "generatoare de energie"(V. Voinea, 2005 p. 391), care redă cel mai bine gestul protector al *matroanei*, ar putea fi identificată şi în cazul vasului antropomorf descoperit de M. Nica la Cârcea-Viaduct. *Divinitatea-glie*, care simbolizează sacralitatea vieții şi întruchipează de această dată o serie de atribute creative, a fost transpusă sub forma unui vas antropomorf utilizat în cadrul procesiunilor religioase colective, ce marchează o unire sacră între femeie şi conținutul germinativ asupra căruia se revarsă energiile creatoare ale zeității.

X

Statuetele aparținând culturii Dudeşti, deşi sunt puțin numeroase, pot oferi, totuşi, o serie de informații cu privire la maniera de modelare, la stabilirea unor tipologii sau chiar referitor la identificarea unor teme cultice. Tratarea simplistă a capului sub forma unei coloane, reprezentarea trunchiului plat sub formă romboidală şi

a brațelor ca nişte prelungiri laterale (Planşa I/6, 9, 10), marcarea sânilor prin două proeminențe, accentuarea feselor şi a şoldurilor, sau evidențierea stării de graviditate (un alt atribut al *Zeiței Mame*) prin aplicarea unei proeminențe, demonstrează existența unor canoane generale care au fost adaptate condițiilor locale de către meşterii comunităților de tip Dudeşti. În cazul figurinelor descoperite la Măgura-Dudeşti se constată modelarea statuetelor din două bucăți longitudinale care ulterior sunt lipite (R. R. Andreescu, 2007, p. 56).

Prin această succintă trecere în revistă a principalelor probleme legate de originea, semnificația şi funcționalitatea plasticii antropomorfe a culturii Dudeşti, am încercat să evidențiem faptul că o analiză "primară" a tuturor datelor care au în vedere diversitatea tipologică şi morfologică şi mai ales posibilitatea unei anumite categorii plastice de a materializa un aspect al fenomenului religios prin intermediul temelor cultice nu ne permit cel puțin, la ora actuală, să oferim o explicație general valabilă pentru toate creațiile artistice cu conotații cultice. O abordare metodologică a fenomenului vieții spirituale dintr-o perspectivă pluridisciplinară ar permite „decodificarea" acestuia şi identificarea acelor canoane impuse de sacralitatea vieții care au determinat comunitățile preistorice să-şi reprezinte *dieux d'argile* conform propriilor motivații magice şi religioase.

Bibliografie

Andreescu R. R.,
2007 *Valea Teleormanului.Considerații asupra plasticii antropomorfe,* în *Studii de Preistorie,* 4, p. 53-65.

Bailey D. W.,
1996 *Interpreting figurines: the emrgence of illusion and new ways of seeking*, în *CAJ* 6, 2, p. 291-295.

Biehl P.,
1996 *Symbolic communication systems: symbols of anthropomorphic figurines of the Neolithic and Chalcolithic from southeastern Europe*, în *JEA* 4, p. 153–176.

Cantacuzino Gh., Morintz S.,
1963 *Die Jungsteinzeitlischen Funde in Cernica (Bukarest),* în *Dacia* NS, VII, p. 27-89.
Cauvin J.,
1994 *Naissance des divinités. Naissance de l'agriculture,* Paris.
Chirica V.,
2004 *Teme ale reprezentării Marii Zeițe în arta paleolitică şi neolitică,* în *MemAnt.,* XIII, p. 103-127.
Chirica V., Boghian D.,
2003 *Arheologia preistorică a lumii,* Helios, vol. I, Iaşi.
Chirica V., Văleanu M. -C.,
2008 *Umanizarea taurului celest,* Demiurg, Iaşi.
Ciută M. M.,
2005 *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic transilvănean,* Alba Iulia.
Comşa.E.,
1956 *Rezultatele sondajelor de la Dudeşti şi unele probleme ale neoliticului de la sud de Carpați,* în *SCIV* 7, 1-2, p. 41-49
1971 *Données sur la civilisation de Dudeşti,* în *PZ* 46, 2, p. 195-249.
1995 *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică de pe teritoriul României,* Bucureşti.
Conkey M., Tringham R.,
1995 *Archaeology and the goddess: explorind the contours of feminist archaeology*, în D. C. Stanton, A. J. Stewart (ed.), *Feminism in the Academy*, Ann Arbor, University of Michigan Press, p. 199–247.
Eliade M.,
1991 *Istoria credințelor şi ideilor religioase,* vol. I, Bucureşti.
1992a *Tratat de istorie a religiilor,* Bucureşti.
1992b *Sacrul şi profanul,* Bucureşti.
Fleming A.,
1969 *The myth of the Mother-Goddess's*, în *World Archaeology*, 1, p. 247–261.
Haaland G., Haaland R.,
1995 *Who speaks the Goddess`s language ? Imagination and method in archaeological research*, în *Norvegian Archaeological Review*, 28, 2, p. 105–121.
1996 *Levels of meaning in symbolic objects*, în *CAJ* 6, 2, p. 295–300.
Höckmann O.,
1968 *Die menschengestalitge Figuralplastik der südost-europäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit,* vol. II, Hildesheim.
Korfmann M.,
1987 *Demircihüyük,* Mainz am Rhein.

Langdon S.,
1999 *Figurines and social change: visualizing gender in a Dark Age Greece*, în N. L. Wicker, B. Arnold (ed*.), From the Ground Up: Beyond Gender Theory in Archaeology*, Oxford *BAR* Series, p. 23–29.

Lévêque P.,
1985 *Bétes, dieux et hommes. L'imaginaire des premières religions*, Paris.

Marcus J.,
1996 *The importance of context in interpreting figurines*, în *CAJ* 6, 2, p. 285–291.

Marinescu-Bîlcu S.,
1974 *Cultura Precucuteni pe teritoriul României,* Bucureşti

Mateescu C. N., Voinescu I.,
1982 *Representation of Pregnancy on certain Neolithic Clay Figurines on Lower and Middle Danube,* în *Dacia* NS, 26, p. 47-58.

Meskell L.,
1998 *Twin peaks. The archaeologies of Çatalhöyük*, în L. Goodison, C. Morris (ed.), *Ancient Goodesses. Myths and treh Evidence*, Madison, University of Wisconsin Press, p. 46–62.

Mirea P.,
2005 *Consideraţii asupra locuirii Dudeşti în sud-vestul Munteniei,* în *Studii de Preistorie,* 2, p. 75-92.

Monah D.,
1997 *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie,* Piatra Neamţ.
2001 *Organizarea socială, religia şi arta în epoca neo-eneolitică,* în *Istoria românilor* vol. I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate* (coord. M. Petrescu-Dîmboviţa, Al. Vulpe), Bucureşti.

Neagu M.,
2000 *Comunităţile Dudeşti-Cernica din centrul şi sud-estul Cânpiei Române,* în *Istro-Pontica,* p. 53-66.

Nica M.,
1976 *La culture Dudeşti en Olténie*, în *Dacia* N.S., XX, 1976, p. 71-103.
1984 *Noi descoperiri arheologice la Cârcea,* în *AO* SN, 3, p. 37-45.

Nikolov B.,
1973 *Récent découverte d'une ancienne civilization,* în *Ozbor,* Sofia, 4.

Niţu M.,
1980 *L'Art anthropomorphe feminine de la culture Cucuteni-Tripolie,* în *ERAUL.*

Özdogan M.,
1991 *An interim report on excavation at Yarimburgaz and Töptepe in Eastern Thracia,* în *Anatolica,* XVIII, p. 82-121.

Pavlovič M.,
1990 *The aesthethics of Neolithic figurines*, în D. Srejovič, N. Tasič (ed.), *Vinča and its World*, Belgrad, Serbian Academy of Science, p. 34–35.

Păunescu Al.,
1964 *A propos du neolithique de Drăghiceanu et quelques survivances tardenoisiennes,* în *Dacia* N.S. 8, p. 297-305.

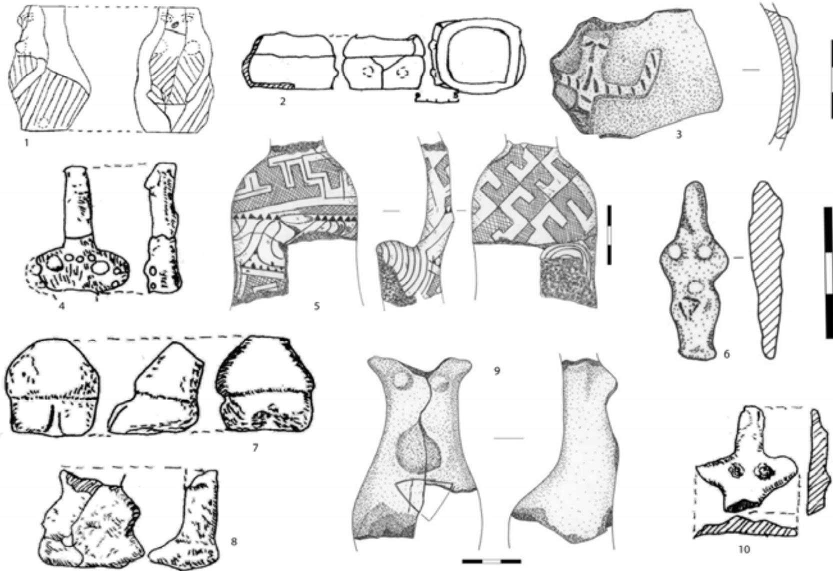
Rădoescu L.,
2009 *Les manifestations de la vie spirituelle reflétée dans la plastique anthropomorphique des communautés néo-énéolzhique en Olténie et en Munténie,* în *Annales d'Université "Valahia"* Târgovişte, tome XI, I, p. 37-52.

Séfériades M.,
1993 *The European Neolithisation Process,* în *Poročilo,*XXI, p. 137-162.

Talalay L. E.,
1994 *A feminist boomerang: the great goodess of Greek prehistory*, în *History*, 6, p. 165–183.

Ucko P.,
1962 *The interpretation of prehistoric anthropomorphic figurines,* în *JRAIGBI* 92, p. 38–54.
1968 *Anthropomorphic figurines of Predynastic Egipt and Neolithic Crete with comparative material from the Prehistoric Near East and Mianland Greece*, London.
1996 *Mother, are you there* ?, în *CAJ*, 6, 2, p. 300- 304.

Voinea V.,
2005 *Gesturi şi semnificații în arta gumelnițeană,* în *CCDA* XXII, p. 383-398

Planşa I. Cultura Dudeşti: 1=Cârcea- “Viaduct” (după M. Nica, *AO*, 3, 1984, fig. 7/1); 2, 7, 10=Dudeşti (după E. Comşa, 1995, p. 137, 136, fig. 7/4, fig. 6/3, 2); 4, 8= Cernica (după S. Morintz, *Dacia* VII, 1963, p. 36, fig. 8/3, 2); Măgura= 3, 5, 6, 9 (după R. R. Andreescu, 2007, p. 61, 62 pl. 3/3, pl. 2/3, 5).

DATE RECENTE PRIVIND PLASTICA ANTROPOMORFĂ ENEOLITICĂ DIN MATERII DURE ANIMALE APARȚINÂND CULTURII CUCUTENI-ARIUŞD

Corneliu Beldiman[1], Diana-Maria Sztancs[2], Dan Lucian Buzea[3]
(1. Bucureşti, 2. Sibiu, 3. Sfântu Gheorghe)

New data about the Eneolithic (Cucuteni-Ariuşd culture) anthropomorphic figurines made from skeletal materials
Abstract
The paper discusses an anthropomorphic female idol – pendant/amulet (flat-type or Trojan-type) worked in red-deer antler entirely finished by intense scraping and abrasion discovered in the Eneolithic site from Păuleni-Ciuc-"Várdomb" ("Citadel Hill") during the 2004 campaign, in the hut no. 5 belonging to Cucuteni-Ariuşd II archaeological level (Cucuteni A_2-A_3 stages, V^{th}-IVth millennia B.C.). The artefact is flat and thin and has an ovoid-shape body. The proximal part was rectangular or trapezoidal with convex-concave margins; it has a central, circular perforation placed towards the proximal end. The absence of use wear traces on the perforation margins and some analogies (inventory of some graves in the Gumelnița-Karanovo VI necropolis from Varna, Bulgaria; Cucuteni-Ariuşd ceramic female statuettes, female trunk bas-reliefs and painted representations on ceramic vessels which worn adornments – pendants on neck/on chest) suggest that the artefact was used probably as a thread bound pendant or as a flat idol sewn on textile or leather. This is the first discovery of an organic hard material pendant of Trojan type in the Cucuteni-Ariuşd culture from Transylvania. On the other hand the piece from Păuleni-Ciuc represents the first one worked in red-deer antler known until now in the area of this culture in Romania. The article also offers a selective repertory of Trojan-type idols discovered in Romania, Republic of Moldavia and Ukraine and made from various raw materials (clay, stone, bone and metal – gold, silver and copper).
Keywords *– adornment, anthropomorphic female figurine, Trojan-type idol, flat-type idol, Cucuteni-Ariuşd, Eneolithic, paleotechnology, pendant, red-deer antler, Romania, Transylvania.*

Articolul de față continuă seria publicațiilor noastre din ultimii ani consacrate mai bunei cunoaşteri a manifestărilor complexe din domeniul industriei preistorice a materiilor dure animale (IMDA) pe teritoriul României (D.-M. Sztancs, C. Beldiman, 2005; C. Beldiman, D.-M. Sztancs, 2005; C. Beldiman, 2007; D.-M. Sztancs, C. Beldiman, 2009; C. Beldiman, D.-M. Sztancs, 2009 – cu bibliografia; a se vedea şi sumarul revistei *Corviniana*, nr. 8-12).

Abordarea de manieră sintetică, pe criterii standardizate, a aspectelor variate privind piesa pe care urmează să o analizăm,

comportă mai multe paliere: contextul descoperirii; tipologia; descrierea; morfometria.

De o atenție specială beneficiază aspectele paleotehnologice, esențiale pentru un astfel de demers, dar discutate, în general, mai puțin în literatura de specialitate de la noi; aceste aspecte sunt: criteriile alegerii materiilor prime; fabricarea – etape, procedee şi operații; urme de utilizare; funcția prezumată; contextul abandonului; analogiile; importanța piesei în context cultural şi regional etc.

În acest context, de importanță majoră rămâne analiza microscopică sistematică a suprafețelor, realizată de noi prin utilizarea mijloacelor optice (lupă binoculară, măriri x4 – x40), ca şi ilustrarea extensivă a aspectelor majore observate şi apoi discutate (fotografii – vederi generale şi detalii etc.).[*]

Indicativul piesei: PCD/I 57	**Idol/pandantiv/amuletă antropomorfă plată din corn de cerb**
Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni Sfântu Gheorghe, jud. Covasna	**Nr. inventar: 8826**

Figurile 1-2.

[*] Contribuțiile drd. Diana-Maria Sztancs la realizarea prezentului articol (aspecte metodologice ale studiului IMDA; descrieri; analiza microscopică a pieselor; alimentarea bazei de date IMDA a sitului Păuleni-Ciuc; identificarea şi organizarea referințelor bibliografice) se înscriu în programul de pregătire pentru doctorat inițiat în 2007 la Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, Şcoala Doctorală („Investeşte în oameni! PROIECT FINANȚAT DIN FONDUL SOCIAL EUROPEAN ID proiect: 7706. Titlul proiectului: „Creşterea rolului studiilor doctorale şi a competitivității doctoranzilor într-o Europă unită", Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, B-dul Victoriei Nr. 10. Sibiu. Uniunea Europeană/ Ministerul Muncii, Familiei şi Protecției Sociale AMPOS DRU/ Fondul Social European POS DRU 2007-2013/ Instrumente structurale 2007-2013/ Ministerul Educației, Cercetării şi Inovării OI POS DRU").

1. Context

Piesa în discuție provine din deja binecunoscutul sit plasat în Depresiunea Ciucului, la baza versantului occidental al Munților Harghita, pe teritoriul com. Păuleni-Ciuc (Csík-Csomortán), jud. Harghita, în punctul numit „Dâmbul Cetății” („Várdomb”). Această aşezare este cunoscută în literatura de specialitate, de asemenea, sub numele de Şoimeni şi Ciomortan. Locul sitului reprezintă un promontoriu de formă ovală (aprox. 90 x 60 m), la baza căruia curge pârâul Remetea, afluent al Oltului.

Aşezarea de pe „Dâmbul Cetății” a fost descoperită şi semnalată în perioada interbelică, de către Féránczi Sándor; în anii 1956, 1960 şi 1967 aici s-au efectuat săpături arheologice sub conducerea lui Székely Zoltán.

Cercetările sistematice extensive au fost inițiate în anul 1999 şi ele se derulează în fiecare an până astăzi; colectivul ştiințific este condus de Valeriu Kavruk, directorul Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni din Sfântu Gheorghe, jud. Covasna şi, recent, de D. L. Buzea.

În urma săpăturilor recente s-a constatat că în acest loc se succed secvențe ocupaționale preistorice aparținând eneoliticului (culturile Cucuteni-Ariuşd, Bodrogkeresztúr şi Coțofeni) şi epocii bronzului (culturile Ciomortan şi Wietenberg).

Perioada de locuire eneolitică, atribuită culturii Cucuteni-Ariuşd (etapele Cucuteni A_1-A_3, mileniile V-IV î.e.n.) a generat vestigii repartizate în trei niveluri (I-III), în care au fost explorate urmele mai multor locuințe de suprafață, gropi, vetre, alte complexe şi care au livrat un bogat inventar compus din: vase ceramice pictate întregi şi fragmentare; numeroase statuete ceramice antropomorfe şi zoomorfe, piese metalice (cupru), utilaj litic cioplit şi şlefuit, artefacte din materii dure animale etc. (D. L. Buzea, Gh. Lazarovici, 2005 – cu bibliografia).

Artefactul care face obiectul prezentei lucrări a fost descoperit în cursul campaniei de săpături a anului 2004, în Secțiunea I, caroul 13, adâncimea 2,85 m, în nivelul Cucuteni-Ariuşd II (Păuleni II, etapele Cucuteni A_2-A_3), făcând parte din inventarul Locuinței nr. 5.

2. Bibliografie

V. Cavruc *et alii*, 2005; D. L. Buzea, Gh. Lazarovici, 2005; D. L. Buzea, 2008; D. L. Buzea, 2009; D.-M. Sztancs, C. Beldiman, 2009a; D.-M. Sztancs, C. Beldiman, 2009b.

3. Stare de conservare

Artefact fragmentar; lipseşte circa 1/3 din circumferinţă (corpul, sector drept), fracturată în vechime. Partea proximală (rectangulară sau trapezoidală cu margini concav/convexe la origine) este fracturată în proporţie aproximativă de 2/3, de asemenea, în vechime. Pe circumferinţa feţei inferioare lipseşte un mic sector, fracturat recent (fig. 1).

Suprafeţele sunt puternic afectate prin acţiunea acizilor generaţi de rădăcinile plantelor ierboase; urmele specifice sunt observabile mai ales pe faţa inferioară (fig. 2).

4. Tipologie. Descriere

Idol/pandantiv/amuletă antropomorf(ă) feminin(ă) din corn de cerb, descoperit(ă) în inventarul Locuinţei nr. 5. Piesa a fost publicată sumar în raportul anual privind cercetările arheologice din 2004 şi într-un alt raport (extensiv) care expune rezultatele campaniilor de cercetare aferente anilor 2003-2005. În aceste rapoarte se menţionează faptul că piesa este confecţionată din os.

Datorită caracterului de unicat, obiectul analizat cu acest prilej a fost clasificat în categoria Tezaur în cadrul colecţiilor Muzeului Naţional al Carpaţilor Răsăriteni din Sfântu Gheorghe, jud. Covasna (D. L. Buzea, Gh. Lazarovici, 2005, p. 31, 39, 76, 88, pl. XVIII/19; XXX/2; D. L. Buzea, 2008).

După tipologia propusă de cercetătorul Dan Monah, piesa aparţine tipului (b) – idol/amuletă plat(ă) (D. Monah, 1997, p. 136).

Idol/pandantiv/amuletă plat(ă) din corn de cerb. Artefact fragmentar; sectoarele care lipsesc au fost fracturate în vechime, probabil intenţionat (mutilare rituală?), sau în timpul utilizării? Pe porţiunea conservată a părţii proximale s-a amenajat o perforaţie, plasată pe axul longitudinal al piesei. Perforaţia este de formă

circulară în plan şi bitronconică, asimetrică în profil/secțiune. Procedeul tehnic la care s-a recurs pentru realizarea ei a fost rotația multiplă (cu ajutorul unui sfredel, probabil), aplicat pe fața superioară, cu alezarea pe fața inferioară (fig. 2).

Din punct de vedere morfologic, piesa are două părți: circa 2/3 din lungimea sa (părțile mezială şi distală) reprezintă corpul, care are forma ovală simetrică în plan vertical, sau pe lungime; circa 1/3 reprezintă partea proximală, având la origine probabil fie forma rectangulară cu marginile rotunjite, fie trapezoidală cu marginile convexe şi rotunjite (a se vedea propunerile de reconstituire în fig. 1/2). Se conservă un mic sector având marginea stângă rectilinie şi plasată în zona de contact cu corpul (partea mezială a corpului); pe partea proximală s-a practicat perforația unică pe sectorul central.

Corpul, fasonat integral este uşor convex în profil (fața superioară) – concav (fața inferioară), păstrând probabil morfologia suprafeței materiei prime din care a fost confecționată (corn de cerb, probabil segmentul bazal sau central al axului, *compacta*). Cum deja s-a precizat, pe circumferința feței inferioare lipseşte un mic sector fracturat recent (fig. 1/1).

Pe cele două fețe şi pe margini, se pot observa uşor urmele operației de fasonare prin raclaj axial, oblic şi circular; marginile rotunjite au fost fasonate minuțios prin raclaj şi, poate, prin abraziune transversală şi oblică (fig. 2).

5. Materie primă

Piesa a fost confecționată dintr-o placă subțire de corn de cerb (*compacta*), extrasă probabil din sectorul bazilar sau central al axului (fig. 1/2). Cu ajutorul lupei binoculare se pot observa pe fața inferioară urmele slabe şi discontinui ale țesutului spongios specific cornului de cerb (*spongiosa*).

6. Morfometrie

6.1. Generală (dimensiuni exprimate în mm): lungimea totală inițială, circa 83; lungimea păstrată, 75; grosimea extremității distale, 3; grosimea părții meziale, 3,5; diametrul corpului, 61/61; lungimea

inițială a părții proximale, circa 23; lungimea păstrată a părții proximale, 15; lățimea părții proximale, 25; grosimea părții proximale, 2,7.

6.2. Perforația: diametrul pe fața superioară, 4,5; diametrul pe fața inferioară, 4,5; diametrul interior. 3.

7. Studiu tehnic

7.1. Debitaj: are parametri nedeterminabili datorită aplicării fasonării integrale prin raclaj şi abraziune. Pentru extragerea tronsonului bazal sau mezial al axului de corn de cerb s-a recurs probabil la percuție directă/cioplire sau tăiere transversală şi fracturare (fig. 1).

7.2. Fasonare: este integrală. După percuția directă/cioplirea sau tăierea transversală şi fracturarea, segmentul de *compacta* s-a recoltat probabil prin despicarea tronsonului axului şi curățarea/înlăturarea țesutului spongios (*spongiosa*) prin raclaj. Relieful specific al compactei (şanțuri, perlura) a fost eliminat prin raclaj sau abraziune. Fețele plăcii au fost fasonate prin raclaj intens pentru a dobândi un aspect neted, iar marginile au fost modelate prin abraziune şi raclaj de-a lungul circumferinței (fig. 2).

7.3. Perforația: este perfect circulară în plan şi bitronconică, asimetrică (mai dezvoltată pe fața superioară) în profil; plasată în axul principal al piesei, probabil la distanță de 3-4 mm de extremitatea proximală. A fost obținută prin rotație continuă, aplicată pe fața superioară, probabil cu ajutorul unui sfredel cu arc şi apoi prin alezarea conturului pe fața inferioară (fig. 2).

7.4. Urme de utilizare: ar fi trebuit ca urmele de uzură să fie vizibile, în primul rând, la nivelul perforației (margini tocite şi deformate prin acțiunea firului de suspendare). Dar, la acest nivel nu se observă nici o urmă de acest fel, morfologia perforației fiind intactă. Fețele şi marginile corpului piesei sunt uşor tocite. Fracturarea părții proximale şi a celei meziale a intervenit fie accidental în timpul utilizării, fie drept consecință a unei acțiuni intenționate (mutilare rituală?) (fig. 2).

8. Rol funcțional prezumat

Absența urmelor evidente de utilizare ca obiect suspendat, fixat liber (cu posibilitate de mişcare) pe un fir/fibră de origine animală (piele, lână) sau vegetală (in, cânepă) ne permite să avem în vedere două situații ipotetice de folosire a piesei în discuție: ● prin fixare rigidă pe fir/fibră ca pandantiv/amuletă; ● piesă cusută pe un suport (veşmânt, bandă) textil sau de piele.

Se cunosc situații constatate arheologic, implicând varianta utilizării pieselor asemănătoare ca pandantive/amulete (contexte funerare – morminte din necropola eneolitică de la Varna, de exemplu – a se vedea Ch. Éluère, 1989, p. 49-56; V. Voinea, 2008b, p. 76-82. De asemenea, cunoaştem reprezentări în relief ale unor piese de tipul pandantivelor circulare, suspendate prin intermediul unui fir/fibră/bandă la nivelul gâtului sau al pieptului unor statuete ceramice feminine sau siluete feminine pictate – D. Monah 1997, p. 138-142. Aceste situații furnizează argumente semnificative şi pertinente pentru o asemenea interpretare.

Idolul/pandantivul/amuleta antropomorf(ă) de la Păuleni-Ciuc- „Dâmbul Cetății" reprezintă primul artefact de acest tip realizat din corn de cerb, semnalat până în prezent în aria culturii Cucuteni-Ariuşd. Morfologia sa este identică sau apropiată de aceea a altor piese, confecționate însă din lut ars, metal (aur, argint, cupru) şi os, din aria aceleiaşi culturi (regiunile estice ale României dintre Carpați şi Prut – Moldova; Republica Moldova) sau în aria culturilor Tiszapolgár şi Bodrogkeresztúr din Transilvania şi Ungaria (H. Dumitrescu, 1961; Vl. Dumitrescu, 1974; Vl. Dumitrescu,1979; S. A. Luca,1999; C. Cioancă, 2000; V. Voinea, 2008b – cu bibliografia recentă).

Cum deja s-a menționat mai sus, ceea ce face din obiectul în discuție un *unicum* în aria culturii Cucuteni-Ariuşd este materia primă aleasă pentru realizarea sa; cornul de cerb (*compacta*) este, astfel, pentru prima dată atestat cu o utilizare de acest fel.

Pentru utilizarea cornului şi a dinților de cerb în industria materiilor dure animale a culturii menționate, a se vedea, dintre publicațiile recente: S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, 2000, p. 77-

89; C. Beldiman, D.-M. Sztancs, 2005; D.-M. Sztancs, C. Beldiman, 2005; C. Beldiman, D.-M. Sztancs, 2009 – cu bibliografia.

Totodată, trebuie subliniată, încă o dată, raritatea extremă a idolilor de tip plat în aria culturii Cucuteni-Ariuşd din regiunile intracarpatice, constatare care sporeşte, o dată în plus, valoarea descoperirii de la Păuleni-Ciuc.

În această privință, piesa discutată contribuie la mai buna cunoaştere a difuziunii unor astfel de artefacte (încărcate de semnificații din domeniul spiritualității) şi la îmbogățirea repertoriului lor.

9. Analogii

Criteriile pentru stabilirea analogiilor pentru idolul plat din corn de cerb de la Păuleni-Ciuc avute în vedere sunt: ● materia primă de origine animală (respectiv, osul); ● morfologia generală a corpului (circulară sau ovală); ● morfologia părții proximale (rectangulară sau trapezoidală cu marginile concav/convexe; ● numărul perforațiilor de la extremitatea proximală (1); amplasarea axială a perforației.

9.1. Idoli/pandantive/amulete de os: Igeşti, jud. Vaslui; Isaiia, jud. Iaşi; Floreşti I, R. Moldova; Floreşti III,R. Moldova; Poduri, jud. Bacău; Koszylowce, Ucraina; Rogojeni, R. Moldova; Ştefăneşti, jud. Botoşani; Traian-Dealul Viei, jud. Neamț – pentru detalii şi bibliografie vezi repertoriul şi fig. fig. 3/14; 4/3; 7/10, 12-14.

9.2. Idoli/pandantive/amulete din alte materiale: **ceramică**: Bârlăleşti, jud. Vaslui; Costişa, jud. Neamț; Cucuteni-Cetățuia, jud. Iaşi; Drăguşeni, jud. Botoşani; Făcuți, jud. Vaslui; Giurgeşti, R. Moldova; Hăbăşeşti, jud. Iaşi; Hoiseşti, jud. Iaşi; Igeşti, jud. Vaslui; Ițcani, jud. Suceava; Koszylowce, Ucraina; Măluşteni, jud. Vaslui; Podişu, jud. Iaşi; Ruginoasa, jud. Iaşi; Scânteia, jud. Iaşi; Tăcuta, jud. Vaslui; Truşeşti, jud. Botoşani; **piatră**: Murgeni, jud. Vaslui; **cupru**: Cărbuna, R. Moldova; Poduri, jud. Bacău; Ruseştii Noi I, R. Moldova; **aur**: Traian-Dealul Fântânilor, jud. Neamț; **argint**: Truşeşti, jud. Botoşani – pentru detalii şi bibliografie vezi repertoriul şi fig. 3-7.

9.3. Pandantive reprezentate la gâtul sau pe pieptul unor statuete feminine sau siluete feminine în relief: **ceramică**: Costeşti, Cucuteni-Cetăţuia, Drăguşeni, Dumeşti, Frumuşica, Rakovec, Rădulenii Vechi, Truşeşti etc. – fig. 7-8 (D. Monah, 1997, p. 135-144).

9.4. Pandantive reprezentate la gâtul sau pe pieptul unor siluete feminine pictate pe vase ceramice: Frumuşica, Scânteia, Traian-Dealul Fântânilor (fig. 8/8) – D. Monah, 1997, p. 135-144; C.-M. Mantu *et alii*, 1999, p. 142, fig. 355; D. Boghian, 2000, p. 226-227, 243, fig. 8/1-4.

10. Aspecte generale ale problemei plasticii antropomorfe neo-eneolitice şi a idolilor eneolitici de tip plat

Idolii/statuetele antropomorfe feminine sunt piese bine cunoscute între descoperirile efectuate în aşezările şi necropolele atribuite neo-eneoliticului de pe teritoriul României (între altele, culturile Dudeşti, Hamangia, Boian, Sălcuţa, Gumelniţa, Cernavoda I, Cucuteni-Ariuşd, Suplacu de Barcău, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr ş.a.).

Piese având lungimea cuprinsă între 2 şi 15 cm, plate, convexe sau în *ronde-bosse*, simple sau decorate, având marcate detaliile anatomice (fizionomie, sâni, sex, picioare), au fost recuperate fie ca obiecte izolate, fie din inventarul unor depozite, cum este cel de la Cărbuna, R Moldova (R. R. Andreescu, 1995; 1997; 1998; 2002; I. Andrieşescu, 1924; D. Bailey, 2005a; 2005b; C. Bem, 2008; D. Boghian, 2000; 2009; C. Cioancă, 2000; E. Comşa, 1994, p. 53-66; V. Dergačev, 1998; V. Dergačev, V. I. Manzura, 1991; Vl. Dumitrescu, 1924; 1931; 1938; 1974; 1979; S. A. Luca, 1999; C.-M. Mantu *et alii,* 1997; S. Marinescu-Bîlcu, 1974a; 1974b; 1977; 1980; 1981; S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, 2000; S. Marinescu-Bîlcu, B. Ionescu, 1966; V. I. Markevič, 1981; D. Monah, 1997; D. N. Popovici, Fl. Draşovean, 2008; P. Şadurschi *et alii*,1996; V. Ursachi, 1991; 1992; N. Ursulescu *et alii,* 2005; N. Ursulescu, F. A. Tencariu, 2006; V. Voinea, 2008a; 2008b – cu bibliografia).

Analogiile lor se regăsesc în larga arie est-europeană, balcanică şi egeo-anatoliană (E. Comşa 1977, p. 45-48; V. Dergačev, 1998; Vl. Dumitrescu, 1954; 1974, p. 270-271; 1979, p. 77-79; H. Dumitrescu, 1961, p. 93; L. S. Klejn, 1968; C.-M. Mantu, 1993; 1998, p. 282, fig. 21/2; S. Marinescu-Bîlcu, 1974a; 1974b; 1977; 1980; 1981; S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, 2000; V. I. Markevič, 1981; D. Monah, 1979, p. 163-168; T. Passek, 1961; A. P. Pogoževa, 1983; 1985; V. Voinea, 2008b – cu bibliografia).

Cei mai vechi idoli/statuete de tipul «en violon» (din marmură, reprezentând figurine feminine de stilizare pronunţată) au fost descoperite în cadrul celei mai vechi culturi neolitice din Ciclade – Saliagos, datată la 4500-3500 B.C. În aceste regiuni, idolii «en violon» au cunoscut o lungă evoluţie, diversele variante tipologice stilizate fiind semnalate mai târziu în culturile epocii bronzului, mai ales în mediul funerar (V. Voinea, 2008b – cu bibliografia).

Denumirea acceptată pe criterii tipo-morfologice de „idoli «en violon»" a fost adoptată şi folosită, prin extensie, şi pentru alte reprezentări antropomorfe neo-eneolitice şi ale epocii bronzului din spaţiul egeo-anatolian şi sud-est european. Din acest punct de vedere trebuie să remarcăm marea variabilitate morfo-tipologică a artefactelor în discuţie; se cunosc exemplare cu un geometrism accentuat care, efectiv, nu sunt apropiate morfologic de „corpul" sau cutia de rezonanţă a unei viori. În acelaşi timp, avem de-a face cu o diversitate de materii prime care au servit la confecţionarea pieselor respective.

Sintagma «en violon» se foloseşte pentru desemnarea pieselor antropomorfe stilizate (specifice culturilor Gumelniţa-Karanovo VI, Sălcuţa şi Cernavoda I), realizate din os sau marmură, având „corpul" şi „gâtul" rectangulare şi partea proximală („capul") rectangular sau semicircular, „urechi" triunghiulare alungite şi perforaţii pe „corp" şi pe „cap" (V. Voinea, 2008b – cu bibliografia).

În acest context, propunerea de clasificare tipologică relativ recentă a cercetătorului Dan Monah (1997, p. 135-144) nu satisface pe deplin, ea simplificând realităţi de mare complexitate. În cazul pieselor similare celei descoperite la Păuleni-Ciuc, cercetătoarea

Silvia Marinescu-Bîlcu a propus utilizarea sintagmei tipologice de «idoli plați de tip troian» şi nu pe aceea de idoli «en violon», aceasta din urmă corespunzând statuetelor cicladice şi anatoliene (vezi recent discuția la V. Voinea, 2008b).

Diversele tipuri de figurine feminine «en violon» sau plate, de tip troian, reprezintă, foarte probabil, schematizarea extremă a imaginii marii Zeițe mame în ipostaze variate. Ele se prezintă sub formă de statuete (idoli) sau de piese de podoabă (pandantive, aplice, elemente de colier), fiind realizate din lut ars, materii dure animale (os, corn de cerb, scoici din specia *Spondylus* ş.a.), piatră (marmură, gresie), metal (aur, argint, cupru) şi figurează siluete feminine în picioare sau având corpul ovoidal sau circular (schematizarea extremă a poziției de naştere pe pământ).

În ceea ce priveşte funcția idolilor plați de tip troian, aspectele religioase sunt evidente; ei sunt probabil amulete protectoare ale femeilor gravide, ale fecundității şi naşterii

În ceea ce priveşte România, cele mai vechi descoperiri de idoli «en violon» şi plați de tip troian sunt semnalate în siturile eponime ale culturilor Cucuteni şi Gumelnița în primele decenii ale sec. al XX-lea (H. Schmidt, 1932; Vl. Dumitrescu, 1924, p. 339, fig. 10/1; E. Comşa, 1994, p. 63-66).

Ele au fost interpretate, în principal, ca: ● idoli/statuete/figurine feminine (Vl. Dumitrescu, 1931; 1938; M. Petrescu-Dîmbovița *et alii,* 1999, p. 521); ● elemente aplicate (cusute) pe veşminte/suporturi textile sau de piele; ● pandantive; ● elemente de colier (E. Comşa, ,1994, p. 71-75; D. Monah, 1997, p. 135-144).

Caracteristice pentru faza Cucuteni A (etapele A_2-A_4), pandantivele-amulete plate de tip troian sunt confecționate din lut ars, gresie, os, corn de cerb, cupru, aur, argint, în mai multe variante tipologice (D. Monah, 1997, p. 135; D. L. Buzea, Gh. Lazarovici, 2005, p. 31, 39).

Piesele din materii dure animale (os; corn de cerb, în mod excepțional) sunt apariții mai puțin frecvente; din datele avute la dispoziție putem menționa un număr de 29 exemplare, descoperite la: Hoiseşti; Igeşti; Isaiia; Păuleni-Ciuc; Poduri; Ştefăneşti; Târpeşti;

Traian-Dealul Viei (România); Floreşti I; Floreşti III; Rogojeni (R. Moldova); Koszylowce (Ucraina) – pentru detalii şi bibliografie a se vedea repertoriul.

Nu este lipsită de interes ipoteza după care artefactele din lut ars, materii dure animale şi piatră sunt imitații (din materii aflate la îndemână), ale celor mai prețioase, realizate din metal (mai ales cupru). Se pot evoca, astfel, spre exemplu, similitudinile clare între piesa de la Păuleni-Ciuc şi piesele de aur provenind din necropola de la Varna şi din aria culturilor Tiszapolgár şi Bodrogkeresztúr de pe teritoriul României şi Ungariei (H. Dumitrescu, 1961; Vl. Dumitrescu, 1974; 1979; S. A. Luca, 1998; D. Monah, 1997; C. Cioancă, 2000; V. Voinea, 2008b – cu bibliografia).

Un alt aspect important al discuției priveşte pandantivele/plăcile rombice şi circulare ceramice, de aur sau cupru, având 1-4 perforații sau proeminențe circulare pe fața superioară (motive în *ronde-bosse*). Probabil ele sunt, de asemenea, reprezentări antropomorfe feminine, plate, de schematizare extremă (între altele, descoperiri la: Ariuşd, Bălțați, Brad, Cărbuna, Hăbăşeşti, Malnaş, Poduri etc.) – D. Monah, 1997, p. 135-144, 199; 2003; D. Monah *et alii*, 2003, p. 118, no. 226; p. 198, nos. 225-226; S. J. Sztáncsuj, 2005, p. 88, fig. 4/36; V. Cavruc, 1998, p. 21-22, 52, pl. XX/3; M. Dinu, T. Marin, 2003, p. 78-79, 90, fig. 4. A se vedea şi cazul statuetei ceramice de la Frumuşica, având la gât o piesă circulară cu perforații sau motive *au repoussé* pe margini (D. Monah, 1997, p. 139).

Existența, în cazul idolilor plați, a amenajărilor specifice pentru suspendare pe un fir/fibră sau pentru fixarea prin coasere (perforații în număr variabil) este un indiciu important pentru utilizarea lor ca pandantive/aplice/elemente de colier.

Alături de aceste aspecte se pot menționa şi alte situații care se constituie în argumente în favoarea unor astfel de concluzii: ● mai multe cazuri de morminte în care idoli/pandantive/amulete plate au fost descoperite în exemplar unic sau asociate în coliere cu alte elemente de anfilaj; se poate, însă, avea în vedere şi ipoteza fixării pieselor respective, prin coasere, pe suporturi textile sau de piele – Varna, M_2 şi M_3 (V. Voinea, 2008b – cu bibliografia); ● figurarea pe

statuete ceramice a podoabelor de tipul idolilor plați circulari sau ovali purtate la gât sau pe piept (Costeşti, Cucuteni-Cetățuia, Drăguşeni, Dumeşti, Frumuşica, Rakovec, Rădulenii Vechi, Truşeşti etc. – D. Monah, 1997, p. 135-144); ● siluetele feminine în relief de pe fațada modelului de „templu” de la Truşeşti, care au la gât podoabe de tipul pandantivelor (D. Monah, 1997, p. 135-144); ● siluete feminine pictate care au la gât sau pe piept idoli plați/pandantive/amulete rombice, ovoidale, circulare (Frumuşica, Scânteia, Traian-Dealul Fântânilor etc.) – D. Monah, 1997, p. 135-144; Mantu *et alii,* 1999, p. 142, fig. 355; D. Boghian, 2000, p. 226-227, 243, fig. 8/1-4.

11. Repertoriu

Nu ne propunem a oferi cu acest prilej o listă extensivă şi detaliată, ci intenționăm numai inserarea în contextul discuției de față a datelor primare, accesibile nouă în literatura consultată selectiv, relative la idolii plați de tip troian.

Repertoriul de mai jos cuprinde descoperirile semnalate în ariile culturilor eneolitice Precucuteni şi Cucuteni (fazele A şi A-B) mai ales de pe teritoriul României şi, excepțional, de pe cel al R. Moldova şi al Ucrainei.

Lista cuprinde 29 situri şi peste 97 piese, dintre care 38 ceramice, 29 de os, 1 din corn de cerb, 1 de gresie, 26 de cupru, 1 de aur şi 1 de argint.

11.1. Repartiția descoperirilor de idoli plați pe situri

Nr.	Sit	Materie primă	Efectiv	Bibliografie
1.	Bârlăleşti, jud. Vaslui	Ceramică	1	C. Buzdugan, M. Rotaru 1986; D. Monah 1997, p. 136
2.	Cărbuna, Republica Moldova	Cupru	23	V. Dergačev 1998; C. Beldiman, D.-M. Sztancs 2009

3.	Costişa, jud. Neamț	Ceramică	2	D. Monah 1997, p. 135, 143
4.	Cucuteni-Cetățuia, jud. Iaşi	Ceramică	2	M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu 2004, p. 256, fig. 220/6; H. Schmidt 1932, p. 65-66, fig. 33/6; D. Boghian 2000, p. 226
5.	Drăguşeni, jud. Botoşani	Ceramică	3	S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey 2000, p. 135, fig. 159/7; A. Crâşmaru 1977, p. 70, fig. 44/10-11
6.	Făcuți, jud. Vaslui	Ceramică	1	D. Monah 1979, p. 166, fig. 2/8; D. Monah 1997, p. 135
7.	Floreşti I, Republica Moldova	Os	20	V. Sorokin 1994, p. 20
8.	Floreşti III, Republica Moldova	Os	+ 1	V. Sorokin 1994, p. 20
9.	Giurgeşti, Republica Moldova	Ceramică	1	D. Boghian 2000, p. 226, fig. 8/4
10.	Hăbăşeşti, jud. Iaşi	Ceramică	+ 12	Vl. Dumitrescu 1954, p. 410-417, pl. CXXII/9-17; fig. 36/1-16; Vl. Dumitrescu 1967, p. 37, 39, fig. 57; E. Comşa 1995, p. 48-49, 167-168, fig. 38/1-3; 39/7-16

11.	Hoiseşti, jud. Iaşi	Ceramică	4	N. Ursulescu *et alii* 2004
12.	Igeşti, jud. Vaslui	Ceramică Os	1 2	E. Popuşoi 1984; E. Popuşoi 1987
13.	Isaiia, jud. Iaşi	Os	1	N. Ursulescu *et alii* 2003; N. Ursulescu, F. A. Tencariu 2002; A. Frânculeasa *et alii*, 2004, no. 42
14.	Iţcani, jud. Suceava	Ceramică	1	I. Mareş *et alii* 2009, p. 93-96, 106, fig. 8/1
15.	Koszylowce, Ucraina	Ceramică Os	1 1	D. Monah 1997, p. 139-140, 269, 511, fig. 17/10; fig. 259/8
16.	Măluşteni, jud. Vaslui	Ceramică	1	C. Buzdugan, M. Rotaru 1986; D. Monah 1997, p. 136
17.	Murgeni, jud. Vaslui	Piatră (gresie)	1	M. Petrescu-Dîmboviţa *et alii* 1999, p. 522; D. Monah 1997, p. 135
18.	Păuleni-Ciuc, jud. Harghita	Corn de cerb	1	D. L. Buzea 2008; D. L. Buzea 2009; D. L. Buzea, Gh. Lazarovici 2005; D.-M. Sztancs, Beldiman 2009a; D.-M. Sztancs, C. Beldiman 2009b
19.	Podişu, jud. Iaşi	Ceramică	1	D. Boghian 2000, p. 227, fig. 8/3
20.	Poduri, jud. Bacău	Cupru Os	2 1	D. Monah *et alii* 2003, p. 118, no. 125; p. 163, no. 105;

				p. 164, no. 125; p. 172, no. 154; D. Monah, Dr. N. Popovici 2001, p. 15, fig. 28
21.	Rogojeni, Republica Moldova	Os	+ 1	V. Sorokin 1994, p. 20
22.	Ruginoasa, jud. Iaşi	Ceramică	1	I. Mareş *et alii* 2009, p. 95
23.	Ruseştii Noi I, Republica Moldova	Cupru	1	D. Monah 1997, p. 135
24.	Scânteia, jud. Iaşi	Ceramică	1	C.-M. Mantu *et alii* 1999, p. 142, fig. 355
25.	Ştefăneşti, jud. Botoşani	Os	1	P. Şadurschi *et alii* 1996; Dr. N. Popovici, Fl. Draşovean 2008, p. 130, fig. 83
26.	Tăcuta, jud. Vaslui	Ceramică	1	M. Petrescu-Dîmboviţa *et alii* 1999, p. 522; D. Monah 1997, p. 135
27.	Traian-Dealul Fântânilor, jud. Neamț	Aur	1	H. Dumitrescu 1961
28.	Traian-Dealul Viei, jud. Neamț	Os	1	S. Marinescu-Bîlcu 1974a, p. 402, fig. 15/1; S. Marinescu-Bîlcu 1974b, p. 157-158
29.	Truşeşti, jud. Botoşani	Ceramică Argint	4 1	M. Petrescu-Dîmboviţa *et alii* 1999, p. 521-523,

			fig. 370/1-5; E. Comşa 1994, p. 49, 192, fig. 68/1-4; Dr. N. Popovici, Fl. Draşovean 2008, p. 131, fig. 84
Total 29 situri		+ 97	

11.2. Repartiția descoperirilor de idoli plați după materia primă

Materie primă	**Sit**	**Efectiv**
Os	Igeşti, jud. Vaslui; Isaiia, jud. Iaşi; Floreşti I, Republica Moldova; Floreşti III, Republica Moldova; Poduri, jud. Bacău; Koszylowce, Ucraina Rogojeni, Republica Moldova; Ştefăneşti, jud. Botoşani; Traian-Dealul Viei, jud. Neamț	+ 29
Corn de cerb	Păuleni-Ciuc, jud. Harghita	1
Cupru	Cărbuna, Republica Moldova; Poduri, jud. Bacău; Ruseştii Noi I, Republica Moldova	26
Aur	Traian-Dealul Fântânilor, jud. Neamț	1
Argint	Truşeşti, jud. Botoşani	1
Piatră (gresie)	Murgeni, jud. Vaslui	1
Ceramică	Bârlăleşti, jud. Vaslui; Costişa, jud. Neamț; Cucuteni-Cetățuia, jud. Iaşi; Drăguşeni, jud. Botoşani; Făcuți, jud. Vaslui; Giurgeşti, Republica Moldova; Hăbăşeşti, jud. Iaşi; Hoiseşti, jud. Iaşi; Igeşti, jud. Vaslui; Ițcani, jud. Suceava; Koszylowce, Ucraina; Măluşteni, jud. Vaslui; Podişu, jud. Iaşi; Ruginoasa, jud. Iaşi; Scânteia, jud. Iaşi; Tăcuta, jud. Vaslui; Truşeşti, jud. Botoşani	+ 38
	29 situri	+ 97

Bibliografie

R. R. Andreescu

1995 Căscioarele-Ostrovel. Plastica de os din nivelul B1, *Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos* 13-14, p. 41-48

1997 Căscioarele-Ostrovel. Câteva date despre prelucrarea osului, *Cercetări arheologice* 10, p. 319-325

1998 Căscioarele-Ostrovel. Plastica de os din nivelul A2, *Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos* 15, p. 219-231

2002 *Plastica antropomorfă gumelniţeană. Analiza primară*, Muzeul Naţional de Istorie a României, Monografii I, Bucureşti

I. Andrieşescu

1924 Les fouilles de Sultana, *Dacia* 1, p. 51-107

D. W. Bailey

2005a *Prehistoric figurines. Representation and corporeality in the Neolithic*, London-New York

2005b Towards new dimensions of meaning for Cucuteni Tripolye figurines, în Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah, éds., *Cucuteni – 120 ans de recherches. Le temps du bilan*, Muzeul de Istorie Piatra Neamţ, BMA XVI, Piatra Neamţ, p. 123-136

C. Beldiman

2007 *Industria materiilor dure animale în preistoria României. Resurse naturale, comunităţi umane şi tehnologie din paleoliticul superior până în neoliticul timpuriu*, Asociaţia Română de Arheologie, Studii de Preistorie, Supplementum 2, Bucureşti

C. Beldiman, D.-M. Sztancs

2005 Les objets de parure en matières dures animales de la culture Cucuteni: le dépôt de Hăbăşeşti, jud. Iaşi, în Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah, éds., *Cucuteni – 120 ans de recherches. Le temps du bilan*, BMA XVI, Piatra Neamţ, p. 107-115

2009 Matière, artefact, symbole. Dents percées et imitations dans les dépôts d'objets de prestige de la culture Cucuteni, în V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi, eds., *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi,

Facultatea de Istorie, Centrul Interdisciplinar de Studii Arheoistorice, Iaşi, p. 137-153

C. Bem

2007 *Traian-Dealul Fântânilor. Fenomenul Cucuteni A-B*, Muzeul Național de Istorie a României, Monografii V, Bucureşti

A. Billamboz

1979 Les vestiges en bois de cervidés dans les gisements de l'époque holocène. Essai d'identification de la ramure et de ses différentes composantes pour l'étude technologique et l'interpretation paléthnographique, în H. Camps-Fabrer, éd., *L'industrie en os et bois de cervidé durant le Néolithique et l'Âge des métaux. Première Réunion du Groupe de travail no. 3 sur l'industrie de l'os préhistorique*, Paris, p. 93-129

D. Boghian

2000 La plastique du complexe Precucuteni-Cucuteni dans le Bassin de Bahlui, *Studia antiqua et archaeologica* 7, p. 221-244

2009 Gestualité et sémantique dans la plastique antropomorf de la culture Precucuteni. Entre tradition et innovation, în V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi, eds., *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Facultatea de Istorie, Centrul Interdisciplinar de Studii Arheoistorice, Iaşi, p. 61-80

C. Buzdugan, M. Rotaru

1986 Figurine antropomorfe de os descoperite în centrul Moldovei, *Revista Muzeelor* 7, p. 52-64

D. L. Buzea

2008 Idol en violon Păuleni-Ciuc, Fişa de obiect categoria Tezaur, http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?k=B6467A3A597511DD8 D2400A0D21C2D1F

2009 *Aşezarea de la Păuleni-Ciuc, jud. Covasna. Rolul şi locul ei în cadrul eneoliticului din Carpații Răsăriteni*, Teză de doctorat, Universitatea „Lucian Blaga", Sibiu (manuscris)

D. L. Buzea, Gh. Lazarovici

2005 Descoperirile Cucuteni-Ariuşd de la Păuleni Ciuc-Ciomortan „Dâmbul Cetății". Campaniile 2003-2005. Raport preliminar, *Angustia* 9, Arheologie, p. 25-88

V. Cavruc, ed.
1998 *Cultura şi civilizaţia din Carpaţii Răsăriteni în lumina noilor descoperiri arheologice. Catalogul expoziţiei*, Muzeul Carpaţilor Răsăriteni, Sfântu Gheorghe
V. Cavruc *et alii*
2005 V. Cavruc, D. L. Buzea, Gh. Lazarovici, Şoimeni (Ciomortan-Csikcsomortán), com. Păuleni-Ciuc, jud. Harghita. Punct: Dealul Cetăţii (Várdomb), în M. V. Angelescu, I. Oberländer-Târnoveanu, Fl. Vasilescu, eds., *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004. A XXXIX-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Jupiter-Mangalia, 25-28 mai 2005*, CIMEC, Bucureşti, p. 374-375
C. Cioancă
2000 Reprezentările cultice din metal ale culturii Bodrogkeresztúr din România: idolii de aur, *Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti*, Arheologie-Istorie-Muzeologie, Universitatea „1 Decembrie 1918”, Facultatea de Istorie şi Filologie 6, p. 55-60
E. Comşa
1974 Figurinele de aur din aria de răspândire a culturii Gumelniţa, *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie* 25, 2, p. 181-190
1977 Despre figurinele „en violon” din aria culturii Gumelniţa, *Pontica* 10, p. 45-52
1995 *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică de pe teritoriul României*, Institutul de Arheologie, Biblioteca de arheologie LIII, Bucureşti
A. Crâşmaru
1977 *Drăguşeni. Contribuţii la o monografie arheologică*, Botoşani
V. Dergačev
1998 *Karbunskij klad (Carbuna deposit)*, Kišinev
V. Dergačev, V. I. Manzura
1991 *Pogrebal'nye komplecsy pozdnego Tripolya*, Kišinev
M. Dinu, T. Marin
2003 Une découverte appartenant à la culture de Cucuteni à Bălţaţi (jud. Iaşi), *Studia antiqua et archaeologica* 9, p. 75-96
H. Dumitrescu
1961 Connections between the Cucuteni-Tripolie cultural complex and the neighbouring Eneolithic cultures in the light of the utilisation of golden pendants, *Dacia*, N.S. 5, p. 69-93

Vl. Dumitrescu
1924 Découvertes de Gumelnița, *Dacia* 1, p. 325-342
1931 Figurinele antropomorfe de os din civilizația eneolitică balcano-danubiană, în *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, p. 1-11
1938 Les figurines antropomorfs en os du Sud-Est de l'Europe pendant la période énéolithique, *Revue Internationale des Études Balkaniques* III, 6, p. 371-382
1967 *Hăbăşeşti. Satul neolitic de pe Holm*, Bucureşti
1974 *Arta preistorică în România*, Bucureşti
1979 *Arta culturii Cucuteni*, Bucureşti
Vl. Dumitrescu *et alii*
1954 Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar, *Hăbăşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti
Ch. Éluère, éd.
1989 *Le premier or de l'humanité en Bulgarie. 5e millénaire*, Paris (Catalogue d'exposition), p. 49-56
A. Frânculeasa *et alii*,
2004 A. Frânculeasa, D. Garvăn, E. Gheorghe, *Cultura Cucuteni. Magia ceramicii. Colecția Emilia şi Romeo Dumitrescu* (Catalog de expoziție), Fundația „Cucuteni pentru Mileniul III", Bucureşti
Dr. Gheorghiu
2005 The controlled fragmentation of anthropomorphic figurines, în Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah, éds., *Cucuteni – 120 ans de recherches. Le temps du bilan*, BMA XVI, Piatra Neamț, p. 137-144
L. S. Klejn
1968 O date karbunskogo klada (v probleme absoliutnoj datirovskij rannetripol'skoj kul'tury), *Problemy arheologij*, Leningrad, p. 7-74
S. A. Luca
1999 *Sfârşitul eneoliticului pe teritoriul României. Cultura Bodrogkeresztúr*, BMA XI, Alba Iulia
C.-M. Mantu
1993 Anthropomorphic representations from the Precucuteni and Cucuteni cultures, *Anatolica*, 19, p. 129-141

1998 *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Muzeul de Istorie Piatra Neamț, Centrul Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni, BMA V, Piatra Neamț

C.-M. Mantu *et alii*

1997 C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos, eds., *Cucuteni. The last great Chalkolithic civilization of Europe*, Bucureşti-Thessaloniki-Athen

C.-M. Mantu *et alii*

1999 C.-M. Mantu, S. Țurcanu, V. Chirica, *Scânteia. Cercetare arheologică şi restaurare* (Catalog de expoziție), Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Iaşi

I. Mareş

2007 Tipuri şi variante locale de podoabe de metal din cultura Cucuteni-Tripolie. Pandantive/amulete antropomorfe „en violon”, *Suceava* 31-33, p. 29-38

I. Mareş *et alii*

2009 I. Mareş, C.-E. Ursu, B.-P. Niculică, Un complexe archéologique de l’habitat de la culture Precucuteni III de Ițcani-Ferma 2 (Suceava, jud. Suceava), în V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi, eds., *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iaşi, Facultatea de Istorie, Centrul Interdisciplinar de Studii Arheoistorice, Iaşi, p. 91-106

S. Marinescu-Bîlcu

1974a La plastica in terracota della cultura precucuteniana, *Rivista di scienze preistoriche* 29, 2, p. 399-436

1974b *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Institutul de Arheologie, Biblioteca de arheologie XXII, Bucureşti

1977 Unele probleme ale plasticii antropomorfe neo-eneolitice din România şi relațiile ei cu Mediterana Orientală, *Pontica* 10, p. 37-43

1980 Unele aspecte ale legăturilor dintre neo-eneoliticul românesc şi culturile egeice şi microasiatice, *Pontica* 13, p. 57-65

1981 *Târpeşti. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR Int’l Series 107, Oxford

S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey

2000 *Drăguşeni. A Cucutenian community*, Archeologia Romanica 2, Bucureşti-Tübingen

S. Marinescu-Bîlcu, B. Ionescu
1966 *Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul Raional Oltenița*, Bucureşti
V. I. Markevič
1981 *Pozdnetripol'skje plemena Severnoj Moldavii*, Kišinev
D. Monah
1979 Idoli „en violon” din cultura Cucuteni, *Cercetări istorice* 9-11, p. 163-175
1997 *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Muzeul de Istorie Piatra Neamț, BMA III, Piatra Neamț
2003 Quelques réflexions sur les trésors de la culture Cucuteni, *Studia antiqua et archaeologica* 9, p. 129-140
D. Monah *et alii*
2003 D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, Muzeul de Istorie Piatra Neamț, BMA XIII, Piatra Neamț
D. Monah, Dr. N. Popovici
2001 *O lume regăsită. Satul cucutenian de la Poduri* (Catalog de expoziție), Ministerul Culturii-Serviciul Arheologie, Fundația „Cucuteni pentru Mileniul III”, Centrul Internațional pentru Cercetarea Culturii Cucuteni Piatra Neamț, Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti
T. Passek
1961 *Rannezemledel'českie (tripol'skie) plemena Podnestrovija*, MIA 84, Moskva
M. Petrescu-Dîmbovița
1963 Hauptergebnisse der archäologischen Ausgrabungen in neolithischen bemaltkeramischen Ansiedlungen von Truşeşti (Moldau), *Prähistorische Zeitschrift* 1-2, p. 172-186
M. Petrescu-Dîmbovița *et alii*
1999 M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Truşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti-Iaşi
M. Petrescu-Dâmbovița, M.-C. Văleanu
2004 *Cucuteni-Cetățuie. Săpăturile din anii 1961-1966. Monografie arheologică*, Muzeul de Istorie Piatra Neamț, BMA XIV, Piatra Neamț
A. P. Pogoževa
1983 *Antropomorfnaja plastika Tripol'ja*, Novosibirsk

1985 Die Statuetten der Tripolje-Kultur, *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 7, p. 95-242

Dr. N. Popovici, Fl. Draşovean, éds.

2008 *L'art néolithique en Roumanie* (Catalogue d'exposition, Musée d'Olten, Suisse), Napoli

E. Popuşoi

1984 Plastica cucuteniană de la Igeşti (jud. Vaslui), *Acta Moldaviae Meridionalis* 5-6, 1983-1984, p. 69-75

1987 La plastique de type Cucuteni de Igeşti (jud. Vaslui), în M. Petrescu-Dîmboviţa, D. Monah, V. Chirica, éds., *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iaşi, BAI I, p. 236-268

H. Schmidt

1932 *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig

V. Sorochin

1994 *Civilizaţiile eneolitice din Moldova*, Culturi vechi în Moldova, Chişinău

2001 Plastica antropomorfă din aşezarea cucuteniană de la Brânzeni VIII, jud. Edineţ, *Memoria Antiquitatis* 22, p. 137-155

2002 *Aspectul regional cucutenian Drăguşeni-Jura*, Muzeul de Istorie Piatra Neamţ, Centrul Internaţional de Cercetare a Culturii Cucuteni, Muzeul de Istorie Piatra Neamţ, BMA XI, Piatra Neamţ

V. Sorochin, I. A. Borziac

2001 Plastica antropomorfă din aşezarea cucuteniană Iablona I, jud. Bălţi, *Memoria Antiquitatis* 22, p. 115-136

D.-M. Sztancs, C. Beldiman

2005 L'industrie des matières dures animales dans le site appartenant à la culture Cucuteni de Mărgineni, jud. Bacău, în Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah, éds., *Cucuteni – 120 ans de recherches. Le temps du bilan*, BMA XVI, Piatra Neamţ, p. 285-292

2009 Industria materiilor dure animale aparţinând culturii Cucuteni-Ariuşd descoperită în aşezarea de la Păuleni-Ciuc–„Dâmbul Cetăţii", jud. Harghita. Consideraţii asupra repertoriului tipologic, în M. V. Angelescu, I. Oberländer-Târnoveanu, Fl. Vasilescu, eds., *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2009. A XLIV-a sesiune naţională de rapoarte arheologice*, CIMEC, Bucureşti (sub tipar)

D.-M. Sztancs *et alii*

2009 D.-M. Sztancs, C. Beldiman, D. L. Buzea, Industria materiilor dure animale aparţinând culturii Cucuteni-Ariuşd descoperită în aşezarea de la Păuleni-Ciuc–„Dâmbul Cetăţii", jud. Harghita. Consideraţii asupra repertoriului tipologic, în D. L. Buzea, *Aşezarea de la Păuleni-Ciuc, jud. Covasna. Rolul şi locul ei în cadrul eneoliticului din Carpaţii Răsăriteni*, Teză de doctorat, Universitatea „Lucian Blaga", Sibiu (manuscris)

S. J. Sztáncsuj

2005 The Early Copper Age hoard from Ariuşd (Erösd), în Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah, éds., *Cucuteni – 120 ans de recherches. Le temps du bilan*, Muzeul de Istorie Piatra Neamţ, BMA XVI, Piatra Neamţ, p. 85-105

P. Şadurschi *et alii*

1996 P. Şadurschi, M. Diaconescu, C. Timofte, La figurine antropomorf en os découverte à Ştefăneşti-Botoşani, în Gh. Dumitroaia et D. Monah, éds., *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, Muzeul de Istorie Piatra Neamţ, BMA II, Piatra Neamţ, p. 69-74

V. Ursachi

1991 Le dépôt d'objets de parure énéolithique de Brad, comm. Negri, jud. Bacău, în V. Chirica, D. Monah, éds., *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI IV, Iaşi, p. 335-386

1992 Depozitul de obiecte de podoabă eneolitice de la Brad, com. Negri, jud. Bacău, *Carpica* 23, 2, p. 51-103

N. Ursulescu *et alii*

2003 N. Ursulescu, V. Merlan, F. A. Tencariu, M.-C. Văleanu, L. Chirilă, M. Popa, D. Ionică, Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iaşi, Punct: Balta Popii, în M. V. Angelescu, C. Borş, Fl. Vasilescu, eds., *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002. A XXXVII-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Covasna, 2-6 iunie 2003*, CIMEC, Bucureşti, p. 158-160

N. Ursulescu *et alii*

2004 N. Ursulescu, V. Cotiugă, G. Bodi, L. Chirilă, D. Boghian, S. Ţurcanu, M.-C. Văleanu, D. Garvăn, B. Minea, C. Lazanu, B.-I. Bulgaru, Fl. Mocanu, R. Balaur, Hoiseşti, com. Dumeşti, jud. Iaşi, Punct: La Pod, în M. V. Angelescu, I. Oberländer-

Târnoveanu, Fl. Vasilescu, eds., *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003, A XXXVIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004*, CIMEC, Bucureşti, p. 139-142

N. Ursulescu *et alii*

2005 N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, Nouveaux types d'idoles dans la plastique antropomorphe de la culture Precucuteni, *Studia antiqua et archaeologica* 10-11, p. 9-20

N. Ursulescu, F. A. Tencariu

2006 *Religie şi magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Iaşi

V. Voinea

1997 Artifacts made from hard raw materials of animal origin, în S. Marinescu-Bîlcu (coord.), Archaeological researches at Borduşani-Popină (Ialomița County). Preliminary report 1993-1994, *Cercetări arheologice* 10, p. 72-84, pl. 35-37

2008a About figurines en violon within civilization Gumelnița-Karanovo VI, *Peuce*, S.N. 6, p. 7-24

2008b About figurines en violon within civilization Gumelnița-Karanovo VI, *Sprawozdania Archeologiczne* (Archaeological Reports) 60, p. 73-101

Abrevieri bibliografice

BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Institutul de Arheologie, Iaşi
BAR Int'l Series	British Archaeological Reports – International Series, Oxford
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Muzeul de Istorie Piatra Neamț; Bibliotheca Musei Apulensis, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
CIMEC	Institutul de Memorie Culturală, Bucureşti
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouvelle série, Institut d'Archéologie «Vasile Pârvan» de l'Académie Roumaine, Bucureşti
MIA	Materialy i issledovanija po arheologij S.S.S.R., Moskva
Peuce, S.N.	Peuce. Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Serie nouă, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Muzeul de Istorie şi Arheologie, Tulcea

Caption of figures

Fig. 1. Păuleni-Ciuc-„Dâmbul Cetății" („Várdomb"). Idol/pendant/amulet worked in red-deer antler – PCD/I 57 (Cucuteni-Ariuşd culture): **1** general view; **2** origin of raw material et reconstitution of the initial morphology (drawing of the red-deer antler adapted after A. Billamboz 1979, p. 97, fig. 2).

Fig. 2. Păuleni-Ciuc-„Dâmbul Cetății" („Várdomb"). Idol/pendant/amulet worked in red-deer antler – PCD/I 57 (Cucuteni-Ariuşd culture): **1-6** view of the body and of the margins; **7-10** view of the proximal part and perforation (various scales various scales).

Fig. 3. Eneolithic statuettes and flat idols/pendants/amulets (Precucuteni and Cucuteni-Ariuşd cultures): **1, 14** Igeşti (stone, bone); **2, 5, 8, 11-13, 15-16** Cărbuna (copper); **3** Sfântu Gheorghe (stone); **4** Fălticeni (ceramic); **6** Murgeni (stone); **7** Truşeşti (silver); **9** Traian-Dealul Fîntânilor (gold); **10** Koszylowce (copper) (after D. Monah 1997, p. 269, fig. 17 – with the bibliography) (various scales).

Fig. 4. Eneolithic conical object and flat idols/pendants/amulets (Precucuteni and Cucuteni-Ariuşd cultures): **1, 7, 9** Truşeşti (ceramic); **2, 4, 8, 10, 14, 16-17** Hăbăşeşti (ceramic); **3, 6** Igeşti (bone, ceramic); **5** Făcuți (ceramic); **15** Cucuteni (ceramic); **18-19** Drăguşeni (ceramic) (after D. Monah 1997, p. 510, fig. 258 – with the bibliography) (various scales).

Fig. 5. Eneolithic flat idols/pendants/amulets (Precucuteni and Cucuteni-Ariuşd cultures; Anatolia): **1** Costişa (ceramic); **2** Cucuteni-Cetățuia (ceramic); **3-4** Truşeşti (ceramic); **5, 9, 12** Troia II (marble); **6** Traian-Dealul Viei (ceramic); **7** Ruseştii Noi I (copper); **8** Koszylowce (ceramic); **10** Troia I (marble); **11** Târpeşti (copper); **13** Tăcuta (ceramic); **14-15** Čoka (stone); **16** Balta Sărată (stone); **18** Büyük Güllucek (copper) (after D. Monah 1997, p. 511, fig. 259 – with the bibliography) (various scales).

Fig. 6. Eneolithic gold flat idols/pendants/amulets: **1, 3** Vidra; **2** Vărăşti; **4** Gumelnița (Gumelnița culture – after E. Comşa 1995, p. 191, fig. 66/1-3); **5, 9** Moigrad; **6** Oradea; **7** Târgu-Mureş (Bodrogkeresztúr culture); **8** Traian-Dealul Fântânilor (Cucuteni-Ariuşd culture – after Vl. Dumitrescu 1961, p. 71-72, 79, fig. 2; 3/1-2, 6; 7) (various scales).

Fig. 7. Eneolithic flat idols/pendants/amulets (Cucuteni-Ariuşd culture): **1-3** Hoiseşti – ceramic (after A. Frânculeasa *et al.* 2004, nos. 84-86); **4** Suplacu de Barcău – ceramic (after Dr. N. Popovici, Fl. Draşovean 2008, p. 131, no. 85); **5** Truşeşti – ceramic (after Dr. N. Popovici, Fl. Draşovean 2008, p. 131, no. 84); **6** Murgeni – stone (after D. Monah, 1997, p. 268, fig. 16/6); **7** Ițcani – ceramic (after I. Mareş *et al.* 2009, p. 106, fig. 8/1); **8** Drăguşeni – ceramic (after S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey 2000, fig. 159/7); **9** Cucuteni-Cetățuia – ceramic (after M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu 2004, fig. 220/6); **10** Ştefăneşti –

bone (after Dr. N. Popovici, Fl. Draşovean 2008, p. 130, no. 83); **11** Poduri – copper (after D. Monah *et al.* 2003, p. 132, no. 154); **12** Poduri – bone (after D. Monah *et al.* 2003, p. 163, no. 105); **13** Isaiia – bone (after A. Frânculeasa *et al.* 2004, no. 42); **14** Poduri – bone (after D. Monah *et al.* 2003, p. 118, no. 125) (various scales).

Fig. 8. Eneolithic ronde-bosse, bas-relief and painted anthropomorphic female representations (Cucuteni-Ariuşd culture): **1** Drăguşeni – drawing (after D. Monah, 1997, p. 313, fig. 61/3); **2** Drăguşeni – photo (after Vl. Dumitrescu 1979, fig. 160); **3** Fedeleşeni (after D. Monah, 1997, p. 313, fig. 61/2); **4** Cucuteni-Cetățuia (after D. Monah 1997, p. 343, fig. 91/1); **5** Drăguşeni (after D. Monah 1997, p. 315, fig. 63/4); **6** Frumuşica (photo D. L. Buzea); **7** Frumuşica – detail (photo D. L. Buzea); **8** Frumuşica (after Vl. Dumitrescu 1979, fig. 173); **9** Truşeşti (after Vl. Dumitrescu, 1979, fig. 169) (various scales).

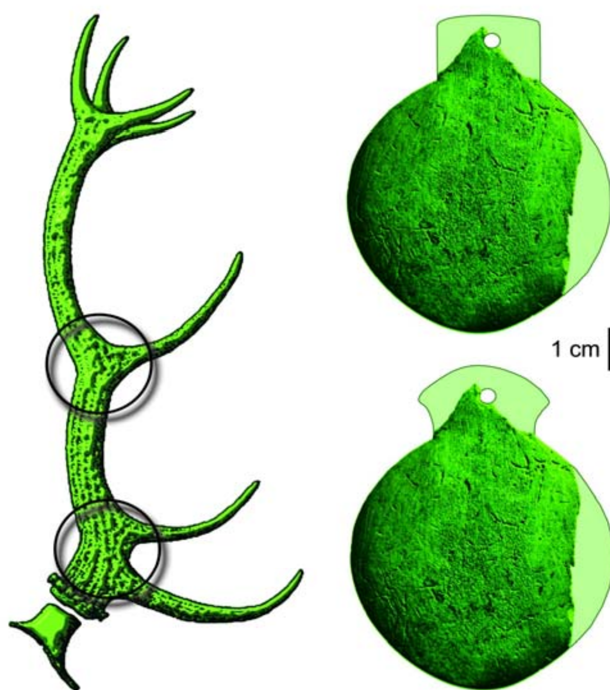

Fig. 1. Păuleni-Ciuc-„Dâmbul Cetății” („Várdomb”). Idol/pandantiv/amuletă plat(ă) din corn de cerb – PCD/I 57 (cultura Cucuteni-Ariuşd): **1** vederi generale; **2** originea materiei prime şi propuneri de reconstituire a morfologiei inițiale (desenul axului de corn de cerb adaptat după A. Billamboz 1979, p. 97, fig. 2).

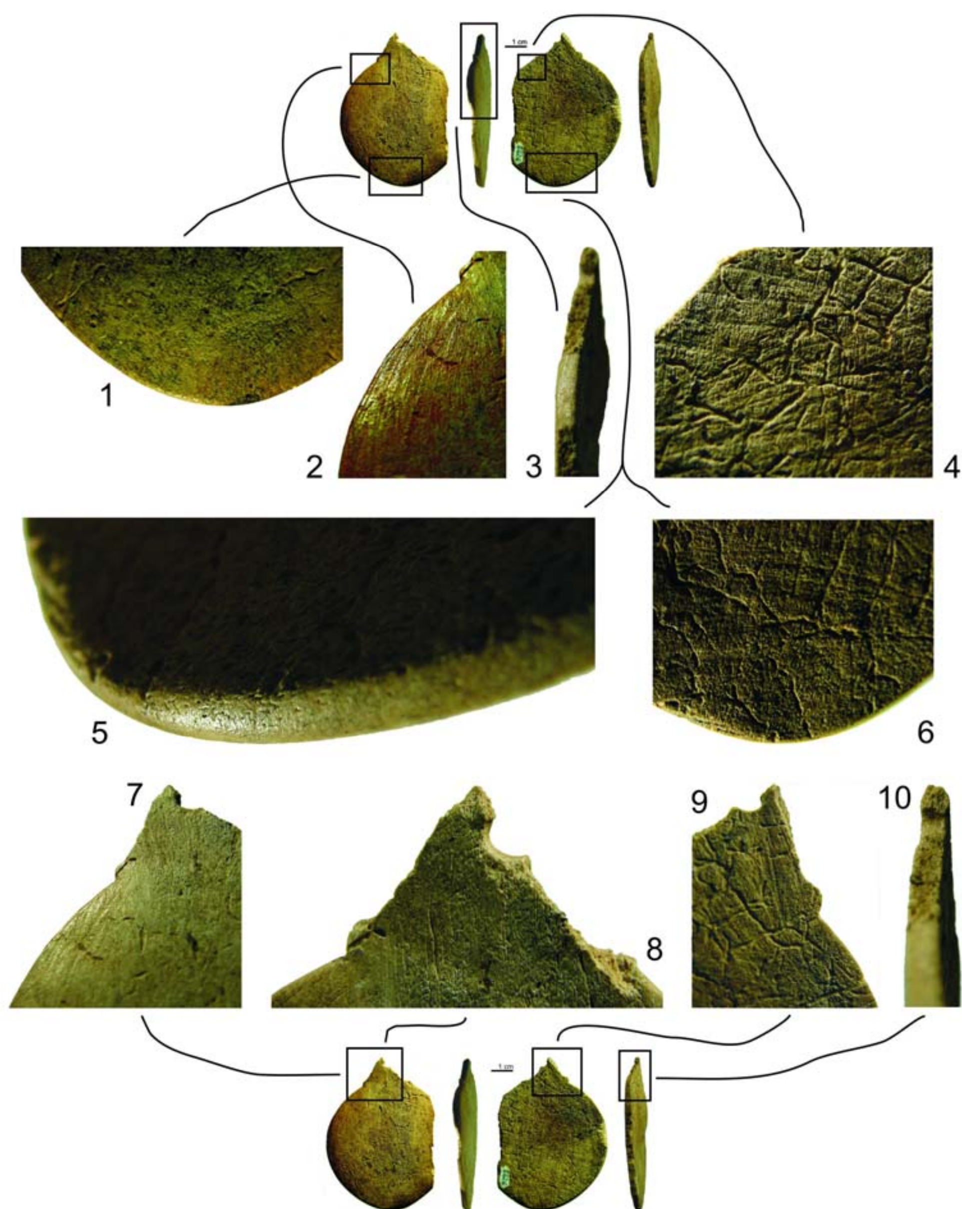

Fig. 2. Păuleni-Ciuc-„Dâmbul Cetății” („Várdomb”). Idol/pandantiv/amuletă plat(ă) din corn de cerb – PCD/I 57 (cultura Cucuteni-Ariuşd): **1-6** vederi de detaliu ale corpului şi ale marginilor; **7-10** vederi de detaliu ale părții proximale şi ale perforației (scări diverse).

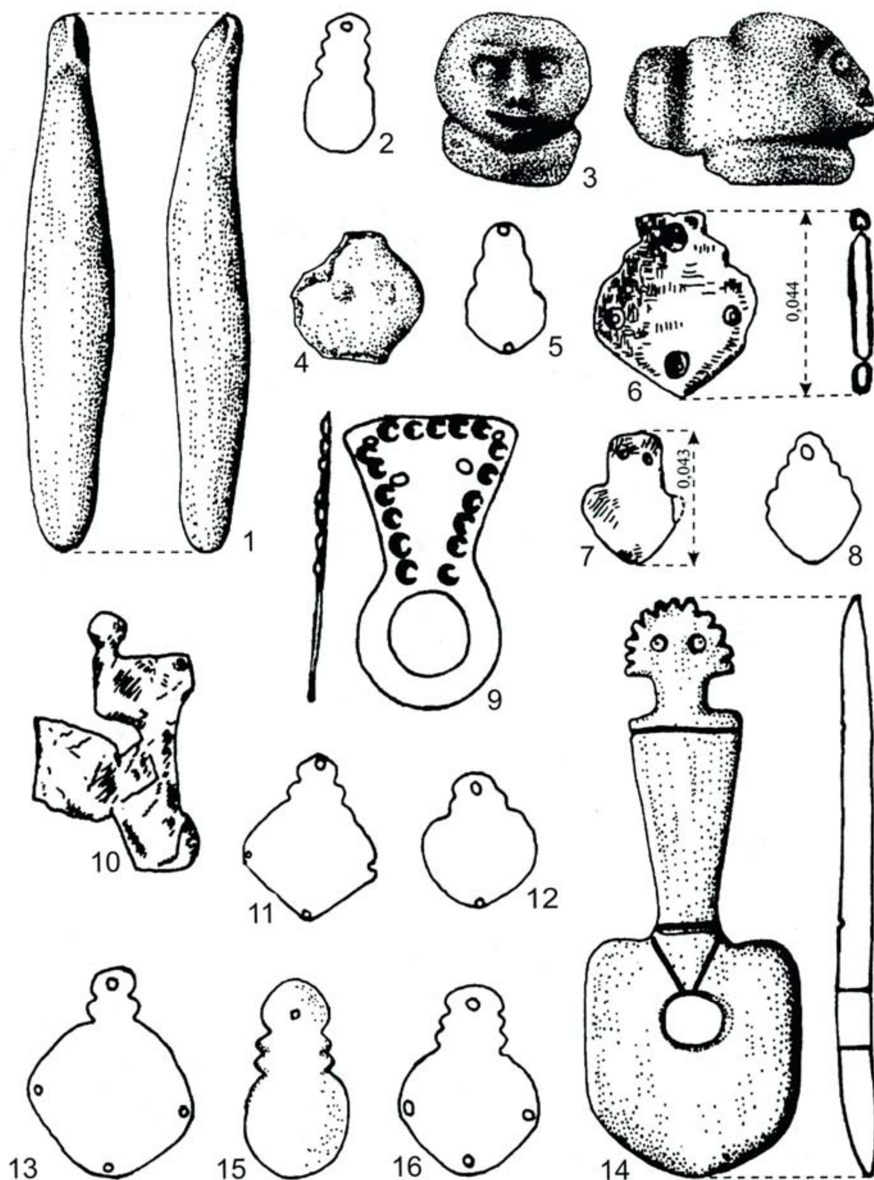

Fig. 3. Statuete şi idoli/pandantive/amulete (culturile Precucuteni şi Cucuteni-Ariuşd): **1, 14** Igeşti (piatră, os); **2, 5, 8, 11-13, 15-16** Cărbuna (cupru); **3** Sfântu Gheorghe (piatră); **4** Fălticeni (ceramică); **6** Murgeni (piatră); **7** Truşeşti (argint); **9** Traian-Dealul Fîntânilor (aur); **10** Koszylowce (cupru) (după D. Monah 1997, p. 269, fig. 17 – cu bibliografia) (scări diferite).

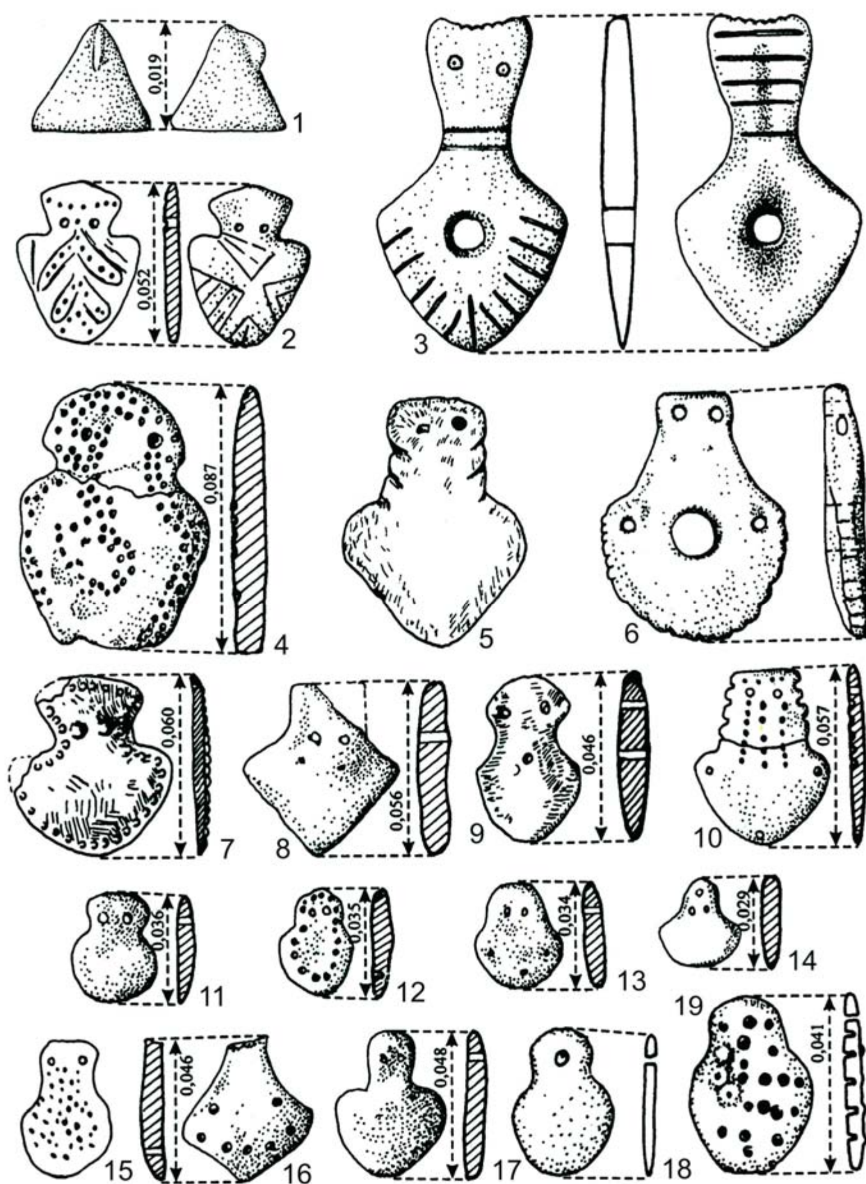

Fig. 4. Obiect conic şi idoli/pandantive/amulete (culturile Precucuteni şi Cucuteni-Ariuşd): **1, 7, 9** Truşeşti (ceramică); **2, 4, 8, 10, 14, 16-17** Hăbăşeşti (ceramică); **3, 6** Igeşti (os, ceramică); **5** Făcuți (ceramică); **15** Cucuteni (ceramică); **18-19** Drăguşeni (ceramică) (după D. Monah 1997, p. 510, fig. 258 – cu bibliografia) (scări diferite).

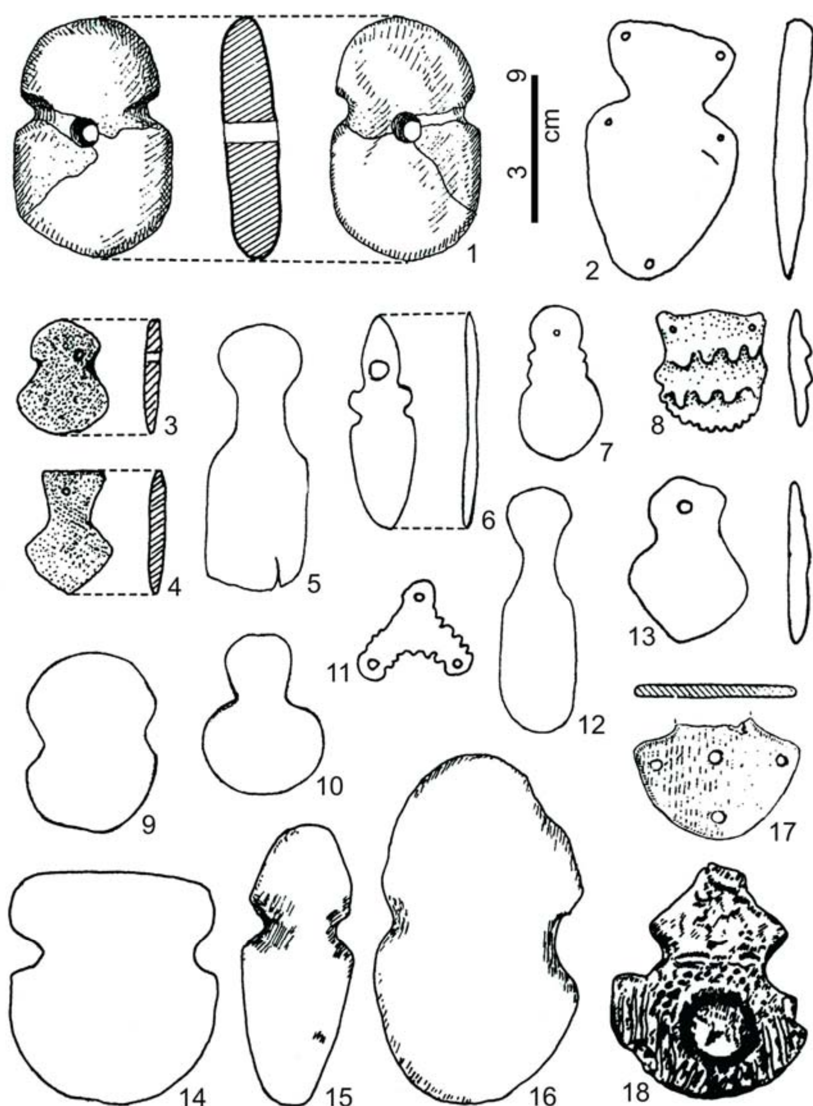

Fig. 5. Idoli/pandantive/amulete (culturile Precucuteni şi Cucuteni-Ariuşd; Anatolia): **1** Costişa (ceramică); **2** Cucuteni-Cetăţuia (ceramică); **3-4** Truşeşti (ceramică); **5, 9, 12** Troia II (marmură); **6** Traian-Dealul Viei (ceramică); **7** Ruseştii Noi I (cupru); **8** Koszylowce (ceramică); **10** Troia I (marmură); **11** Târpeşti (cupru); **13** Tăcuta (ceramică); **14-15** Čoka (piatră); **16** Balta Sărată (piatră); **18** Büyük Güllucek (cupru) (după D. Monah 1997, p. 511, fig. 259 – cu bibliografia) (scări diferite).

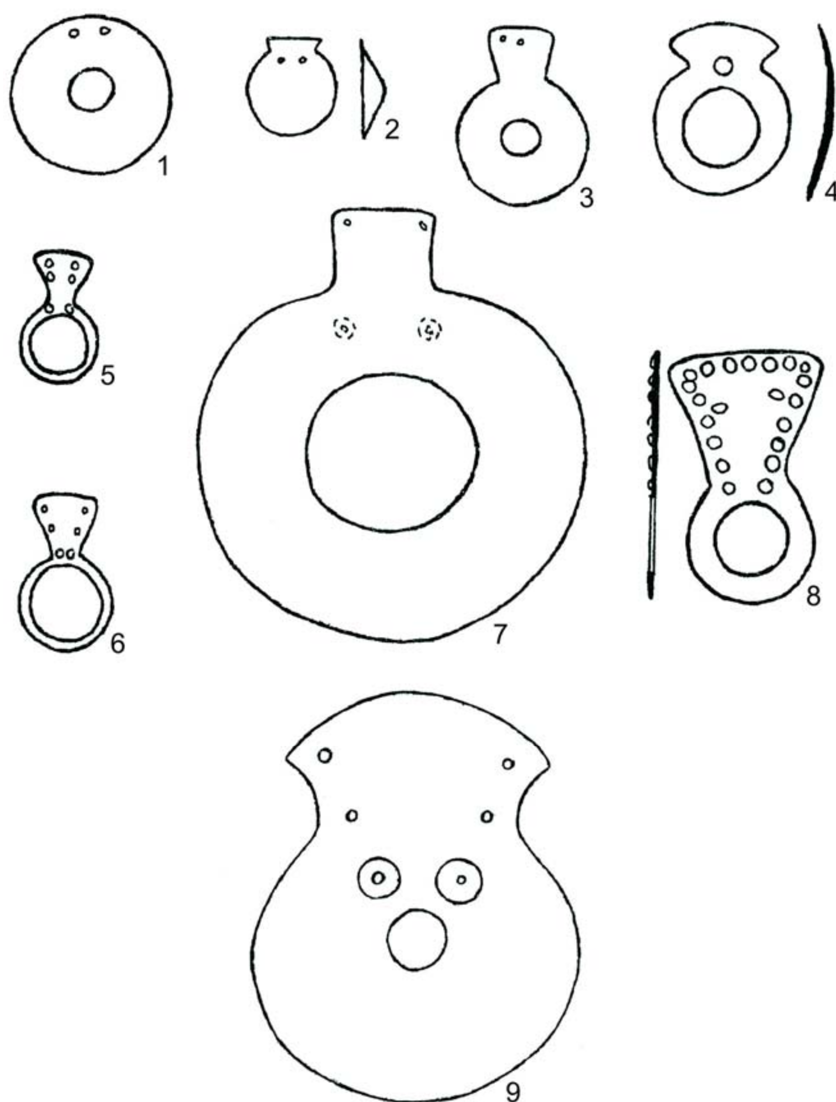

Fig. 6. Idoli/pandantive/amulete de aur: **1, 3** Vidra; **2** Vărăşti; **4** Gumelniţa (cultura Gumelniţa – după E. Comşa 1995, p. 191, fig. 66/1-3); **5, 9** Moigrad; **6** Oradea; **7** Târgu-Mureş (cultura Bodrogkeresztúr); **8** Traian-Dealul Fântânilor (cultura Cucuteni-Ariuşd – după Vl. Dumitrescu 1961, p. 71-72, 79, fig. 2; 3/1-2, 6; 7) (scări diferite).

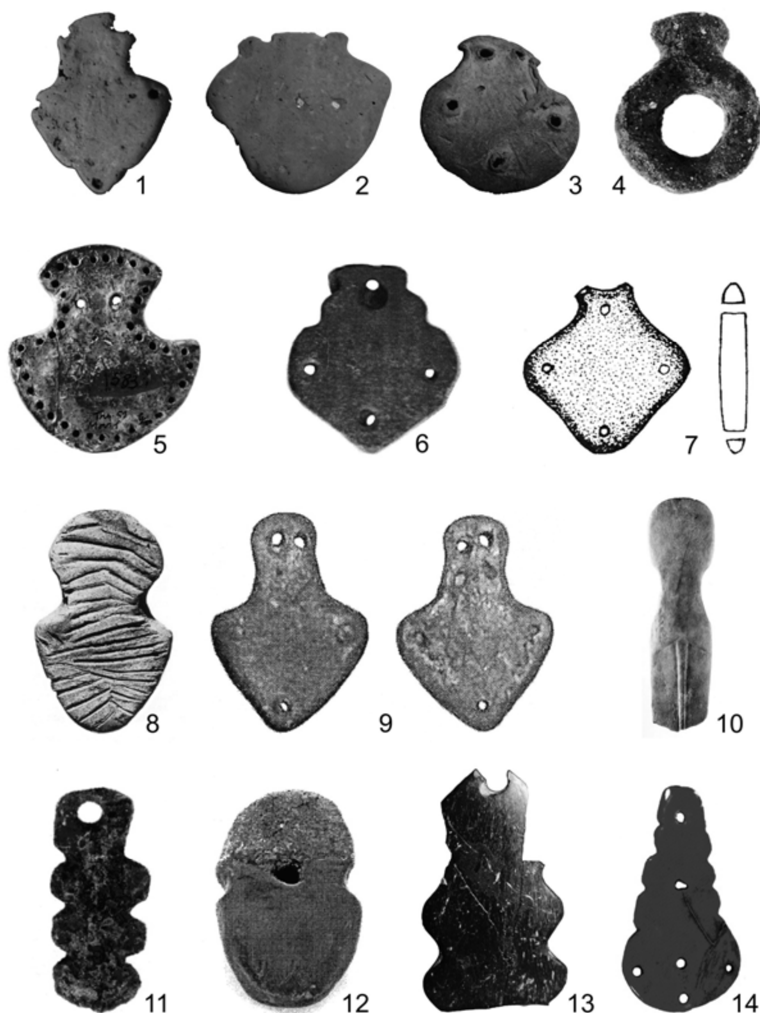

Fig. 7. Idoli/pandantive/amulete (cultura Cucuteni-Ariuşd): **1-3** Hoiseşti – ceramică (după A. Frânculeasa *et al.* 2004, nos. 84-86); **4** Suplacu de Barcău – ceramică (după Dr. N. Popovici, Fl. Draşovean 2008, p. 131, nr. 85); **5** Truşeşti – ceramică (după Dr. N. Popovici, Fl. Draşovean 2008, p. 131, nr. 84); **6** Murgeni – piatră (după D. Monah, 1997, p. 268, fig. 16/6); **7** Iţcani – ceramică (după I. Mareş *et al.* 2009, p. 106, fig. 8/1); **8** Drăguşeni – ceramică (după S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey 2000, fig. 159/7); **9** Cucuteni-Cetăţuia – ceramică (după M. Petrescu-Dîmboviţa, M.-C. Văleanu 2004, fig. 220/6); **10** Ştefăneşti – os (după Dr. N. Popovici, Fl. Draşovean 2008, p. 130, nr. 83); **11** Poduri – cupru (după D. Monah *et al.* 2003, p. 132, nr. 154); **12** Poduri – os (după D. Monah *et al.* 2003, p. 163, nr. 105); **13** Isaiia – os (după A. Frânculeasa *et al.* 2004, nr. 42); **14** Poduri – os (după D. Monah *et al.* 2003, p. 118, nr. 125) (scări diferite).

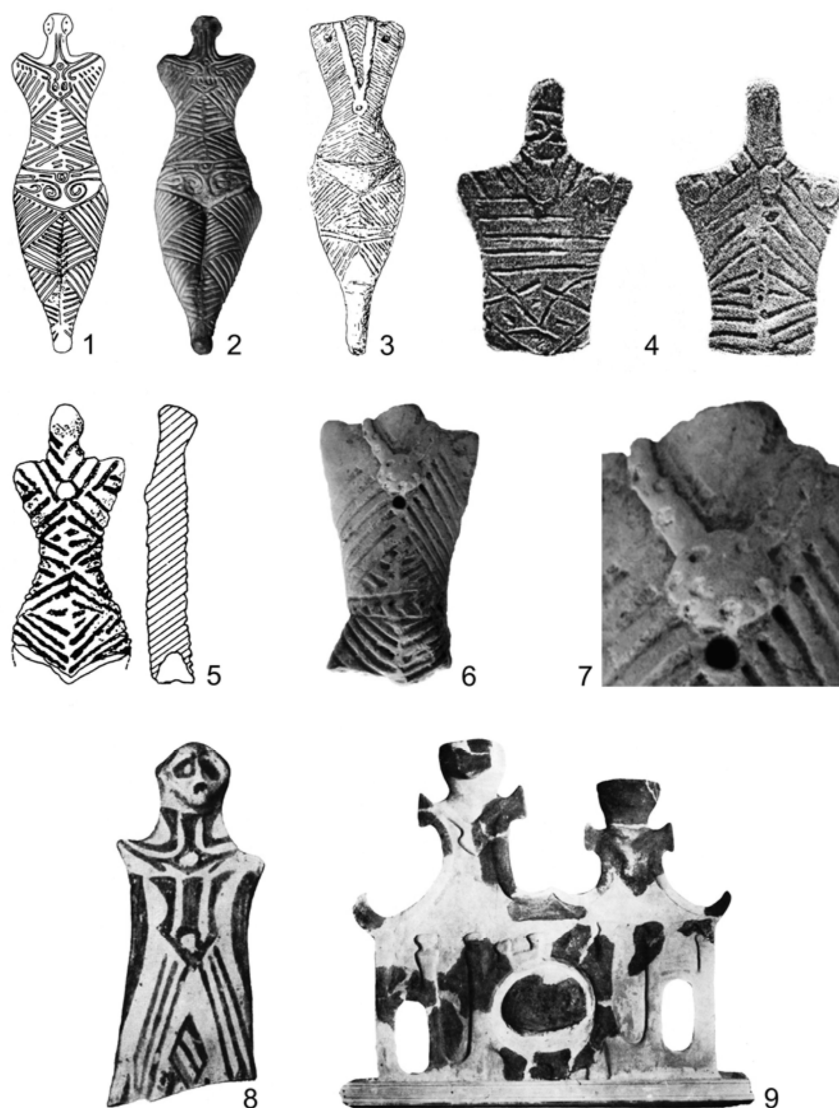

Fig. 8. Reprezentări eneolitice feminine în ronde-bosse, relief şi pictate (cultura Cucuteni-Ariuşd): **1** Drăguşeni – desen (după D. Monah, 1997, p. 313, fig. 61/3); **2** Drăguşeni – foto (după Vl. Dumitrescu 1979, fig. 160); **3** Fedeleşeni (după D. Monah, 1997, p. 313, fig. 61/2); **4** Cucuteni-Cetățuia (după D. Monah 1997, p. 343, fig. 91/1); **5** Drăguşeni (după D. Monah 1997, p. 315, fig. 63/4); **6** Frumuşica (foto D. L. Buzea); **7** Frumuşica – detaliu (foto D. L. Buzea); **8** Frumuşica (după Vl. Dumitrescu 1979, fig. 173); **9** Truşeşti (după Vl. Dumitrescu, 1979, fig. 169) (scări diferite).

În colecţia BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS au mai apărut următoarele volume:

I/1987: *La civilisation de Cucuteni en contexte européen.*

II/1987: *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie.*

III/1989: V. Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians.*

IV/1991: *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen.*

V/1996: V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestre et la Tissa.*

VI/1996: C.-V. Chirica, *Arta şi religia paleoliticului superior în Europa Centrala şi Răsăriteană.*

VII/1996: T. Arnaut, R. Ursu-Naniu, *Vestigii getice din cea de a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean.*

VIII/1996: D. Gh. Teodor, *Meşteşugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI.*

IX/1996: I. Tentiuc, *Populaţia din Moldova Centrală în secolele XI-XIII.*

X/1996: V. Spinei, *Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre şi al Dunării de Jos.*

XI/2001: V. Chirica, *Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique supérieur de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc.*

XII/2003: V. Chirica, D. Boghian, *Arheologia preistorică a lumii.* Vol. I, *Paleolitic-Mezolitic*; Vol. II, *Neolitic-Eneolitic.*

XIII/2004: V. Chirica, D. Aparaschivei, *Institutul de Arheologie Iaşi.*

XIV/2005: V.Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestre et la Tissa.*

XV/2005: V. Mihailescu – Bîrliba, *Numismatica,* vol. I

XVI/2005 a : D. Floareş, *Fortificaţiile Ţării Moldovei din secolele XIV-XVII.*

XVI/2006: V. Chirica, O. L. Şovan, *Civilisations préhistoriques et protohistoriques de la zone du Prut Moyen.*

XVII/2006: Gh. Postică, *Orheiul Vechi. Cercetările arheologice . 1996 – 2001.*

XVIII/ 2006: L. Bacumenco, *Ţinutul Orheiului în secolele XV-XVI.*

XIX/ 2007: I. Borziac, V. Chirica, A. David, *L'Aurignacien moyen et tardif de l'espace carpatique – dniestréen. Le gisement Climăuţi II.*

XX/2008: V. Chirica, M. Văleanu, *Umanizarea taurului celest.*

XXI/2009: S. Ţurcanu, *Industria litică cioplită, din neoliticul Moldovei.*

XXII/2009: V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique supérieur récent*

